

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ШТАНГРЕТ МИХАЙЛО ЙОСИПОВИЧ

УДК 340.12

**ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ
ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ
(на прикладі закладів освіти МВС України)**

Спеціальність: 12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

доктор юридичних наук,
професор

Сливка Степан Степанович

Львів – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА	
ПРОБЛЕМА	13
1.1. Єдність і багатовимірність відносин „людина - суспільство”	13
1.2. Виховання як форма осягнення людського буття в суспільстві.....	28
1.3. Правове виховання як суспільно-буттєва необхідність	45
Висновки до 1 розділу	59
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОМІРНОЇ	
ПОВЕДІНКИ КУРСАНТІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ МВС	
УКРАЇНИ.....	
2.1. Теоретико-методологічна основи правомірної	
поведінки курсантів	63
2.2. Правосвідомість курсантів у філософсько-правовому вимірі	
інтеграції міждисциплінарних наукових досягнень	96
Висновки до 2 розділу	122
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ	
ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ КУРСАНТІВ ЗАКЛАДІВ	
ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ.....	
3.1. Міждисциплінарний взаємозв’язок змісту, форм,	
методів і засобів правового виховання курсантів.....	127
3.2. Особливості формування правомірної поведінки	
курсантів закладів освіти МВС України	142
Висновки до 3 розділу	164
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176
ДОДАТКИ	201

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Правове виховання членів людської спільноти, адаптація їх до реальної правової дійсності – це ті визначальні чинники, які формували і формують цивілізаційний розвиток людства. Аналітичний розгляд цих чинників належить до серйозних, фундаментальних і, безперечно, актуальних проблем.

У наш час деколи надто недосконалою й надмірно спрощеною виглядає система правового виховання молоді в Україні. Нерідко спостерігається схильність до абсолютизації його прикладного характеру, до примітивної конкретизації завдань. Проте, правове виховання – досить складна, багато-рівнева система і, водночас, – надзвичайно важлива філософсько-правова проблема. Тому будь-які спроби дати просту відповідь на питання про природу правового виховання неминуче приречені на невдачу. Стан чинної системи правового виховання молоді є певною мірою підтвердженням цього.

Аналіз структури і динаміки злочинності, інших правопорушень в цілому дає підставу стверджувати, що стан правового виховання молоді на нинішньому етапі розвитку нашої держави ще далекий від бажаного.

Отже, означена проблема вимагає якнайпильнішої уваги, глибокого наукового обґрунтування і невідкладного вирішення.

Правове виховання є формувальним чинником правової дійсності в Україні. Його зміст і результативність почасти зумовлені тим, що воно здійснюється в особливих умовах, а саме: по-перше, в період затяжної трансформації тоталітарного суспільства в демократичне громадянське суспільство, що супроводжується не лише економічними і політичними, а й духовними і правовими кризами; по-друге, спричинення перебудовою самого змісту свідомості не лише молоді, а й тих, хто її виховує; по-третє, – високим відсотком протиправної поведінки молодих людей в суспільстві; по-четверте,

– неспроможністю правовиховної системи адекватно реагувати як на зміни стилю і форм поведінки молоді, так і на зміни правових норм щодо прав, свобод, обов'язків й обмежень молодих людей; по-п'яте, – наявною суспільною й правовою дійсністю, яка чинить часом негативний вплив на правомірну поведінку молоді; по-шосте, – нагальною потребою формування фахівців органів внутрішніх справ нової генерації, для яких правомірна поведінка хоч би в яких ситуаціях чи обставинах має стати життєвим кредо.

Соціальна необхідність правового виховання курсантів закладів освіти МВС України продиктована специфікою життєдіяльності працівників органів внутрішніх справ, їх службовими стосунками з населенням і, основне, – реалізацією та застосуванням правових норм на практиці, що стає необхідною умовою свободи вибору працівником органів внутрішніх справ власних дій, норм службової поведінки. Правове виховання курсантів вже на ранньому етапі оволодіння ними професією юриста повинно стати визначальним чинником, запорукою належного функціонування органів внутрішніх справ.

Правове виховання має надзвичайно важливе значення для реалізації конституційного принципу "людина є найвищою соціальною цінністю", для формування громадянського суспільства та побудови правової держави.

Все це зумовило неабиякий інтерес до проблеми правового виховання таких наук, як педагогіка, психологія, соціологія та ін. Основні теорії, вироблені у пізнавальному процесі цих наук, намагаються звести правове виховання до окремих, хоча переважно і влучно виокремлених рис, але, як правило, залишають поза увагою важливі філософсько-правові аспекти. Головна ідея філософсько-правового підходу полягає в тому, щоб розглянути певну сукупність філософських уявлень про правове виховання молоді, не порушуючи при цьому весь обсяг тих проблем, які є предметом юридичного вчення.

За таких умов лише філософсько-правове підґрунтя може діалектично об'єднати досягнення загальної філософії, соціології, права, психології, педагогіки та інших наук задля реалізації завдань правового виховання молоді.

У зв'язку з цим і виникла гостра потреба у філософсько-правовому міждисциплінарному обґрунтуванні суті, покликання і призначення правового виховання молоді. Такий підхід може дати (і дає) продуктивні концепти для перспективного розгляду ще, на жаль, малодосліджених аспектів означеної проблеми.

Все це зумовило вибір теми дисертаційної роботи, її актуальність та своєчасність.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідженням різних аспектів правового виховання, правової свідомості, правової культури населення займалося чимало науковців – як вітчизняних, так і зарубіжних, які з'ясували поняття, завдання, мету, зміст, принципи, функції, засоби, форми, методи правового виховання, критерії оцінки його ефективності тощо. Це знайшло відображення у працях В. Бабкіна, В. Бачиніна, М. Вербицького, В. Головченка, О. Денисова, П. Елькінда, В. Забігайла, М. Козюбри, М. Костицького, С. Легуші, Є. Лукашової, А. Морозова, Є. Назаренка, М. Панова, П. Рабіновича, В. Сокурєнка, А. Столяренка, Є. Татаринцевої, О. Тихомирова та інших.

Проте, правове виховання як наукова категорія ще не дістала належного філософсько-правового осмислення, а звідси – не створено відповідної теоретичної бази формування правомірної поведінки молоді, в тому числі й працівників органів внутрішніх справ, що вимагає сьогодні поглибленого філософського осмислення, зокрема проблем правового виховання курсантів закладів освіти МВС України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконане відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів

України від 16 листопада 2002 р. № 649-р "Про затвердження Концепції реформування наукової та науково-технічної діяльності в системі правоохоронних органів", "Пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004-2009 років", а також відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ у контексті наукової теми "Формування особи українського національного юриста: теоретико-історичний аспект".

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є науково-теоретичне обґрунтування загальної характеристики правового виховання молоді як поняття філософії права, поглиблене аналітичне визначення його сутнісних ознак і вироблення, на цій основі, філософсько-правової моделі формування правомірної поведінки молоді, зокрема тієї, що навчається у закладах освіти МВС України.

Для досягнення цієї мети зроблено спроби розв'язати такі завдання:

- 1) дослідити еволюцію філософського підходу до розуміння поняття "правове виховання";
- 2) уточнити вихідні методологічні засади системного дослідження правового виховання молоді;
- 3) з позиції філософії права здійснити філософсько-правове обґрунтування правового виховання молодої людини в соціально-правовій системі "людина – суспільство";
- 4) розкрити суть поняття "правове виховання молоді" як суспільно-буттєвої необхідності правомірної поведінки;
- 5) виявити філософсько-правові аспекти складових правосвідомості курсантів закладів освіти МВС України та їх вплив на правомірну поведінку;
- 6) обґрунтувати діалектику міждисциплінарного взаємозв'язку підходів, принципів, змісту, форм, методів і засобів правового виховання курсантів;

7) з'ясувати особливості формування правомірної поведінки курсантів у закладах освіти МВС України;

8) розробити практичні рекомендації щодо підвищення ефективності правового виховання курсантів під час навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України.

Об'єктом дослідження є правове виховання молоді як свідомо діяльність, що має властивість, здатність формувати правосвідомість, правову культуру, впливати на правомірну поведінку особистості.

Предметом дослідження є найзагальніші (філософські) об'єктивні закономірності виникнення, здійснення і розвитку тієї діяльності, яка охоплюється поняттям "правове виховання молоді".

Методи дослідження. Для одержання найбільш достовірних наукових результатів використано систему концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціальних (філософсько-правових) методів пізнання. Концептуальними підходами, реалізованими у дослідженні, можна вважати, зокрема, діалектичний, антропологічний, герменевтичний. Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи, як *історичний, системно-структурний, діалектико-логічний* (для філософського аналізу правового виховання людини в соціально-правовій системі "людина – суспільство"), *аналітико-синтетичний* (для розкриття правового виховання молоді як суспільно-буттєвої необхідності правомірної поведінки громадян), *порівняльно-теоретичний, аксеологічний* (для розкриття теоретико-методологічних основ правомірної поведінки курсантів навчальних закладів МВС України), *історично-психологічний, конкретно-історичний* (для філософсько-правового обґрунтування міждисциплінарних аспектів правосвідомості молоді), *структурно-функціональний, синергетичний* (для обґрунтування діалектики міждисциплінарного взаємозв'язку підходів, принципів, форм, методів і засобів правового виховання курсантів навчальних закладів МВС України).

Застосовувалися також спеціальні методики, зокрема спостереження, опитування, аналіз результатів діяльності, незалежних характеристик, що дозволило комплексно проаналізувати філософсько-правові аспекти правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України, систематизувати емпіричні дані й отримати власні теоретичні результати для досягнення поставленої мети.

Теоретичною основою дослідження стали критично осмислені теоретичні положення і розробки, що містяться у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Це:

– філософське осмислення сутності людини у світі та її суспільного буття (праці: Арістотеля, В. Васильєва, Г. Гегеля, П. Гуревича, Е. Гуссерля, Декарта, Л. Джахая, І. Канта, П. Кропоткіна, В. Ларіонової, К. Леві-Строса, В. Нестеренка, Б. Спінози, В. Шандрикова та ін.);

– філософія свідомості (праці: С. Алексєєва, Ф. Капака, Б. Кукушкіна і Л. Логунова, С. К'єркегора, К. Леві-Строса, К. Момджяна, В. Нестеренка, С. Сливки, Е. Фрома та ін.);

– філософські основи виховання (праці: Л. Ази, Арістотеля, В. Бачиніна, Дж. Бермана, М. Бубера, Е. Гусинського, Ю. Турчанінова, С. Сливки, Л. Станкевича, Е. Толмена та ін.);

– філософсько-правові аспекти правового виховання (праці: М. Вербицького, О. Денисова, Ю. Догадайла, А. Кітури, С. Легуші, А. Морозова, П. Рабінювича, О. Святоцького, І. Рябка, С. Сливки, Н. Ткачової та ін.);

– теоретичні аспекти правосвідомості (праці: О. Бандури, В. Бачиніна, Н. Бури, В. Головченка, А. Козловського, С. Максимова, О. Менюка, А. Морозова, Є. Назаренко, М. Панова, І. Рябка, Ю. Тодики, М. Цимбалюка та ін.);

– формування правосвідомості юриста, працівника міліції (праці: П. Баранова, В. Васильєва, М. Ібрагімова, М. Костицького, Б. Сєдіна, А. Столяренка, В. Темченка та ін.);

– психологія особистості (праці: О. Бандурки, М. Варія, З. Карпенко, О. Леонтєва, В. Ромека, А. Столяренка, З. Фройда, Х. Хекхаузена, К. Юнга та ін.);

– філософія права (праці: М. Алексеєва, В. Бачиніна, К. Жоля, Д. Керімова, А. Козловського, М. Костицького, В. Нерсисянца, М. Панова, Л. Петрової, С. Сливки, В. Чефранова, Б. Чміля та ін.);

– юридична психологія (праці: К. Бартола, В. Васильєва, М. Єникєєва, А. Закалюка, В. Коновалової, М. Костицького, В. Романова, А. Столяренка, В. Христенко);

– соціологія та юридична соціологія (праці: Е. Дюркгейма, Ф. Петрової, Д. Ратмена, П. Сорокіна, В. Ядова та ін.);

– соціальна психологія та етнопсихологія (праці: В. Антоновича, Г. Андрєєвої, Р. Байніязова, М. Варія, Й. Васьковича, Н. Крюкова, В. Ларіонової, Ю. Москаленка, Л. Орбан, В. Хруща та ін.);

– теорія права (праці: А. Васильєва, А. Зелінського, М. Кельмана, В. Копейчикова, Л. Луць, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, Н. Щедріна та ін.);

– педагогіка (праці: А. Алексюка, В. Андросюка, Г. Ващенко, М. Громкової, М. Козяра, М. Ковалюка, В. Красько, В. Ортинського та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– вперше сформульовано цілісну філософсько-правову міждисциплінарну концепцію правосвідомості людини як основи правомірної чи неправомірної поведінки, котра інтегрує досягнення різних наук;

– уперше розкрито механізм впливу психологічного компонента правосвідомості, в тому числі й ментально-психічної її складової, на правомірну поведінку людей;

– запропоновано уточнене наукове філософське й філософсько-правове обґрунтування сутності й змісту правового виховання молоді в соціально-правовій системі "людина – суспільство – людина";

– зроблено певний внесок у розроблення теоретико-методологічних засад правомірної поведінки молоді в конкретно-історичних, соціокультурних і правових умовах соціального буття людей;

– запропоновано філософсько-правову модель формування правомірної поведінки курсантів закладів освіти МВС України в умовах несприятливої соціально-правової дійсності;

– обґрунтовано системний взаємозв'язок підходів, принципів, форм, методів і засобів правового виховання курсантів закладів освіти МВС України, а також особливості його здійснення у відомчому вищому навчальному закладі;

– на основі проведеного комплексного соціологічного опитування визначено мотиви та чинники як правомірної, так і неправомірної поведінки молоді.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати становлять теоретико-методологічне підґрунтя для розроблення науково-обґрунтованої моделі правового виховання молоді (курсантів) у закладах освіти МВС України.

Матеріали дисертації можуть застосовуватися у навчальному процесі при викладанні відповідних курсів з філософії права, теорії держави і права, правничої етики, юридичної психології, при підготовці навчально-методичної літератури з відповідних навчальних дисциплін, а також безпосередньо у практичних відділах (відділеннях) з виховної роботи.

Сформульовані в дисертації положення та висновки можуть слугувати основою для розроблення Комплексної програми правового виховання молоді, в тому числі курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та рекомендації цього дослідження оприлюднено у доповідях на міжнародних, всеукраїнських, регіональних та інших наукових конференціях і семінарах, зокрема таких, як: міжнародна наукова конференція "Духовне відродження –

основа стратегії сталого розвитку України" (Львів, 13-14 грудня 1999 р.), міжвузівська наукова конференція "Лінгвометодичні концепції навчання іноземних мов у закладах освіти МВС України" (Львів, 22-23 червня 1999 р.), міжнародна науково-практична конференція "Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві" (Львів, 17-18 квітня 2000 р.), міжвузівська науково-практична конференція "Мова й культура нації" (Львів, 30 березня 2001 р.), всеукраїнська науково-теоретична конференція "Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне минуле та майбутнє демократичної, правової держави України" (Львів, 4-5 травня 2001 р.), всеукраїнська науково-практична конференція "Українська ідея як вияв національних інтересів" (Львів, 28 травня – 1 червня 2001 р.), міжвузівська науково-практична конференція "Актуальні проблеми профілактики злочинності та правопорушень серед неповнолітніх" (Львів, 22-23 листопада 2002 р.), всеукраїнська науково-практична конференція "Кримінальний кодекс України 2001р. (проблеми, перспективи та шляхи вдосконалення кримінального законодавства)" (Львів, 4-5 квітня 2003 р.), міжвузівська науково-практична конференція "Економічна безпека України: стан, проблеми, перспективи" (Львів, 6 червня 2003 р.), регіональна науково-практична конференція "Соціальні проблеми сучасного державотворення та їх вплив на правоохоронні органи України" (Львів, 7 листопада 2003 р.), науково-практичний семінар "Актуальні проблеми спеціальної та фізичної підготовки курсантів і студентів вищих навчальних закладів" (Львів, 16 листопада 2005 р.).

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права, а також на міжкафедральному семінарі, який відбувся 17 жовтня 2006 р. у Львівському державному університеті внутрішніх справ.

Публікації. Основні результати дослідження знайшли висвітлення у двох монографіях (у співавторстві), навчальному посібнику (у співавторстві),

а також у 8 статтях (6 із них – одноосібні), опублікованих у виданнях, що визнані ВАК України як фахові з юридичних наук, та у 7 тезах конференцій.

Структура та обсяг роботи зумовлені завданнями та логікою здійсненого дослідження і відповідають вимогам ВАК України. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (розподілених на сім підрозділів), висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (281 найменування), додатків (5 на 39 сторінках), таблиці (1 сторінка). Обсяг дисертації (без списку використаних джерел та додатків) становить 175 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ВИХОВАННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМА

У цьому розділі розглядаються філософсько-правові проблеми виховання. Для цього насамперед осмислюються відносини „людина і суспільство” - як вихідного принципу влаштування громадянського життя в соціумі. Провідне місце в таких відносинах займає право, яке репрезентує суспільні моделі обов’язкової поведінки людини. Проте в процесі становлення різних соціально-особистісних, соціально-групових і особистісно-групових стосунків людина реалізує становлення зв’язків суб’єктивного та об’єктивного, суспільного та індивідуального, правового та неправового.

Становлення таких відносин відбувається внаслідок виховання молодого покоління. При цьому виникає необхідність нового підходу до виховання, який ґрунтується на пошуку і винайденні нового методологічного підґрунтя, яке забезпечувало б формування вільної творчої особистості, здатної гармонійно співіснувати у правовій державі [163]. Власне конкретне філософське-правове пізнання здійснюється у площинах засвоєння соціального досвіду попередніх поколінь, пізнання соціальних і правових норм, соціалізації, формування особистості, внутрішньої свободи вибору стилю поведінки та ін.

Правове виховання становить сьогодні суспільно-буттєву необхідність, а відтак, - це явище є предметом осмислення філософії права.

1.1. Єдність і багатовимірність відносин „людина - суспільство”

Ми перебуваємо у цілісному світі, який завжди нас оточує. Людина, будучи частиною цього світу, постійно взаємодіє з ним. Як цілком слушно зазначає філософ В. Нестеренко, „світ є реальність, виділена й поєднана в цілісність певним смислом. А власне смисли мають життєво-практичний, а не

пізнавальний характер, звернені до цілісності людини, сприяють цілісному ствердженню її єства і поєднують її з фундаментальними структурами буття” [154, с. 63].

Оскільки відносини „людина – світ” є тим смисловим центром, навколо якого формується в певну цілісність той духовний зміст, якого набуває людина, то відносини „людина – суспільство” є стрижнем її соціального буття.

Філософське осмислення сутності людини у світі та її суспільного буття здійснено у працях В. Андрущенка і М. Михальченка [8], Г. Арндта [11], Аристотеля [12], В. Васильєва [43], Г. Гегеля [57, 58], П. Гуревича [69], Л. Джахая [79], В. Ільїна [97], В. Нестеренка [154], С. Сливки [188; 189; 193; 199], Б. Спінози [214], В. Шандрикова [254] та ін.

Вважаємо доречним уточнити поняття „суспільство”. В античності терміном, який сьогодні може бути відповідним до українського „суспільство”, позначали спочатку родинний союз, а згодом - товариство співспадкоємців або деяку спільноту, яка виникає на ґрунті торговельної угоди. Тому суспільство мислилося як об’єднання людей на ґрунті безпосередніх зв’язків між ними – родинних, родинно-майнових або спричинених добровільним узгодженням інтересів. З цих позицій поняття „суспільство” своїм змістом багато в чому збігалось з поняттям „народ” (грецьке „демос”, латинське „популус”).

Так, за свідченням видатного англійського історика Коллінгвуда, під народом в античності розуміли вільну самодисципліновану частину населення, що вільно встановлює своє життя згідно з наперед обговореними й добровільно прийнятими законами. Згодом, у класичний період розвитку античної цивілізації, суспільство було гарантом держави. Латинське слово „соціо”, від якого походить латинський термін „соціетас” – суспільство означає „поєднувати”, „об’єднувати”, „організувати спільну працю”.

Уже мислителі Нового часу (Гоббс, Локк, Руссо), обґрунтовуючи права на владу буржуазії, звернулися до ідеї добровільної угоди між людьми як

вихідного принципу влаштування їхнього громадянського життя на суто раціональних засадах. Власне суспільна угода – ідейний стрижень ідеології Просвітництва.

Нова історична доба, змістом якої було ствердження й розгортання капіталістичних відносин, висунула ідею поділу влади на засадах рівноправ'я й вільного волевиявлення суверенних індивідів. З часом на основі цієї ідеї виникли ідея рівності та ідея індивідуальної свободи. Саме вони згодом стали вихідними принципами ідеології й практики соціалізму і лібералізму XIX–XX століть.

Ідея договірної природи держави після Французької революції 1789–1794 років трансформується в ідею власне держави та громадянського суспільства. Подальший розвиток європейської демократії засвідчив, що ці два начала громадського життя реально взаємодіють між собою посередництвом права.

Громадянське суспільство й держава в їх взаємодії на основі права становлять смислову структуру співбуття людей. Щодо формування громадянського суспільства, то ці аспекти висвітлені у працях: М. Задоянчука [86], В. Кемерова [106], Д. Коена і Е. Арто [121], С. Крапівенського [122], С. Курганова і О. Кравченка [128], П. Сорокіна [209] та ін., а також у колективних працях [212; 213; 271; 272] та ін. Поняття громадянського суспільства за своїм змістом близьке до поняття суспільства, як його розуміли в античності. Це – певна сукупність відносин між людьми й форм організації їх спільного життя, в яких вони беруть безпосередню участь, добровільно виявляють свою ініціативу і беруть на себе відповідальність. Це добровільні об'єднання за професійними, віковими та іншими інтересами, різні клуби, спілки, товариства, інші самодіяльні організації та об'єднання. Наявність громадянського суспільства забезпечує індивідам простір для самореалізації поза державними структурами.

Франк у своїй праці „Духовні підвалини суспільства” витлумачував громадянське суспільство як таке, що діє як спонтанно-творче начало, а держава – як начало зорганізовуюче, стабілізуюче. Він переконливо пояснював, яким чином здійснюється поєднання головних смислових структур соціального цілого. На його думку, механізмом їх дійсного поєднання є право. Власне, у здоровому суспільстві громадянське суспільство діє лише через право, прийняте державою, й це саме право (як суцільний законний лад) репрезентує в державному організмі спонтанність державної волі як фундаменту державної єдності. „Будь-яке право, – підсумовує Франк, – є начало „публічно-приватне” [242, с. 146]. Звідси і впливає його розуміння демократії: „Демократія є не влада всіх, а служіння всіх” [242, с. 124].

У марксистській традиції суспільство розглядається як остаточний гарант співбуття людей, як абсолютний їх посередник, що через право корегує систему відносин і зв'язків, у якій здійснюється життєдіяльність індивідів.

Щодо тоталітарного суспільства, то воно характеризується передусім тенденцією до тотальності – безумовної цілісності. Йому притаманне прагнення повсюдно ствердити примат суто соціального начала над індивідуальним. Здійснюється це за допомогою монополізації влади, недопущення її поділу й перерозподілу. Підтримка влади з боку більшості населення забезпечується через її ідеологію. Пропонована членам суспільства певна ідеологія як система цінностей і норм разом із способами їх обґрунтування й поширення, з одного боку, спирається на авторитет і силу, а з іншого – передбачає звертання до неї як до об'єкта віри.

Таким чином, потреба в нових смислах буття задовольняється через усталені життєві стандарти ланки „людина – суспільство”. Проте відносини „людина – суспільство” опосередковуються через трансльовані мораллю, мистецтвом, системою освіти й виховання схеми світосприйняття й світорозуміння, а також через правові норми. Причому це не прості відносини, оскільки людина в процесі становлення різних соціально-особистісних

стосунків реалізує становлення зв'язків внутрішнього та зовнішнього, суб'єктивного та об'єктивного, правового і неправового. В. Горський пише: „Філософія ж, особливо в культурній традиції нашого народу, завжди була тим типом духовної діяльності, де передусім з'ясовували межові підстави людського життя, де давали відповідь на запитання про сенс буття людини” [65, с. 12].

У межах екзистенційної філософської традиції ідея людського буття ґрунтувалася на винятковій специфічності людського існування як особливого типу реальності, на своєрідності й неповторності кожної окремої людини. Сутність і зміст правової реальності розкрито у працях В. Братасюк [27], С. Максимова [140], В. Малахова [142], К. Момджяна [148] та ін. Невипадково предметом філософської думки ставали передусім індивідуальність, неповторність, самостійність особи, її відособленість від інших людей і від світу загалом.

Проте суспільство постійно вимагає від людини виходити за межі свого індивідуального існування, вступати до смислової взаємодії, спілкуватися з іншими людьми. Такою є, на думку Карла Ясперса, ідея філософського розвитку. Вчений пояснював: „Людина знаходить у світі іншу людину як єдину дійсність, з якою вона може об'єднатися в розумінні й довірі. На всіх щаблях об'єднання людей попутники за долею, люблячи, знаходять шлях до істини, який губиться в ізоляції, у впертості й у самоволі, в замкненій самотності” [275, с. 442].

Для розуміння відносин „людина – суспільство” важливою є екзистенційна традиція, яка втілена, зокрема, у вченні італійського філософа Ніколи Аббаньяно (1901 – 1990). У нього центральним поняттям виступає вже не екзистенція, а коекзистенція (дослівно – співіснування), яку автор витлумачує як сукупність відносин між людьми, та котра править за основу людських цінностей. Він доводить, що саме завдяки пов'язаності з коекзистенцією, яка виступає і як солідарне співтовариство людей,

здійснюється набуття людиною свого „Я”, а отже, й конституювання самодостатньої особистості.

Дотичною до екзистенційної традиції є співбуття в контексті поняття „філософії зустрічі”, яку пов’язують насамперед з іменем Мартіна Бубера. „Філософія зустрічі” зосереджується на єдиній, але винятково змістовній комунікації – на відносинах „Я” і „Ти”. „Я” стаю собою лише через моє ставлення до „Ти”, – пише Бубер. – Стаючи „Я”, я кажу „Ти”. „Якщо „Я” звернений до людини, вона вже не є річ... Вона заповнює собою небосхил.” [30, с. 297-298]. Все, що знаходиться поза відносинами „Я” і „Ти”, стає „Воно” й, отже, виключається з буття. [30, с. 300];

Виходячи з цього, виявляється, що екзистенційна комунікація Ясперса й комунікація-зустріч Бубера зорієнтовані на людське буття як самобуття, тому вони передбачають смислову спорідненість, взаємність, навіть інтимність.

Для розкриття змісту відносин „людина – суспільство” важливим є філософський антропологічний підхід. Філософсько-антропологічні аспекти розкриті у працях Б. Григоряна [67], Ротхакера [280; 281], В. Трофименка [228], Хенстерберга [277] та ін. Б. Григорян з цього приводу міркує: „Суть антропологічного підходу, чи антропологічного принципу, в філософії, якщо абстрагуватися від його конкретних історичних форм і виділити найбільш суттєві та загальні риси, зводиться до спроби визначити основи і сфери „власне людського” буття, людської індивідуальності, суб’єктивно-творчих можливостей людини, зробити його „мірою всіх речей”, з нього і через нього пояснити як його власну природу, так і зміст і значення навколишнього світу.

І, насамкінець, антропологічну філософію, як правило, характеризує прагнення виділити як спеціальний предмет філософського пізнання також окремого людського індивідуума в найбільш різних вимірах і специфічних якостях, що характеризують його природу” [67, с.70]. Загалом представники філософського антропологічного підходу розглядають і розуміють людину на

рівні її відносної або абсолютної незалежності й самостійності від об'єктивних сфер буття.

Виходячи з того, що філософська антропологія поділяється на філософсько-біологічну, культурно-філософську і філософсько-релігійну, то й бачення відносин „людина – суспільство” в них має свої особливості.

Так, філософсько-біологічна антропологія, представником якої є А. Гелен, розглядає моністичну концепцію людини, в котрій тілесно-душевно-духовна єдність, на протипагу дуалістичному погляду, не просто декларується, а стверджується реально, фактично, шляхом конкретної відповіді на питання: чому саме людина, її тілесність володіє свідомістю і чому свідомість має саме такі властивості, а не інші? Мислитель висуває тезу про те, що в людині втілено цілком унікальний проект природи, не схожий на біологічну організацію жодної іншої живої істоти, а значить, припускає існування специфічної людської біології, відмінної від біології тварин, котра й пояснює природу духовних проявів людини. На цій основі він створює систему очевидних зв'язків усіх суттєвих відмінних властивостей людини – від прямої ходи до моралі. За А. Геленом, у силу своєї біологічної особливості й відкритості світу людина, на відміну від тварин, перебуває в стані надзвичайного перенавантаження зовнішніми подразниками і непотрібними з точки зору елементарної доцільності враженнями. Тому людина вимушена власними силами і засобами звільнити себе від цих подразників і вражень, тобто переробляти те, що її оточує, у засоби і чинники, які сприяють підтриманню й відтворенню її стабільності, життя в суспільстві.

Позиція філософсько-антропологічного підходу підкреслює діяльнісну природу людини [277; 278; 280; 281].

Так, через призму цього підходу Е. Ротхакер характеризує людину як творця світу культури, а конкретні культури націй і народів – як відповідні стилі життя. На його думку, людина в суспільстві завжди перебуває у певній життєвій ситуації з окресленим горизонтом емоційного світосприйняття,

виходячи з якої вона проявляє свою діяльну активність. А саму діяльність людини він розуміє як своєрідну відповідь, реакцію на обставини „навколишнього середовища”. Е. Ротхакер визначає загальну для філософської антропології характеристику людини як істоти, яка дистанціює себе від зовнішнього світу і від себе самої. Одночасно дослідник не погоджується з думкою про те, що людина, зважаючи на свою відкритість світові, не має „навколишнього середовища”. Таким „навколишнім середовищем”, на його думку, виступають конкретні культури націй і народів [281, с. 91].

Філософсько-релігійна антропологія пояснює божественне (біблійне) походження людини. З точки зору М. Шелера, духовність як віра в бога визначає здатність людини підносити довколишній світ речей до предметності й розуміти предмети світу в їх власному бутті та заради самих речей, а не під впливом інстинктивних потреб. Власне у цьому, а не у служінні наживі й користі, повинна полягати діяльність людини на землі, в суспільстві.

У своїй „антропологічній об’єктивності” Г. Хенгстенберг пропонує позицію людини в суспільстві, діяльність якої спрямована на предмет заради її власної самості, вільної від користі. „Таке звернення до об’єкта може бути реалізоване у випадках споглядального розуміння практичної дії або емоційної оцінки” [277, с. 9]. Інакше кажучи, „об’єктивність” передбачає життя людини у безпосередній єдності та узгодженості зі світом речей і живих істот, коли вона не ставить питання про те, навіщо і для чого це робиться.

Отож, розглядати відносини „людина – суспільство” необхідно через відносини „людина – людина”, „людина – середовище – діяльність”, „людина – „Я”, а точніше, „людина – „Я” – право – людина” і „людина – „Я” – право – діяльність”, оскільки життя людини в суспільстві має свої виміри і рецензується певними нормами, в тому числі правовими. Недарма вчені зазначають: „Суспільне життя, – це реальний життєвий процес людини (особи, соціальної групи, класу, суспільства), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльності як

способу свідомого перетворення дійсності” [8, с. 95]. Тому діяльність соціалізованої людини відрізняється від поведінки інших живих систем, хоча також саморегулюється. „Діяльність людини, безсумнівно, підпадає під ознаку активності адаптивних систем, які саморегулюються” [148, с. 198].

На думку філософа К. Момджяна, „адапційно-адаптивний характер соціальної діяльності означає, що вона споконвічно виступає як праця, тобто здатність перетворювати середовище існування, створюючи засоби життя, які відсутні або потрібні їй” [148, с. 204].

У всіх цих системах відносин на різних історичних етапах людина послуговується створеною культурою (культурою суспільства). Людина, соціалізуючись, послуговується культурою суспільства і разом з цим творить її заново.

Сучасні українські філософи Є. Причепій, А. Черній, В. Гвоздецький і Л. Чекаль пояснюють, що людина, забезпечуючи „умови свого існування, змушена постійно звертатися до навколишньої реальності в пошуках необхідної енергії, інформації, прагне віднайти сенс власного життя, вдосконалюючи при цьому себе і навколишній світ” [170, с. 365]. Людина створила світ культури як своє буття у світі речей, світі ідей і світі людей, виділившись з природи не стільки як „людина розумна”, а саме як „людина культурна”. Безумовно, людина як „людина розумна” і „людина культурна” створила у своєму світі право як специфічну культуру.

Відносини „людина – суспільство” реалізуються через відносини „людина – людина”. Онтологічні аспекти людини висвітлені у низці праць [70; 74; 79; 179; 250 та ін.].

Людина, зазначає П. Гуревич, не є простим відображенням соціального оточення: люди відрізняються. Своєрідність кожної людини має вияв і у психології, й у мисленні, у внутрішньому світі та ін. Людина формується у суспільстві, тобто, її сутність – соціальна, але при вивченні людини слід звертати увагу і на її біологічну природу [69, с. 231-233].

На думку вчених, у процесі відносин „людина – людина” виявляються такі компоненти, як: рівень природного (біологічного); рівень духовного; рівень соціального (суспільного); рівень родового (загальнолюдського) і рівень космічного. Духовні засади представлені, зокрема, рефлексією, здатністю до свідомості, співвідношення знань про себе зі знаннями про світ. Соціальні засади визначаються тією системою суспільних відносин, до якої включена людина. Ці засади, у своїй єдності, і створюють неповторну індивідуальність людини, де переплавляються внутрішні задатки і зовнішні фактори, де формуються її сутнісні сили: воля, почуття, інтелект [183, с. 485-486].

Разом з цим відносини „людина – суспільство” і „людина – людина” здійснюються через відносини „людина – діяльність”. Філософія людини висуває діяльнісний спосіб її існування в якості методологічного принципу дослідження людини як головного суспільного суб’єкта діяльності. У зв’язку з цим Г. Горак зазначає, що „суб’єкт власною діяльністю відтворює суспільство через самого себе і його діяльність завжди містить в собі безпосередньо перетворююче (практичне) і духовне начало, шляхом якого здійснюється трансляція всезагальності людського буття” [62, с. 71].

У відносинах „людина – суспільство” людина виступає суб’єктом взаємодії. Власне, поняття „суб’єкт” – фундаментальна категорія філософії. Воно досить багатогранне. Однак основні визначення суб’єкта такі:

- 1) істота, що володіє свідомістю і волею, здатна створювати знаряддя праці, діяти цілеспрямовано, тобто на основі образу предметного світу;
- 2) людина, що пізнає і перетворює навколишній світ;
- 3) людина як носій, джерело, ініціатор активності, це людина-творець предметного і соціального середовища [29].

На думку О. Брушлинського, „суб’єкт – це людина, люди на найвищому для кожного з них рівні активності, цілісності, автономності та ін.; творець власної історії, свого життєвого шляху; той, хто здійснює діяльність, спілкування, поведінку, споглядання й інші види специфічно людської

активності: творчої, моральної, вільної та ін.” [28, с. 331]. Дослідник доходить висновку, що суб’єкт – це „якісно визначений спосіб самоорганізації, саморегуляції, узгодження зовнішніх і внутрішніх умов активності, центр координації всіх психічних процесів, станів, властивостей, здібностей, можливостей (і обмежень) особистості співвідносно з об’єктивними і суб’єктивними (мети, домагання, завдань) умовами діяльності та ін.” [28, с. 331].

Проте реальне сумісне буття людей є таким, що між ними далеко не завжди відбувається безпосередній обмін смислами. Частіше вони пов’язані між собою через обмін діяльністю. Такі мислителі, як Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель, Кант, Гегель та інші трактували діяльність як визначальний чинник людського буття, проте вбачали в ній різні смисли. Так, Кант і Фіхте розглядали її як принцип творення всієї людської культури; Гегель – як всепроникну характеристику абсолютного духу. Власне Гегель наголошував, що діяльність залежить від внутрішніх потреб людини до самозміни, саморозвитку. Таке бачення дозволило йому вказати на центральне місце в цілісній концепції діяльності раціоналізуючої сили духу [58]. Провідну роль мислитель відводить духовній діяльності, що виявляється у її найвищій формі – рефлексії, тобто самосвідомості [58].

Філософ С. К’єркегор в якості центральної ланки висунув волю, а діяльності протиставив життя, людське існування [129, с. 246].

Діяльність, виступаючи специфічною людською формою „активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої складає його доцільну зміну і перетворення” [236, с. 151], постає в єдності своїх якісних і кількісних характеристик як міра діяльності.

У філософських працях діяльність часто визначається як „специфічнолюдський спосіб ставлення до світу” [77, с. 151]. І це ставлення не споглядальне, а власне активно-перетворювальне, тобто „становить собою процес, в якому людина перетворює природу, роблячи таким чином себе

діяльнісним суб'єктом, а явища природи, якими вона оволодіває, об'єктом своєї діяльності" [78, с. 118]. Внаслідок цього людина „не просто взаємодіє з природою, а поступово включає її до складу своєї матеріальної і духовної культури" [78 с. 118].

Змінюючи навколишній світ, людина разом з цим змінює себе. Водночас вона також змінює сам підхід, способи і засоби такого ставлення, тобто біосоціокультурне середовище в цілому. У зв'язку з цим Г. Горак наголошує, що „діяльність – це специфічно людська форма розвитку прийомів і засобів ставлення до світу, цілеспрямована зміна дійсності на основі культурно заданих нормативів. Сама дійсність постає перед людиною в масштабах і вимірах діяльності. За її допомогою здійснюється проникнення людини у взаємничий світ, розкриття його таїни, проявлення його людині" [62, с. 70-71].

Отже, філософія людини визначає багатовимірність її буття. Причому онтологія доводить, що частина чинників подарована людині самою природою, а інша частина розрахована на формування, що є результатом діяльності інтелекту. Тобто, з філософської точки зору, природа людини складається з біологічної та соціальної її природи, що й визначає таке поняття, як людська предметність.

З цього приводу В. Кемеров, наприклад, вказує: „Людська предметність має особливий характер. Предметне буття людини не збігається з її тілесним буттям, а буття людських предметів – не тотожне її матеріальності. Таке предметне буття людей зумовлене тим, що їх предметність живе за законами соціального процесу. Кожне індивідуальне людське буття і кожне буття людського предмета виявляються перетинами багатьох траєкторій людської діяльності, різних зв'язків людської взаємодії. Суть соціального процесу полягає в його постійному відновленні. У ході соціального прогресу виникають різноманітні форми, які володіють високим ступенем абстрактності, ніби цілком відірвані від конкретних речей, людей і дій. Ці

форми є формами процесу, вимірювачами-стандартами, „зв’язковими” різноманітних актів людської поведінки” [106, с. 124-133].

Відносини „людина – суспільство” тісно пов’язані з категорією практики, яка наповнює їх соціальним змістом. Причому практика виступає способом буття виключно людини. Оскільки практика має чуттєво-предметну спрямованість, її розглядають як той момент діяльності, що фіксує здатність до матеріальних перетворень в суспільстві. Проте „дійсність існує для практики у предметній формі, і це наслідок соціально-суб’єктивного способу її освоєння” [62, с. 74].

Отже, в суспільстві людина, маючи справу з матеріальними предметами, втілює в нього духовність. З повною відповідальністю можна сказати, що моральність, духовність, вихованість людей, рівень їх правосвідомості є відображенням ступеня цивілізованості й досконалості будь-якого суспільства.

Водночас для досягнення поставленої мети в суспільстві у процесі практичної діяльності людина не лише змінює природну й соціальну дійсність, а й корегує власну програму дій згідно з вимогами соціальних, в тому числі і правових, норм. Змінювати довколишній світ через практичну діяльність людині дозволяють: свідомість, здатність передбачати, прогнозувати, програмувати і оцінювати кінцеві результати, корегувати свої дії тощо. Людина як суспільна істота змінює світ у трьох вимірах: 1) матеріально; 2) на певному конкретно-історичному етапі розвитку суспільства та за допомогою і в межах відповідних суспільних відносин; 3) свідомо [240, с. 187-188].

Як чуттєво-предметна форма буття суспільної людини діяльність – це специфічний спосіб ставлення людини до світу і свого існування у ньому. Якщо практика розглядається через процес перетворення природи відповідно до потреб та інтересів людини, тоді вона постає як праця, що в житті людини відіграє одну з найважливіших ролей. Вона не тільки засіб, що забезпечує

існування та життєдіяльність, а й спосіб пізнання та перетворення навколишнього світу, умова розвитку особистості, мета, потреба і сенс життя. Отже, праця виступає засобом і способом самореалізації людини в суспільному житті. Але людина виявляється суцільно оточеною речами й знаками – продуктами діяльності інших людей. Її буття виявляється суцільно опосередкованим, але саме тому – суцільним співбуттям з іншими. Власне безперечним творцем, власником і розпорядником усіх цих існуючих форм і способів опосередкування, абсолютним посередником між усіма людьми виступає суспільство. Воно надає смислового розгортання людського буття певний порядок і забезпечує перехід від індивідуального буття до співбуття, яке підлягає дії законів суспільства. Тому на рівні регуляції суб'єктно-суб'єктних, суб'єктно-об'єктних і об'єктно-об'єктних взаємозв'язків у процесі трудової діяльності людини в суспільстві використовується право.

Разом з цим, осмислене життя особистості в суспільстві неможливе без дотримання певних норм поведінки і водночас реалізації внутрішньої свободи. Дотримання встановлених норм, насамперед правових, є безумовне в силу того, що індивід є членом громадянського суспільства.

Коли ж філософська думка звертається до соціальної реальності, предметом її критичного розгляду стають стосунки людини і суспільства. Внаслідок цього проміжною ланкою між ними стають нормативно-ціннісні системи, які слугують за підґрунтя формування й поширення уявлень про цілі й засоби соціальних дій особистості. Взаємодіючи з суспільством, індивід здійснює послідовний і неупереджений критичний розгляд своїх духовних засад, настанов, практичних дій, а також перевіряє їх на осмисленість, раціональність і соціально-культурну перспективність. У свою чергу, організація суспільства має передбачати вільний вияв здібностей і здатностей особистості, забезпечувати їх втілення в суспільній діяльності. У цьому випадку критично-рефлексивна функція філософії звертається безпосередньо до осмислення людської діяльності, передусім діяльності пізнавальної. Її

цікавлять не конкретні предметні або мислительні дії, а загальні форми здійснення діяльності, взаємодії, форми організації процесу пізнання та соціальної дії.

Безумовний інтерес становить думка, що її висловлює В. Бачинін: „Право здатне виступати своєрідним передавальним механізмом, що забезпечує існування цивілізованого суспільства як єдиної системи комунікації, підпорядкованої нормативним, дисциплінарним взаємозалежностям формально-юридичного характеру” [17, с. 139].

П. Сорокін формулює свою вихідну тезу так: соціально-правова поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб’єктивні аспекти поведінки – це змінні величини. Тому, на його думку, інтегральним чинником всього соціально-правового життя є колективний рефлекс. Розглядаючи взаємодію членів соціуму як найпростішу модель соціально-правового явища, її елементами він вважає індивідів, акти (дії, вчинки) і символи інтеракції (взаємодії як сторони спілкування), що вказує на наявність психологічного чинника в ній. Вчений вважає, що на систему соціально-правових відносин впливає ціла сукупність чинників: безсвідомих (рефлексії), біосвідомих (голод, спрага і т. ін.) і соціосвідомих (значення, норми, цінності) регуляторів мислення і поведінки. Тому лише суспільство здатне продукувати значення, норми і цінності соціосвідомих членів суспільства [209, с. 199].

Проте правова природа людини, за П. Сорокіним, криється насамперед у соціальному житті, врегульованому зовнішніми чинниками. Загалом дослідник поділяє поведінку людини з огляду правомірності на: 1) дозволено-обов’язкову (належну), у процесі якої реалізуються права та обов’язки суспільства; 2) заборонену (недозволену), поведінкові акти якої суперечать уявленням належної поведінки; 3) рекомендовану, яка полягає у вчиненні добровільних дій, котрі „перевищують” мінімум доброї поведінки [209, с. 57]. У зв’язку з цим, належні дії і вчинки для сприйняття оточенням видаються нормальними, морально позитивними; заборонені – морально негативними;

рекомендовані – наднормальними, своєрідною моральною розкішшю. А отже, відповідним буде і реагування оточення на ці дії та вчинки: перший тип викликає „належну” реакцію; другий – покарання; третій – нагороду.

Таким чином, у відносинах „людина – суспільство” провідне місце займає право, а правове виховання молоді є суспільно-буттєвою необхідністю.

1.2. Виховання як форма осягнення людського буття в суспільстві

Проблема виховання завжди цікавила і хвилювала людство. Вона є однаково важливою і для старшого, і для молодшого поколінь. Слід зазначити, що ще до нашої ери проблеми виховання набували особливої гостроти, що знайшло вияв у радикально протилежних точках зору опонентів. Безумовно, і філософія аж ніяк не могла залишити проблеми виховання осторонь. Філософсько-правові аспекти виховання розглядаються у різні часи у працях: Л. Ази [1], Арістотеля [12], В. Бабкіна [14], В. Бачиніна [16], Т. Бермана [23], М. Бубера [30], М. Вербицького [50], В. Горського [65; 66], Е. Гусинського і Ю. Турчанінова [72], В. Корженка [118], Є. Кукушкіної і Л. Лагунової [127], Г. Лефрансуа [134], Л. Мазур[138], С. Сливки [193, 197], Л. Сорокіної [210], Л. Станкевича [216], Е. Толмена [227], М. Ярошевського [274]; у колективних працях [159; 163; 166; 205; 238; 239 та ін.], цьому питанню присвячені і розробки дисертанта [263; 264; 265].

Історично однією з перших, ще за часів античності, була теорія вільного виховання, фундатором якої виступив давньогрецький філософ Антісфен Афінський, а згодом її розвинули давньогрецький філософ Епікур, римський імператор Марк Аврелій, пізніше - Жан Жак Руссо, Л. Толстой, в певній частині Гегель та інші.

Концепція вільного виховання особливо була сприйнята школою кініків, дістала свій подальший розвиток у вченнях скептицизму, у стоїків. Суть цієї концепції полягала у „космополітизмі”, тобто у такому вихованні особи, яке не мало б нічого спільного з державою та суспільством. Мова йшла

насамперед про виховання особистих якостей, таких, як: мужність, сміливість, фізична досконалість, краса, оптимізм, самодостатність, самоспостереження, самозаглиблення і взагалі особиста моральна досконалість [99, с. 8-11].

Ідеї вільного виховання, звичайно, виникали не безпідставно, оскільки в кожний історичний період існувало бажання відмежовуватись від держави, унезалежнитись. Та й елементи теорії вільного виховання мають певне раціональне зерно, особливо, коли мова йде про такий аспект, як єднання людини з природою. Але в цілому, як зазначає Гегель, у вихованні не можна не враховувати законів світу [58, с. 188].

Арістотель також вказував на те, що виховання людини слід здійснювати за відповідними законами і на основі законів, у результаті чого виникає законослухняність громадянина [12, с. 293].

Сьогодні під вихованням розуміють процес систематичного і цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток людини з метою підготовки її до виробничої, суспільної і культурної діяльності [22, с. 249]. Це ж стосується і правового виховання особистості, коли йдеться про підготовку до вмілого розв'язання завдань у сфері суспільних відносин. Причому це розв'язання не повинно завдавати шкоди іншим членам суспільства. (До цього можна віднести і байдужість (свого роду бездіяльність), яку, до речі, відстоювали прихильники теорії вільного виховання).

Традиційні системи виховання, попри їх фундаментальний зв'язок з конкретно-історичними умовами, не вичерпали свого потенціалу і нині. Проте виклики сучасності вимагають не тільки їх розвитку, а й створення принципово нових систем виховання.

В Україні створюється нова система виховання, що відтепер трактується як національно-демократична. Це означає, що: а) наше українське виховання, як і виховання інших європейських народів, є національним. Під цим розуміємо як специфічні зусилля і заходи, спрямовані на розвиток національної самосвідомості громадян України, так і всі аспекти виховання,

включаючи моральне, правове, естетичне, фізичне тощо; всі вони повинні мати національний характер, тобто відповідати духові й стратегічним цілям української нації та держави, нашій виховній традиції та нашій ментальності; це повинно бути виховання для потреб нації і держави; б) другою домінуючою тенденцією українського виховання стає демократизація особистості та пристосування її до життя в умовах свободи, без чого не маємо перспектив на успіх. Адже ніякою дисципліною і ніяким жорстким наглядом не можна замінити спонтанне джерело сил, що б'є з глибин вільної людської душі, а відтак свобода є першим обов'язком людини, без чого вона не може виконати всі інші свої обов'язки.

Із національно-демократичного характеру українського виховання випливають також його пріоритети, зокрема: відродження духовності, розвиток почуття патріотизму і громадянської свідомості, гуманізація світогляду і поведінки людини, забезпечення умов для розвитку в ній творчих можливостей, ініціативності й практицизму, уваги до власного фізичного здоров'я і краси тіла тощо [51, с. 80].

Загальнонаціональні пріоритети виховання повною мірою стосуються і процесу виховання курсантів навчальних закладів МВС України. Це дає підстави визначити загальну мету сучасного українського виховання молоді як історичноспецифічну. Вона не зводиться до традиційної функції будь-якого національного виховання, яке прагне прищепити вихованцеві якісь певні, найперше моральні, норми поведінки. Насправді мета сучасного українського виховання є значно ширшою. Вона полягає, насамперед, в тому, щоб сприяти становленню цілком іншої людини, здатної вести природовідповідне життя, переорієнтації на вартості європейської демократії, тобто відкритися європейській культурі, а відтак досягнути відчуття власної національної й особистої гідності та повноцінності. Таке виховання орієнтується також на вирішальну роль внутрішнього самоконтролю людини і відмову від зовнішнього нагляду.

Відомо, що суспільство не може нормально функціонувати без загальноприйнятих норм і має в них екзистенційну потребу. Це ж стосується і кожної людини. Сприймаючи норми зовнішнього світу, роблячи їх своїми, людина ніби стає єдиним цілим з цим світом, живе не лише в ньому, але й разом з ним. Чим більше сприйнятих норм, тим більша адаптація до світу, тим вищим є ступінь онтологічної заангажованості. Анормативність – шлях до самотності. Норма – це спосіб залучення людини до соціального життя, спосіб включення її в діяльність суспільного організму. Норма захищає людину, щоб забезпечити її свободу і створити умови для творчої самореалізації, і водночас протистоїть її намаганням вийти за межі норми в процесі створення принципово нового та позанормативного, яке становить саму сутність творчості та самореалізації [42; 44; 75; 80; 110; 150; 180; 251 та ін.].

На обмежуючу особливість норм вказує і С. Сливка, який зазначає, що встановлені правила поведінки визнаються більшістю людей та державою, оскільки вони пройшли певний еволюційний розвиток, апробацію, тому цих правил потрібно дотримуватись безвідмовно, вважаючи їх своєрідною догмою. А це не виключає, говорячи мовою юриспруденції, певного насильства [197, с. 157].

Виховання людини дозволяє їй пристосуватися до наявних соціальних умов, інакше кажучи, підкоритися наявній соціальній дійсності, а також правовій доцільності.

На перший погляд здається, що метою виховання є відображення об'єктивних потреб, які складаються в результаті певних вимог суспільства. В цьому випадку нам залишилося б лише сформулювати уявлення про відповідний тип особистості. Проте в контексті філософського розуміння цілей діяльності, виховання припускає своєрідний взаємозв'язок людини з наявним буттям, а саме, виховуючи людину, занадто адаптовану до реальних умов життя, можна якоюсь мірою загальмувати її саморозвиток. У той же самий час виховання, що орієнтоване в майбутнє, відірване від наявної соціальної дійсності, може

привести до гострого конфлікту особистості з умовами її життєдіяльності, а орієнтоване на найближче майбутнє – просто неможливе. У результаті виникає свого роду антиномічність цілей, що стоять перед вихованням.

З одного боку, щоб розвиватися як особистість, людина повинна мати насамперед як мету саму себе, але реалізувати цю мету вона може, лише перетворюючи соціальні умови свого буття. Приймаючи реалії наявного буття, людина віднаходить здатність функціонувати в ньому. На перший погляд, ніякого протиріччя в цьому немає. Дотримуючись цілей виховання, можна було б, очевидно, поєднати формування людини як особистості, здатної до творчого самовираження, і як носія певних соціальних функцій [238, с.19].

Тому філософське дослідження проблем виховання людини дозволяє здійснити всебічне теоретичне осмислення й інтегрування результатів досліджень цілої сукупності наук. Власне філософія інтегрує знання під своїм кутом зору, створюючи найбільш загальні підходи до проблеми виховання людини. А філософія права забезпечує теоретичне осмислення правового виховання в системі цілісного виховання. Проте інші науки дозволяють не лише розкрити окремі сторони процесу виховання, а й збагнути риси деякої універсальності, оскільки останнє визначається через особливе й окреме. Внаслідок цього, розглядаючи виховання як філософсько-правову проблему, стає можливим підкреслити той факт, що реальна людина відображає єдність загального, особливого й одиничного у праві. При цьому саме право охоплює і абстрактно-загальне, і конкретно-загальне, відповідає принципу діалектичної єдності соціального та індивідуального.

Оскільки виховання багато в чому визначається ступенем урахування основ закономірностей і специфіки наукового пізнання, недостатня реалізація гносеологічного підходу до виховання може призвести до перекосів у розумінні цього процесу як єдності прояву об'єктивного та суб'єктивного. Разом з цим виникає необхідність нового підходу до виховання, який

ґрунтується на пошуку таких методологічних підходів і принципів, котрі б забезпечували формування вільної творчої особистості в правовій державі. З підвищенням відповідальності системи виховання за розвиток гуманістичних ідеалів методологія покликана враховувати всю складність процесів, які відбуваються в суспільстві, уловлювати діалектику загального і часткового, національного і загальнолюдського у праві.

За допомогою філософського аналізу розкривається сутність людини, тоді як її ознаки, що емпірично спостерігаються, дають лише загальне уявлення про людину. Проте її виховання може бути зрозумілим і поясненим лише логікою впливу в контексті культурно-історичного процесу, а також наявної суспільної дійсності, ступеня розвитку правосвідомості громадян. Тому філософський аналіз дає можливість виявити суперечності, а також глибинні зв'язки і відносини у функціональній єдиній системі культурно-історичного процесу, конкретного суспільства, наявної суспільної дійсності, процесу виховання, правосвідомості громадян й особистості. І філософія права має розглядати людину не лише як пасивного носія правових норм, бездумного їх виконавця, а й як їхнього виробника.

Оскільки у виховній діяльності реалізуються стосунки суб'єкта й об'єкта виховання, то, здійснюючи вплив, вихователь виступає суб'єктом, перетворюючи, таким чином, вихованця в об'єкт. Але в силу того, що об'єктом виховання є людина, то, звичайно, вона не може в цій якості перебувати цілком, у всіх відносинах. Так, спілкуючись з вихователем, вона вступає з ним у суб'єктні відносини, але в той самий час вихованець сам по собі може виступати суб'єктом самовиховання. Тому розглядати виховання лише як цілеспрямований вплив на особистість не можна, оскільки це значно звужує його можливості. Вихованець, виступаючи в ролі об'єкта, насправді є об'єктом, який саморозвивається. У цей самий час вихователь сам може не володіти необхідним потенціалом впливу, навіть бути недосконалим.

Загалом у виховному процесі можна виділити два концептуальних моменти: потребу людини бути особистістю і її здатність бути особистістю. Якщо реалізація першого пов'язана з усуненням протиріччя між прагненням людини до розвитку її індивідуальних здібностей і можливістю його здійснення в наявних умовах суспільства, то реалізація другого моменту виводить безпосередньо на особистісний рівень, який виражається сукупністю індивідуальних особливостей і засобів, необхідних для здійснення цієї потреби.

Тепер назріла потреба розглянути основні принципи виховання людини. Це дозволить розкрити специфіку виховного процесу, в тому числі правового виховання, на кожному етапі суспільного розвитку, яка так чи інакше пов'язана з особливістю способів розв'язання наявних суперечностей. Крім цього, такий підхід дає можливість простежити розмаїтість форм відтворення культури і формування активного суб'єкта в процесі виховання та засвоєння норм права.

Оскільки мета виховання полягає у формуванні особистості як цілісності, то в рамках цієї цілісності можуть більш повно виявлятися й окремі особистісні риси. Тому для того, щоб виховний процес відбувався успішно, необхідно забезпечити поєднання певних позитивних рис особистості та її цілісних характеристик, уміле відтворення об'єктивного і суб'єктивного в її формуванні та розвитку.

Цілісність виявляє себе й у тому, що є детермінантою протиріччя. Проте найголовніше все-таки полягає у тому, що цілісність у виховному процесі становить найважливіший аспект комплексного підходу до розв'язання цієї проблеми, а це припускає поєднання різних видів виховання (сімейного, морального, трудового, правового і т. ін.). Хоча їх різноманіття не може „перекрити” значимості активності суб'єкта виховного процесу, оскільки ідея людської суб'єктивності несумісна із соціальною пасивністю, індиферентністю. Отож, навіть у розв'язанні будь-яких конкретних проблем людського

буття суб'єкт завжди стає відправною точкою налаштованості на активну дію і творення.

Загалом людина, будучи складовою частиною складної суспільної системи, не перетворюється на пасивний продукт соціального впливу, а виступає як активний суб'єкт, котрий володіє певною волею і самостійністю у своєму розвитку і діяльності, своєрідністю своєї внутрішньої структури. Тому про людину як про особистість можна судити, лише з огляду на її соціальну діяльність, оскільки остання є тією сферою поведінки і детермінації особистості, у якій знаходить реалізацію її внутрішній зміст. Ще Гегель зазначав, що саме „дія є найповнішим і найвиразнішим розкриттям людини, розкриттям як її настроїв, так і цілей” [57, с. 223].

Отже, виховання є найважливішою формою взаємозв'язку особистості й суспільства. Якщо розглядати відносини „суспільство – людина”, то тут спрацьовують механізми соціальної детермінації, відтворення системою суспільних відносин свого агента. Причому їхня взаємодія має об'єктивний характер, оскільки для вихованців і виробничі, і соціально-політичні інститути, і правові відносини, сама виховна діяльність суспільства – однаково об'єктивні.

Оскільки людина багато в чому є продуктом як виховання і самовиховання, так і продуктом середовища, системи реальних суспільних відносин, суспільства в цілому, то це значною мірою визначає її типові соціальні риси, за якими одночасно можна судити і про саме суспільство, ступінь його розвитку. І тому нині одним з дієвих виховних принципів, як і раніше, залишається включеність „людини в об'єктивні відносини відповідальної залежності”. Це зумовлює усвідомленість вибору лінії поведінки, котра задавала би позитивну спрямованість усім її діяльним актам.

Разом із цим процес виховання – багато аспектний. Окремі науковці виділяють такі аспекти виховання, як: моральний, національний, громадянський, сімейний, психолого-педагогічний, особистісний [51, с. 86-

106]. Проте, на нашу думку, зазначене не охоплює всієї багатогранності процесу виховання, а тому вважаємо за доцільне додати ще такі аспекти:

- 1) виховання як засвоєння соціального досвіду попередніх поколінь;
- 2) виховання як пізнання соціальних норм і формування досвіду власної поведінки та відносин;
- 3) виховання як соціалізація;
- 4) виховання як формування особистості;
- 5) виховання як формування внутрішньої свободи вибору стилю і форм поведінки.

Реалізуючи відносини „людина - суспільство”, індивід засвоює соціальний досвід, у тому числі правовідносини, а також знання, цінності, норми моралі й права, традиції тощо. Розвиток особистості здійснюється завдяки активній її участі в суспільному житті, діяльності. Причому діяльність є ніби відправною точкою двоєдиного процесу. До розуміння цієї умови прийшов уже Гегель, вважаючи, що діяльність („дія”) є найбільш яскравим і виразним розкриттям людини [57]. Проте і сама особистість – це продукт діяльності, впливу суспільства з його мораллю і правом, у процесі яких відбувається вироблення нових особистісних якостей. В такий спосіб здійснюється включення індивіда в систему зв’язків і залежностей соціального середовища, що супроводжується виявом його особистої активності.

Провідним у надбанні досвіду є соціальний чинник. На думку М. Варія, „досвід є важливим психічним надбанням, яке впливає на розвиток особистості та її психіки. У процесі засвоєння знань, навичок, вмінь, культурних і національних цінностей, способів виробництва, усієї сукупності соціальних відносин людина проявляє активність, усвідомлює навколишній світ і себе у ньому. Через діяльність вона включається в різні системи зв’язків і відносин, певним чином впливаючи на них, стає творцем чогось нового. Однак людина сама стає об’єктом впливу всіх перелічених компонентів. Цей зворотний зв’язок має формуючий характер: засвоюючи соціальний досвід,

людина розвиває свою особистість. Отже, досвід об'єктивується у психіці й впливає на функціонування інших її підсистем. Уже нове внутрішнє психічне особистості об'єктивується у створених нею предметах матеріальної і духовної культури, а також у вчинках” [35, с. 589].

Оскільки процес набування досвіду є невід'ємним від засвоєння соціальних ролей, така роль визначає соціальну функцію конкретної особистості, певну модель її поведінки. в тому числі модель правової поведінки, яка залежить від засвоєних та усвідомлених соціальних норм, очікувань, стосунків, сукупності взаємовідносин тощо. „Кількість ролей, які виконуються людиною, залежить від тих соціальних груп і видів діяльності, в які вона включена. Але чим більше соціальних ролей виконує вона, тим більше набуває соціального досвіду” [31, с. 586].

Виховання як соціалізація виявляється у входженні, включенні людини у побут, різноманітні стосунки, виробництво, політику, культуру та ін., тобто у різні сфери суспільного життя. Поняття „соціалізація” має міждисциплінарний статус і широко застосовується в психології, соціології, педагогіці, філософії. Проте його зміст зазнає значної зміни, коли йдеться про різноманітні концепції особистості. У процесі соціалізації, особливе місце в якому посідає сім'я, людина сприймає вироблені попередніми поколіннями норми [127, с.19], які існують у вигляді звичаїв, традицій, що передаються від покоління до покоління різними способами – первісно вербальними (міфи, прислів'я тощо). Процес соціального наслідування правових норм і моральних принципів наступним поколінням має бути безперервним [75, с. 25]. Тому соціалізація розкривається через термін „адаптація”, відображаючи при цьому процес, який триває протягом усього життя [211, с. 34-36].

Таким чином, соціалізація спрямована на те, щоб підготувати людину до суспільного життя, до виконання різних ролей, врешті-решт – до правомірної поведінки в суспільстві.

Як зазначається у спеціальній літературі, соціалізація – такий процес, який не піддається штучному управлінню чи маніпулюванню. Може бути прискореним навчання, але не існує прискореної соціалізації. Неможливо також продовжити чи прискорити процес соціалізації в цілому, оскільки це – кумулятивний процес, в ході якого накопичуються соціальні навички [128, с. 105].

В. Ядов у своїй диспозиційній концепції розглядає процес соціалізації як формування системи управління соціальною поведінкою, вираженою загальною орієнтацією особистості й мережею її ціннісних установок [273].

У філософсько-правовому трактуванні соціалізація (зокрема, соціалізація працівника ОВС) розглядається як „процес засвоєння, насамперед, певної системи правових знань, які дозволяють самоутвердитися професіоналові, стежити за виконанням приписів права всіма членами суспільства, приймати справедливі рішення у кожній юридичній справі” [73, с. 176].

Процес сприйняття курсантом інформації, що надходить із правового оточення (як вертикально – правові норми і вимоги, так і горизонтально – правові ситуації, що потрібно розв’язати), супроводжується дією перцептивних (від лат. *perceptio* – сприйняття) стимулів соціального оточення та особистісних чинників [117, с. 338].

Виховання людини є частиною соціалізації. Причому виховання як вид соціалізації має, здебільшого, активний, а не пасивний характер. Активне виховання, на наш погляд, не завжди може дати позитивний результат. Справа в тому, що онтологія людини передбачає такий процес, як „вбирання” зовнішньої інформації, так би мовити, певними порціями, які сприймає інтелект, котрий у свою чергу ніби сигналізує про потребу у новій, більш складній інформації. Якщо у процесі соціалізації не враховувати ступінь розвитку інтелекту, це, на нашу думку, може призвести до зворотного процесу – до появи у людини негативних тенденцій, збочень, схиляння у бік зла.

Система правової соціалізації діє в суспільстві на кількох рівнях, визначаючи ставлення людини до права. На соціальному рівні правова система впливає на індивіда за допомогою демонстрації поваги до права і закону офіційною владою. На особистісному рівні домінує неусвідомлене копіювання базових цінностей права, що забезпечує можливість ідентифікувати себе з певною культурою і суспільством. Особистісний механізм правової соціалізації містить у собі потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, самосвідомість (мотиви, установки, цілі), національні традиції, історичний досвід попередніх поколінь, що визначає поведінку і діяльність у соціальному середовищі.

Отже, людина створена так, що вона самостійно формує якість власної соціалізації. І, як справедливо зауважують учені, своїм становленням людина зобов'язана суспільству, а розвиткові – лише собі. Саме людина може поглянути на себе збоку, здійснити аналіз або відредагувати свою поведінку [183, с. 485]. Іншими словами, людський індивід перебуває у багатовимірності буття, його належить вивчати і розуміти як представника такого процесу, що забезпечує „пульсацію” суспільного організму [106, с. 109].

Зазначене вище можна сформулювати як проблему самодіяльності людини, її самозміну, яку у філософії та соціології прийнято називати самореалізацією. Поділяючи думку В. Кемерова, слід підкреслити, що самореалізація має предметний характер, щоправда, її не можна зводити до простого зв'язку „людина – річ” або до споживання людиною якихось речей [106, с. 117]. Сутність самореалізації людини можна звести до умілого налагодження зв'язку людини як з природою, так і з іншими людьми. На основі такого зв'язку виникає можливість характеризувати людину як особистість.

Людина, соціалізуючись, послуговується культурою суспільства і разом з цим творить її заново. Зокрема, Є. Причепій, А. Черній, В. Гвоздецький і Л. Чекаль пояснюють, що людина, забезпечуючи „умови свого існування,

змушена постійно звертатися до навколишньої реальності в пошуках необхідної енергії, інформації, прагне віднайти сенс власного життя, вдосконалюючи при цьому себе і навколишній світ” [170, с. 365]. Людина створила світ культури як своє буття у світі речей, світі ідей і світі людей, виділившись з природи не стільки як „людина розумна”, а саме як „людина культурна”.

Виховання як формування особистості спрямовано на втілення в людині соціальної сутності, духовності. Так, Е. Гусинський і Ю. Турчанінова зауважують, що сучасні філософи та психологи схильні вбачати в особистості не те, що є даним, а пошук, не щось створене, а те, що творить, активне начало, яке у процесі самостворення використовує весь матеріал культури. Особистість, на їх думку, – це складна природна система, яка поєднує в собі біологічні та соціальні, свідомі й несвідомі, розумні (логічні) й образні підсистеми, але яка при цьому не зводиться до жодної з них і володіє власною неповторною сукупністю системних якостей. В процесі становлення особистості здійснюються окремі „прориви” в ту чи іншу нову систему, але відбувається це нерівномірно, не одночасно у всіх підсистемах [72, с. 51-52].

С. Курганов та О. Кравченко вважають, що особистість – це міра соціального в людині, міра її включеності у суспільну практику [128, с. 72]. О. Радугін та К. Радугін зазначають, що особистість як суб’єкт соціальних відносин, передусім, характеризується автономністю, певним ступенем незалежності від суспільства, яка здатна протиставити себе суспільству. Особиста незалежність пов’язана з умінням бути володарем над собою, а це, в свою чергу, передбачає наявність самосвідомості, тобто, не просто свідомості, мислення і волі, а здатність особистості до самоаналізу, самооцінки, самоконтролю [176, с. 108-109].

Важливою є проблема виникнення і розвитку особистісних рис. С. Фролов, аналізуючи цю проблему, пропонує поділяти фактори, які мають вплив на формування особистості, на такі типи: біологічна спадковість,

фізичне оточення, культура, груповий досвід, унікальний індивідуальний досвід [245, с. 69].

У свою чергу І. Шкуратова, посилаючись на І. Палея та В. Магуна, визначає три сторони особистості: опис внутрішньої будови особистості – через такі характеристики, як ієрархічність і цілісність; розкриття особливостей взаємодії особистості з предметним світом – через характеристики її активності та самооцінки; характеристика особливостей взаємовідносин особистості з іншими людьми [211, с. 16-17].

Узагальнюючи викладене вище, можемо зробити висновок, що особистість формують як природні (біологічні), так і зовнішні (соціальні) фактори. Філософія людини ці фактори розглядає у взаємозв'язку, оскільки у природі не існує відокремлених явищ: усе взаємопов'язано. Однак ми надаємо перевагу дослідженню певних зовнішніх факторів (аспектів) формування особистості. Це, зокрема, стосується філософських проблем онтології людини, її самореалізації, поведінки.

Формування особистості розглядається як здійснення систематичного і цілеспрямованого впливу на індивіда з метою його адекватної інтеграції в соціум [117; 130], що передбачає наявність вимог і норм, переконання і навчання [124; 134].

Виховання як пізнання соціальних норм і формування досвіду власної поведінки та відносин здійснюється як цілеспрямовано (усвідомлено), так і стихійно (неусвідомлено).

Для того, щоб розкрити його сутність, насамперед з'ясуємо, що таке соціальні норми. Більшість учених зазначає, що соціальна норма розуміється як межа, що історично склалась у даному конкретному суспільстві, межа, міра, інтервал допустимої (дозволеної, обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій [271, с. 172]. Окремим видом соціальних норм, як відомо, є правові норми: кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові та ін. Соціальні норми характеризують

поведінку людини, проте відхилення від їх виконання може викликати небезпечну поведінку, а саме: девіантну, делінквентну, злочинну.

У широкому значенні поняття девіантність означає відхилення від встановлених норм. Відхилення від правових норм (порушення) викликає делінквентну поведінку, відхилення від кримінально-правових норм – злочинну поведінку. Таким чином, якщо вести мову про поняття, то найбільш широким поняттям є девіантна поведінка, більш вузьким – делінквентна, ще більш вузьким – злочинна [128, с.133].

Реалізація правових норм вимагає напруженої пізнавальної діяльності, спрямованої як на виявлення особливостей функціонування і закономірностей динаміки соціального організму, так і на експлікацію внутрішніх можливостей самого права як специфічного регулятивного механізму. В усякому разі право завжди постає своєрідним відображенням світу, формою його пізнання. Тільки на відміну від естетичного пізнання, котре оперує образами, і від логічного, для якого превалюючим є формування своїх результатів у поняттях і судженнях, право є передусім різновидом нормативно-оціночного відображення світу.

Зауважимо, що правове пізнання здійснюється людиною незалежно від професії. Провідне місце у правовому пізнанні належить філософсько-правовому пізнанню.

Аналізуючи специфіку філософсько-правового пізнання, слід зазначити його позамежність і всеохоплюваність, вихід за рамки наявного буття, відкритість та його принципову відмінність від теоретичного та буденного пізнання права. Філософсько-правове пізнання не імперативне і не обіцяє готового рецептурного знання або інструктивної настанови, воно відмовляється від претензій на монопольне володіння істиною.

Важливим елементом механізму дії правосвідомості є уміння здійснювати правове виховання. Адже це основна мета у правоохоронній діяльності, оскільки розкриття злочину – це своєрідний *post factum*. Саме

виховання громадян, яке базується на взаємозв'язку природного і позитивного права забезпечує цивілізований правопорядок. Хоча цей процес тривалий, зате надійний та ефективний. Лише через формування правосвідомості громадян можна виховати правослухняність. Позитивне право в цьому – безсиле.

Нова правосвідомість формується не лише (а можливо, і не стільки) нормативно-правовими актами, не стільки під впливом суто правової практики, скільки завдяки дії нових тенденцій у сфері економіки, політики, моралі. Саме ті тенденції виступають рушійною силою, яка спонукає людину на нове правове мислення. У зв'язку з цим, традиційні загальні компоненти правосвідомості (правові знання, уявлення, переконання, погляди) наповнюються новим змістом, а на основі цього у свідомості людини відбувається переоцінка цінностей.

Формування правосвідомості проходить у гострій боротьбі нового правового мислення із старим, а тому являє собою складну ідеологічну й політико-правову проблему. Для нової правосвідомості характерним є критичне ставлення до правової дійсності (насамперед до законів та урядових рішень), рішучість у здійсненні своїх життєвих намірів [59, с. 77].

Виховання як формування внутрішньої свободи вибору стилю і форм поведінки пов'язано з внутрішньою сутністю людини, з її власним „Я” на відміну від „Вони”, з її ментальністю, установками, думками тощо.

Ми виходимо з того, що поведінка людини – це зовнішній вияв, результат, наслідок дії думки. Думка людини є її невидимим арсеналом, а тому не може підлягати зовнішньому осуду чи схваленню. Невисловлена думка є недосяжною для іншого, а тому людина залишається таємничою, нерозгаданою, неповторною, недосяжною. Зрозуміло, що думка, її характер, глибина тощо залежить від багатьох факторів – віку, психічного стану, інтелектуального розвитку, соціальних потреб і т. ін. Поведінка людини контролюється суспільством, державою. Тому поведінку людини можна

розглядати у трьох випадках: 1) поведінка згідно з власною думкою; 2) поведінка всупереч власної думки; 3) поведінка синергетична.

Щодо першого випадку, то слід зазначити, що однакової поведінки у людей практично не може бути. Проте важливо, щоб люди вміли правильно думати і вже тоді діяти згідно зі своїми думками. Саме так лаконічно можна визначити суть виховання.

Коли поведінка відбувається всупереч власної думки (2-й випадок), це може викликати певну небезпеку, навіть у тому разі, коли поведінка є правильною, а думка – протилежна. Адже рано чи пізно власні (хибні) думки візьмуть гору, а фактично відбувається дія, з метою комусь догодити чи задовольнити когось. Це свідчить про те, що можливим є прищеплення однакових звичок поведінки. Прикладом може слугувати статутна поведінка військовослужбовців, в тому числі курсантів.

Синергетична поведінка являє собою до певної міри безладну, хаотичну, ніби байдужу поведінку. Це той випадок, коли людина має власну думку, але не поспішає її реалізувати. Мотивом для такої поведінки виступає теза: „життя підкаже, як діяти”. Такий вид поведінки найкраще відображає людську природу, її індивідуальність.

Таким чином, виховання людини – це, по суті, виховання правильної поведінки, але при цьому зберігаються такі риси, як індивідуальність, оригінальність, нестандартність. Людина повинна мати внутрішні орієнтири своєї поведінки.

Тому не можна добитися однакової поведінки у всіх людей, за що, як правило, виступають „моралісти”. Вони ставлять за мету в процесі виховання добиватися того, щоб вчинки, звички, поведінка були однаковими у всіх людей. На нашу думку, досягнути цього неможливо, оскільки кожна особистість має неповторний внутрішній світ унаслідок своєї унікальності.

1.3. Правове виховання як суспільно-буттєва необхідність

Важливою складовою виховання молоді, особливо курсантів навчальних закладів МВС України, є правове виховання. З філософсько-правових позицій правове виховання становить собою суспільно-буттєву необхідність, оскільки суспільне життя, суспільні відносини не уявляються без пізнання права як їх дієвого регулятора.

Філософсько-правові засади правового виховання дістали своє належне відображення у працях В. Афанасьєва [13], В. Бачиніна [16;17] і М. Панова [18], Д. Войтенка [52], В. Головченка [59], Г. Іконнікова і В. Ляшенка [95], М. Ібрагімова [98], М. Кельмана [105], С. Комарова [116], О. Костенка [119; 120], В. Малахова [142], І. Малініна [143], І. Малікова [144], Є. Назаренко [151], Е. Соловйова [207; 208], В. Шнайдера [260] та ін., а також у колективних працях [223; 232; 235; 236; 237; 239 та ін.].

Проте на нинішньому етапі розвитку українського суспільства спостерігається суперечливість функціонування моральних і правових норм, пов'язаних з трансформацією соціуму. Це викликає розмитість меж дозволеної, нормальної і девіантної соціальної поведінки.

В сучасному українському суспільстві відсутній ефективний контроль за механізмами формування соціальних установок, норм і правил, поведінки. Причиною цього є слабкість соціальних інституцій, а також відсутність мотивації, національної ідеї, державної ідеології, стійких традицій. Недостатня дієвість соціальних інституцій пов'язана з відсутністю соціальнопривабливих для більшості молоді ідеалів, які відповідають інтересам соціуму. Все це збільшує та погіршує роботу щодо запобігання проявам девіації.

Нинішній стан українського суспільства свідчить, що прийнята 28 червня 1996 року Конституція до цього часу не виконує в суспільному житті України ту роль, яка їй належить. О. Костенко дійшов висновку, що

причина невідомості Конституції – не в її особливостях, а у волі та свідомості громадян України, які ще не готові до приведення прийнятої Конституції в дію. Це зумовлено відсутністю у громадян відповідної культури, в тому числі правової [119, с. 64].

Тому таким важливим на сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства є виховання як молоді, так і дорослих громадян. Правове виховання – один із шляхів активної соціалізації особи, причому такої соціалізації, якої вимагає на даний час суспільство. Проблема правового виховання молоді була актуальною і за часів Радянського Союзу. Щоправда, правове виховання того часу було скероване на формування соціалістичної правосвідомості та правомірної поведінки особи, яка полягала в обов'язковому виконанні правових приписів, однак лише таких, які видаються доцільними [80, с. 4-5]. Безумовно, тоді будь-який процес виховання (в т.ч. і правовий) мав класовий характер. Це виявлялося в тому, що правові засоби, які діють на правову свідомість і психологію людей, виробляються на основі пануючих правових ідей і є, по-перше, відображенням пануючих економічних відносин, а, по-друге, засобами та ідеями пануючого класу.

Філософія права дає теоретичне обґрунтування позитивного та природного права – на якому, власне, і базується правове виховання. У нашому дослідженні ми маємо намір торкнутись питань онтології, гносеології, аксіології та логіки саме позитивного права. Адже – це основний напрям правового виховання, яке найбільше пов'язане з державою, проблемою її національної безпеки.

Слід зазначити, що правове виховання завжди пов'язане з людиною, з буттям права, яке є одним із засобів ефективного регулювання суспільних відносин. Тому важливо з'ясувати суть онтології правового виховання.

Онтологія правового виховання – це вчення про правове виховання в його єдності й, одночасно, – розмежуванні з іншими напрямками виховання.

Іншими словами, буття правового виховання, з одного боку, полягає у формальній рівності з усіма напрямками (видами) виховання, зокрема з духовним, моральним, фізичним, громадянським і т. ін. З іншого боку – воно відрізняється від фізичного, трудового та деяких інших видів виховання. Адже правове виховання – це процес, який у різні періоди історії має свою специфіку. Справа в тому, що, як зазначає В. Нерсесянц, людина за своєю природою є правовою істотою, яка постійно прагне певної свободи [153, с. 40]. Але шляхи досягнення свободи відзначаються історичними особливостями, коли оволодіння правом здійснюється через правове виховання.

Правове виховання репрезентує собою систематичну і цілеспрямовану діяльність державних органів, установ і громадських організацій, зорієнтованих на формування у людини правової свідомості і належного ставлення до законодавства. З процесуального боку правове виховання – це „цілеспрямована діяльність по трансляції (передачі) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів вирішення конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого” [75, с. 336].

Правове виховання розглядають у широкому та вузькому смислах. В широкому значенні правове виховання розуміється як вплив на індивіда всіх умов соціального середовища, всього юридичного досвіду, практики, у взаємодії з його (індивіда) індивідуальними властивостями, тобто система суб’єктивних і об’єктивних факторів. У такій широкій інтерпретації поняття „правове виховання” інколи ототожнюється із поняттям „правова соціалізація” – процесом, що включає у себе „несвідомі” й „свідомі” елементи формування правової свідомості, позитивні й негативні фактори юридичної дійсності [103, с. 34]. У вузькому смислі – це цілеспрямована організована діяльність держави, громадянського суспільства, його інститутів, закладів з формування правових знань, переконань, установок на досягнення високого рівня правосвідомості особи та її правомірної поведінки.

До структури правового виховання включають: навчання праву, виховання поваги до права, формування системи правових переконань, ідеалів та установок на правову поведінку. Воно здійснюється у формі правової освіти, правової просвіти, правової пропаганди.

У сучасних умовах правове виховання набуває філософсько-правового змісту і полягає в цілеспрямованому формуванні певної системи правових знань, вмінь, навичок правового мислення, правових почуттів, зокрема почуття законності, поваги до права і закону, до тих соціальних цінностей, які регулюються правом й охороняються Конституцією України і законом. Правове виховання має своєю метою „розвиток правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому” [75, с. 336].

Різні аспекти правового виховання розроблені у працях В. Бабкіна [14], М. Вербицького [50], О. Денисова [75], Ю. Догадайла [80], А. Кітури [110], С. Легуші [132], А. Морозова [149], П. Рабіновича і О. Святоцького [175], І. Рябка [180], С. Сливки [194; 196; 197], Н. Ткачової [226], а також у наших працях [202; 262; 263; 264; 265; 267] та ін.

Сьогодні правове виховання населення в Україні здійснюється в нових соціальних умовах, які суттєво відрізняються від умов попереднього історичного періоду, тому воно має ґрунтуватись на нових світоглядних засадах – принципах, серед яких потрібно виділити принцип гуманізму. Для його реалізації варто взяти на озброєння гасло: „найвищою цінністю є права і свободи людини”.

Зрозуміло, що історичний процес розвитку змісту правового виховання пов’язаний з культурою суспільства, особливо з нематеріальною (духовною) культурою, яка є результатом інтелектуальної праці членів суспільства. Тому розвинутий стан моральності та, найбільше, – духовності є необхідними умовами для утвердження правовиховної легальності [2, с. 42].

У правовому вихованні встановлюється зв’язок між правом та правовим явищем. Мова йде про буття права у правовому явищі, про

дослідження існування права в кожному конкретному випадку. Це означає, що знання права необхідні для аналізу правового явища, а значить –правового виховання.

Разом з цим, правовідносини можуть виникати і у неправових явищах, оскільки право покликано регулювати не всі суспільні відносини, а лише правові. Справа в тому, що позитивне право завжди відстає від законів суспільного розвитку. Ліквідувати ж цю прогалину може правове виховання, яке повинно формувати розуміння особливостей регулювання подій завтрашнього дня. В цьому вбачаємо одне з основних завдань буття правового виховання.

Однак зауважимо, що позитивне право найбільше характеризує догму права. Тому правове виховання в такому випадку зводиться до вивчення окремих законів, структури правових норм і, загалом, до заучування статей.

У чому ж полягає онтологія правового виховання на позитивному праві? Насамперед зазначимо, що це виховання базується на формальній догмі, яку встановлює держава, тобто правове виховання здійснюється на силі влади, її примусах, наказах і т. ін. Певною мірою влада є право, а будь-яке право є влада, і кожний позитивний закон чи норма є наказ [2, с. 299-300].

У цілому онтологічна концепція правового виховання в даному випадку полягає у бутті ідеології позитивного права, яка завжди є варіантною. На основі цього виробляється своєрідна рефлексія онтології виховання на позитивному праві, певне його пристосування до правових вимог держави у будь-який момент часу. При цьому будується певна онтологічна структура правового виховання, де враховуються максимально всі онтологічні проблеми позитивного права. Можна стверджувати, що правове виховання наближається до порядку буття позитивного права, до його принципів.

Принципом устрою порядку буття є норма. Кожна норма позитивного права повинна відповідати буттю. Причому норми позитивного права не мають бути вигаданими: людина постійно виявляє право, серцевина якого міститься в бутті. Тому позитивне право не є чистою вигадкою людей. Воно

вкорінене в бутті й тому має метафізичну природу [113, с. 4]. Саме метафізична природа позитивного права визначає онтологію правового виховання. Тут закладений основний зміст, який необхідно опанувати у вигляді духу позитивного права.

Однак слід зазначити, що хоча онтологія позитивного права є базою для правового виховання, але це не слід абсолютизувати. Справа в тому, що така абсолютизація породжує непотрібний реалізм, який визначає лише конкретні факти позитивного права. При цьому не враховується онтологія правової свободи людини. А, фактично, у правовому вихованні повинна бути відображена роль позитивного права у наданні певної свободи людині, тобто наданні їй можливості діяти не лише у рамках одних заборон.

Внаслідок цього свобода має стати онтологічною сутністю правового виховання громадян.

Викладені вище міркування дають підставу для з'ясування гносеології правового виховання. У нашому розумінні, гносеологія правового виховання полягає у техніці пізнання процесу виховання. Саме правове виховання належить пізнати у власному вимірі. Таке пізнання полягає у визначенні часу і місця втручання окремих осіб у діяльність інших осіб. Теоретичні проблеми пізнання правового виховання полягають ще й у визначенні того, якою є потреба у цих діях, оскільки не кожному дію особі слід супроводжувати правовим вихованням. Правомірність дій може бути забезпечена раніше проведеними іншими видами виховання. Однак нас цікавить саме гносеологія праворозуміння.

У науці розрізняють дві принципово різні концепції правової гносеології: юридичну і легістську [153, с. 61]. Легістська гносеологія відстоює букву закону, його примусову силу; юридична гносеологія визнає дух права, який є феноменом правового виховання. Легістська гносеологія - спрямована на заучування норм права, що називають догмою права, та не вбачає різниці між законом і правом. При цьому правове виховання буде

малоефективним, оскільки знання лише догм права та нерозуміння різниці між правом і законом особливої користі особі не принесуть. Тому особливу цінність становить філософсько-правова гносеологія, яка полягає у комплексному підході до впливу на поведінку людини. Вона теоретично обґрунтовує також і онтологію.

Гносеологічні корені правового виховання на позитивному праві містяться в Основному законі держави – Конституції. З цього основного джерела права власне й починається творче пізнання правовиховного процесу. Звичайно, гносеологічні концепції правового виховання виявляються і в інших законах, підзаконних актах, відомчих нормативно-правових документах тощо. Але саме пізнання відбувається під кутом зору взаємообумовленості, відповідності всіх правових норм конституційним нормам.

Загалом, гносеологічне обґрунтування правового виховання є до деякої міри проблематичним. Особливо, коли мова йде про національно-психологічні компоненти пізнання права, його природу і походження, порівняльне правознавство, раціоналізм та ірраціоналізм у пізнанні права, відносність та абсолютність істини в праві та ін. Все залежить від побудови правильної гносеологічної системи правового виховання, яка повинна базуватися на логіці права. Суть логіки права зводиться до пізнання істини. Це по суті є метою і результатом правового виховання.

Таким чином, гносеологія правового виховання у позитивному праві полягає в інтенсивності формування такої правосвідомості особи, яка б забезпечила її правомірні дії у будь-який час.

Тепер розглянемо сутність і зміст виховання на природному праві. Для цього насамперед розкриємо сутність природного права у філософсько-правовому вимірі, оскільки питання про природне право, зазначає Є. Трубецької, є центральним життєвим питанням філософії права, щодо якого філософи та вчені дискутують з моменту його зародження.

Природне право взагалі не містить у собі жодних даних, незмінних юридичних норм: воно не є кодексом вічних заповідей, а є сукупністю моральних і разом з тим правових вимог, різних для кожної нації та епохи. Як синонім морально належного у праві, воно не виражається у вигляді якихось загальних, для всіх обов'язкових законодавчих стандартів. Для кожного народу в кожному епоху воно уособлює особливе специфічне завдання, особливу сукупність конкретних обов'язків. Природне право становить не лише теоретичний інтерес, воно має й велике практичне значення. Від того, віримо чи не віримо ми у природне право, залежить все наше ставлення до існуючого, чинного права. Відкинувши природне право, ми залишаємо себе без критерію для оцінки чинного права.

Визнання природного права змушує нас критично ставитися до всього історично існуючого, розглядати будь-яку норму позитивного права з точки зору її можливого поліпшення й оцінювати право з точки зору правди [229, с. 60, 74-75]. Адже норма права – це не тільки факт, але також закладена в ній ідея, поняття, визначний цілісний критерій. Норми права мають інтелектуальний і моральний параметри. Право, на відміну від матеріальних явищ, складається з ідей та цінностей [23, с. 531].

Оскільки деліквентна поведінка – це відхилення не лише від позитивних правових норм, а й природних правових норм, то виникає необхідність розглянути філософію делінквентної поведінки з урахуванням психологічних аспектів людини.

Виходячи з таких позицій, правове виховання, за Е. Фроммом, – це передача людині правових вимог суспільства. Ці вимоги можна сприймати лише у тому випадку, коли зрозуміло, який тип правової особистості бажаний і необхідний у даному суспільстві [248, с. 333]. Е. Фромм вважав, що основний підхід до вивчення людської особистості має полягати в „розумінні ставлення людини до світу, до інших людей, до природи і самої себе” [248, с. 5].

Аналіз структури і динаміки злочинності, інших правопорушень в цілому дає підставу стверджувати, що стан правового виховання молоді України на нинішньому етапі розвитку держави ще далекий від бажаного. І це не дивно, оскільки про якісно новий стан розвитку правосвідомості, навіть її кризи завжди йшла мова у перехідні періоди розвитку суспільства. Тут завжди відбувався процес переоцінки провідних цінностей: „У перехідні історичні епохи радикальних перетворень, коли змінюється весь устрій соціального життя і старе енергійно витісняється новим, – пише В. Бачинін, – індивідуальна і суспільна правосвідомість активно прагнуть до звільнення від негативних стереотипів минулого. Філософія права цілеспрямовано сприяє цьому” [17, с. 22].

Українське суспільство перебуває на перехідному етапі свого розвитку, тому старі правові цінності (знання, почуття, ідеї) ще не втратили своєї дієвості (рецидиви, залишки старого), а нові – демократичні ще не стали загальним надбанням громадян України, нормою правового мислення та поведінки.

Крім цього, в Україні спостерігається тенденція відчуження громадянського суспільства від влади (алієнація), її провідних інститутів, оскільки в діяльності окремих владних структур у розв’язанні складних соціальних проблем домінують скоріше політичні амбіції, ніж професіоналізм, а особисті інтереси часто переважають над суспільними. До цього слід додати також корумпованість влади.

Все це впливає на деформацію правосвідомості громадян, особливо молоді. Також мають місце деформації у реформуванні інституту власності, прорахунки у проведенні політичної та правової реформ, що виявляються в системі законодавства, у сфері правотворчої та правоохоронної діяльності. Власне вони сприяють існуванню та відтворенню правового нігілізму, формою якого є порушення прав людини, особливо таких, як право на життя,

на честь, гідність, власність, безпеку, здоров'я, соціальні права, що пов'язані із забезпеченням гідного людини рівня життя.

В Конституції України людина визнається вищою соціальною цінністю і тому захист її прав та свобод оголошується вищою метою держави. Проте в реальному житті це далеко не так. Особливо це стосується молодих людей, котрі, як здається, кинуті напризволяще. З ними не ведеться дійова правовиховна робота.

Право, правові приписи нині ще не зайняли належного місця у правовій свідомості громадян України. Цьому сприяє і відсутність у значної частини населення, особливо молоді, законних перспектив досягнення більш високого становища в суспільстві, і недосконале законодавство, яке ставить у невідгідне становище тих, хто намагається сумлінно працювати. Ціла низка задекларованих для молоді соціальних гарантій втратила на сьогодні свою цінність і привабливість. Порушення соціальної справедливості у сфері оплати праці стало нормою, а молодь часто загалом опиняється у принизливому становищі.

Як показує проведене нами соціологічне дослідження, 68% з опитаних молодих людей думають, що в нинішніх умовах чесним шляхом досягнути високого становища в суспільстві неможливо. У цей самий час 72% молодих людей вважає, що ми живемо в державі, в якій діє „верховенство інтересів бізнес груп”, а не „верховенство закону”; 43% - заявляють про те, що для досягнення своєї мети в діяльності іноді можна порушувати правові норми; 47% вважають, що порушувати закон їх примушує суспільна дійсність; 37% - схиляється до думки, що в нашій державі вирішальне значення має не право, а гроші.

Такий стан розвитку правосвідомості молодих громадян України слід вважати незадовільним. У переважної більшості населення, особливо молоді, у свідомості продовжує домінувати патерналістська ідеологія та споживацька психологія. 28% молодих громадян вважає, що їм непотрібні сучасні демократичні механізми захисту суб'єктивних прав, оскільки вони не корисні.

Такі погляди негативно впливають на авторитет права, стан розвитку правосвідомості громадян, зокрема.

Часто мотивами протиправної поведінки громадян, у тому числі й молоді, стає неможливість законним шляхом вирішити деякі питання, про що заявило 39% від опитаних. Такий стан справ спричиняє деформацію демократичної правосвідомості громадян та поширення ідеології правового нігілізму, що, у свою чергу, деформує їх правомірну поведінку.

Виявлено, що на правосвідомість населення негативно вплинула відсутність послідовної стратегії у проведенні економічних реформ, про що заявило 45% від опитаних. Це привело до багатьох помилок, на основі яких виникла корупція, „прихватизація”, безробіття, всюдозволеність, ігнорування законів тощо.

На думку 61% респондентів низька дієвість права, його ігнорування привели до того, що в становленні ринкових відносин набули поширення нецивілізовані форми нагромадження капіталу, істотні суперечності в практиці приватизації, зріс рівень „тінізації” економіки, корупції та економічної злочинності.

Важливим чинником, який впливає на правосвідомість громадян також є відставання законодавства від потреб суспільства, про що заявило 42% респондентів. Це приводить до того, що старі норми вже не сприймаються як справедливі та необхідні, тому всіляко блокуються і не виконуються. Інший чинник – це наявність нормативно-правових актів, які часто суперечать один одному. Ще гірше, коли вони не виконуються. У результаті підринається довіра до права не лише в основної маси населення, але і серед фахівців-юристів. Проте, що право в Україні не діє, заявило 32% від опитаних молодих людей.

Зрозуміло, що за таких умов у громадян виробляється „синдром” непокори, який виявляється в неправомірній поведінці.

Курсантами закладів освіти МВС України стають молоді люди, правосвідомість яких формувалася в такому реальному правовому середовищі.

Їх погляди на право, правове виховання, вплив суспільної дійсності на їхню правомірну поведінку, про розуміння курсантами свого призначення як працівників органів внутрішніх справ та інше вивчалися нами у процесі роботи над дисертацією в ході проведеного комплексного соціологічного дослідження молоді, в тому числі й курсантів вищих навчальних закладів МВС України. Детальніше інструментарій та результати опитування подані в додатках А, Б, В, Д та Е.

В результаті аналізу виявлено низку чинників, які впливають на правову соціалізацію молоді й, відповідно, її правомірну чи неправомірну поведінку.

Як виявилось, основні знання про закон і право респонденти отримали від учителів (79% - міських школярів, 80% – сільських і 89% слухачів Малої академії наук). Третина опитаних львів'ян указала водночас і на участь батьків у засвоєнні ними основ права. У сільській місцевості участь батьків у правовій підготовці дітей складає лише 10%, зокрема, через їхню постійну зайнятість і недостатню обізнаність.

Дослідження показало, що працівники міліції рідко відвідують школи з просвітницькою місією. Лише 5% міських учнів, 27% учнів сільської місцевості та 24% слухачів Малої академії отримали інформацію про право і закон від працівників міліції.

Аналіз рівня знань респондентами правових підстав для притягнення до кримінальної й адміністративної відповідальності за протиправні дії показав, що слухачі правничих класів Малої академії наук, безумовно, найбільше обізнані з цих питань – 45%.

Одним з важливих критеріїв визначення рівня правової соціалізації підлітків є мотивація протиправної поведінки. Відповіді учнів-респондентів на запитання, які умови і причини призводять до вчинення злочину, визначили виправдовуючі пояснення як протиправних дій оточуючих, так і їхньої можливої поведінки. Так, майже всі опитані школярі переконані, що злочини вчиняються через фінансові й матеріальні негаразди, переважна більшість

підтримує думку про особистісні якості й психічні стани особи як суб'єктивні чинники. Водночас 73% респондентів-слухачів правничих класів, 70% міських респондентів і 60% сільських пов'язують підвищення рівня злочинності з низьким рівнем правової культури і правової свідомості. Незнанням законів пояснює протиправну поведінку третина учнів.

Правомірна поведінка здійснюється школярами під впливом зовнішніх чинників, а за умови їхньої відсутності вона може прийняти форму неправомірної. Так, 79% учнів-респондентів міста, 65% слухачів-правознавців і 63% учнів сільської місцевості ведуть себе правильно через бажання уникнути покарання і власну вигоду, а не в результаті дотримання своїх власних принципів і переконань.

Опитування показало, що основними мотивами вступу до вищих навчальних закладів МВС України курсантів першого року навчання у 2000 – 2005 роках були такі (див. табл. 1.1):

Таблиця 1.1

**Мотивація молоді для вступу
до вищих навчальних закладів МВС України**

Мотиви вступу	2000	2003	2005
Романтика міліцейської служби	7%	14%	25%
Стабільність роботи в ОВС, можливість мати постійний заробіток	23%	29%	45%
Можливість мати додатковий прибуток	28%	24%	49%
Отримання вищої юридичної освіти, яка дає можливість працювати і в цивільній сфері	25%	48%	58%
Сімейна традиція	14%	21%	22%
За покликанням	15%	40%	20%

Водночас прагнення вести боротьбу зі злочинністю і таким чином вірно служити народові України виявили 76% респондентів.

Як бачимо, романтика міліцейської служби та вибір фаху за покликанням як мотиватори не мають вирішального значення. На перший план виходить можливість мати постійний заробіток, додатковий прибуток, а також кон'юнктура спеціальності, яка дає можливість працювати і в цивільній сфері.

Отже, ефективне правове виховання молоді, в тому числі курсантів закладів освіти МВС України як майбутніх правоохоронців, залишається актуальним. Воно має бути зорієнтованим, насамперед, на формування позитивного змісту свідомості, її перебудови на законослухняність, на оволодіння курсантом необхідним рівнем правових знань, навичок і вмінь, усвідомлення правової системи держави, на формування стійких правових ідеалів, переконань, цінностей та ін. Зокрема, суб'єктам правового виховання курсантів, в першу чергу, науково-педагогічним працівникам закладів освіти МВС України необхідно постійно формувати у курсантів глибоке розуміння не тільки букви, а й духу закону, відношення до права як до цінності, а й здійснювати правовиховний процес на засадах сучасного праворозуміння, тобто – позитивного і природного права.

Невипадково С. Сливка у монографії „Природне та надприродне право” (К., 2005) підкреслює, що людина – це мікрокосмос, мікроприрода, тому підпорядковується законам Природи і водночас є об'єктом їх дії. Оскільки природа людини виражає закономірності природного права, це накладає на неї певні обов'язки, визначає смисл її життєдіяльності та поведінки у природно-правовому просторі. З цих позицій С. Сливка наголошує, що негативну (протиправну) поведінку слід трактувати як спотворене розуміння людиною права Природи. Власне розкриття сутності природного права сприяє усвідомленню людиною сенсу життя, адекватному сприйманню правового оточення, виробленню правомірної поведінки та ін. [189, с. 211].

Таким чином, правове виховання молоді (в т.ч. курсантів) – це цілеспрямована, організована, послідовно-паралельна системна діяльність з боку державних органів та інших учасників правовиховного процесу з метою формування у неї необхідного рівня правової свідомості як основи правомірної поведінки.

Висновки до 1 розділу

1. Філософське дослідження проблем виховання людини дозволяє здійснити всебічне теоретичне осмислення й інтегрування результатів досліджень сукупності наук, створюючи найбільш ефективні підходи до проблеми виховання людини, оскільки інші науки дозволяють не лише розкрити окремі сторони процесу виховання, а й збагнути через загальне, особливе й одиничне риси його універсальності.

2. Виявлено, що для розуміння сутності виховання людей у суспільстві важливим є онтологічний, екзистенційний, аксеологічний та антропологічний підходи. Онтологія людини визначає багатовимірність її буття. Причому вона доводить, що частина чинників подарована людині самою природою, а інша – розрахована на їх формування. Екзистенційний підхід у філософії відображає сукупність відносин між людьми, основу людських цінностей, аксеологічний – дає можливість сприймати людину як найвищу цінність. Філософський антропологічний підхід розглядає і розуміє людину на рівні її відносної або абсолютної незалежності й самостійності від об'єктивних сфер буття. Виходячи з того, що філософська антропологія поділяється на філософсько-біологічну, культурно-філософську і філософсько-релігійну, то й розуміння змісту виховання в них має свої особливості.

3. Виховання у суспільстві необхідно розглядати через відносини „людина – людина”, „людина – діяльність”, „людина – „Я”, а точніше, „людина – „Я” – право – людина” і „людина – „Я” – право – діяльність”, оскільки життя

людини в суспільстві має свої виміри і рецензується певними нормами, в тому числі правовими.

Під вихованням розуміють процес систематичного і цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток людини з метою її підготовки і включення до виробничої, суспільної, правової та культурної діяльності.

4. Доведено, що філософія права забезпечує теоретичне осмислення правового виховання в системі цілісного виховання. З філософсько-правових позицій закономірності правового виховання молоді виявляються через єдність соціального й природного, суспільного й індивідуального, абстрактного й конкретного, правового й вільного в людині, а також загального, особливого й одиничного. Філософія права обґрунтовує смисли соціального буття людини, які опосередковуються не лише через трансльовані моралю, мистецтвом, системою освіти й виховання схемами світосприйняття й світорозуміння, а і правовими нормами.

Розкрито, що людина в суспільстві відображає єдність загального, особливого й одиничного у праві. При цьому саме право охоплює і абстрактно-загальне, і конкретно-загальне, відповідаючи принципу діалектичної єдності соціального та індивідуального. Проте виховання людини може бути зрозумілим і поясненим лише логікою впливу в контексті культурно-історичного процесу, а також наявних суспільної дійсності й ступеня розвитку правосвідомості громадян.

У такій філософсько-правовій площині виховання молоді в суспільстві необхідно розглядати, по-перше, як засвоєння соціального і правового досвіду попередніх поколінь; по-друге, як пізнання соціальних і правових норм та формування досвіду власної поведінки і відносин, у тому числі моделі правової поведінки; по-третє, як соціалізацію, тобто входження, включення людини до різноманітних, у тому числі й правових, стосунків, виробництва, політики, культури тощо. По-четверте, як формування особистості у взаємозв'язку природних (біологічних) й зовнішніх (соціальних, у тому числі

правових) факторів. Формування особистості розглядається як здійснення систематичного і цілеспрямованого впливу на неї з метою її адекватної інтеграції в соціум, що передбачає засвоєння нею правових вимог і норм, а також наявність правових цінностей і переконань. По-п'яте, як формування внутрішньої свободи вибору стилю і форм поведінки в межах правового поля.

5. Важливою складовою виховання молоді, особливо курсантів закладів освіти МВС України, є правове виховання. З філософсько-правових позицій правове виховання становить собою суспільно-буттєву необхідність, оскільки суспільне життя, суспільні відносини не уявляються без пізнання права як їх дієвого регулятора.

Разом з цим філософія права дає теоретичне обґрунтування позитивного і природного права, на яких, власне, і базується правове виховання, котре також пов'язано з онтологією, гносеологією, аксіологією та логікою.

До правого виховання слід підходити як до історичнообумовленого процесу, який у різні періоди має свою специфіку, оскільки пов'язаний з культурою суспільства як матеріальною, так і духовною. Воно зорієнтоване, насамперед, на формування необхідного змісту правосвідомості як основи правомірної поведінки, на оволодіння особистістю необхідним рівнем правових знань, навичок і вмінь, усвідомлення правової системи держави, на формування стійких правових ідеалів, переконань, цінностей тощо.

6. Правове виховання молоді, в тому числі й курсантів закладів освіти МВС України, – це цілеспрямована, організована, послідовно-паралельна системна діяльність з боку державних органів та інших учасників правовиховного процесу з метою формування у неї правомірної поведінки на основі наявної правової свідомості.

Правове виховання молоді, а особливо курсантів закладів освіти МВС України, має будуватися на засадах сучасного праворозуміння, тобто як на позитивному, так і на природному праві.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ КУРСАНТІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ

Нині проблема вивчення факторів, які впливають на формування правомірної поведінки, постає з особливою силою, оскільки це має не лише науково-теоретичний, а і практичний характер.

У попередньому підрозділі ми здійснили теоретичне обґрунтування правомірної поведінки людей та чинників, які детермінують її. Дійшли важливого висновку, який полягає в тому, що в основі правомірної (неправомірної) поведінки курсантів навчальних закладів МВС України лежить відповідна правосвідомість. Проаналізувавши підходи до розкриття сутності й змісту правосвідомості, ми виявили не лише відсутність єдиного погляду на цю проблему, але й, на нашу думку, неточність, однобічність, вузькість її тлумачення. Виходячи з цього, пропонуємо філософсько-правове розуміння правосвідомості у широкому міждисциплінарному змісті – як інтегроване духовносоціопсихічне утворення особистості, в основі якого лежать правові норми як спонукальні мотиви дій, вчинків і поведінки в цілому відповідно до їх змісту. Правосвідомість як складне духовносоціопсихічне утворення характеризується рядом компонентів, які характеризують структуру та зміст цього явища.

На наше глибоке переконання, у структурному плані правосвідомість включає такі компоненти, як світоглядний, духовний, моральний, естетичний, правочіннісний, психологічний, професійно-правовий і буденно-правовий.

Все це дозволить здійснити філософсько-правове обґрунтування формування правомірної поведінки курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

2.1. Теоретико-методологічні основи правомірної поведінки курсантів

Правомірна поведінка особистості є предметом вивчення багатьох наук, у тому числі філософії, психології та соціології (у контексті правовідносин – філософії права, правової або юридичної психології та соціології). Філософський погляд на поведінку оцінює її як „здатність людини до діяльності в матеріальній, інтелектуальній та соціальній сферах життя”, яка „ніколи не досягає стадії, коли розвиток припиняється” і на яку „комбіновано впливають природні й середовищні чинники” [124, с. 346]. Психологія тлумачить поведінку як „цілорієнтовану активність живого організму, що слугує для контакту з навколишнім світом з метою задоволення індивідуальних потреб” [117, с. 265].

У контексті правовідносин мова йде про правову „соціально значущу поведінку, що передбачена нормами права і має певні юридичні наслідки” [204, с. 1051]. Правова поведінка може бути правомірною і протиправною (антисупільною). Правомірна поведінка в суспільстві стимулюється й охороняється державою відповідними нормами права, а щодо протиправної, то тут передбачаються запобіжні заходи або ж покарання.

Правомірна поведінка „є видом соціальної поведінки і визначальною умовою забезпечення законності та правопорядку, прав і свобод громадян, побудови правової держави” [272, с. 46]. Підґрунтям правомірності є закони розвитку суспільства, тобто і природне, і позитивне право.

Правомірна поведінка є результатом регулятивного впливу морально-правових норм на свідомість індивіда шляхом усвідомлення та добровільного сприйняття їх як позитивних, соціально значущих і суспільно допустимих зразків. Натомість протиправна поведінка – це „поведінка, яка порушує встановлений у державі правопорядок; може виражатися як у діях, так і бездіяльності фізичних або юридичних осіб; є іманентною ознакою правопорушення” [272, с. 175].

Таким чином, здійснення правомірної чи протиправної поведінки людини в соціумі залежить від багатьох чинників, а саме біологічних, психологічних і соціальних. Причому жодна із зазначених категорій поведінкових стимуляторів не може виявлятися ізольовано від інших. Внаслідок цього правову поведінку індивіда слід трактувати як біопсихосоціальний прояв особистості у процесі постійної правової комунікації з оточенням в цілому та з окремими його членами зокрема.

У сучасній філософії правомірна поведінка людини розглядається у феноменології, філософії життя, екзистенціалізмі та онтології.

У феноменології як науки про сутність правосвідомості, яка є мисленнєвим підґрунтям правової поведінки, має свій, незалежний від правової реальності, зміст, а її поведінка у правовій дійсності (правові феномени) є лише символами цього змісту [73].

У філософії життя правомірна поведінка людини є сутністю її правової життєдіяльності, яка реалізується в результаті переоцінки біологічного аспекту людського організму (суто механістичні, рухові прояви) та змішування фізичного, психічного й духовного (тіла, душі й духу). З цих позицій правосвідомість виступає як тілесне відображення результату спільної праці, психіки й інтелекту. Тоді вона – це почерговий (у міру потреби) прояв фізично-душевно-духовної людини у правовому контексті. А протиставлення людини і суспільства (як це має місце у екзистенціалізмі) дає підстави твердити про вимушеність (неприродність) правомірної поведінки, безплідність суспільно-правової діяльності як такої. У свою чергу онтологічний (від гр. *ontos* – суще) підхід до правової поведінки тлумачить її як явище об'єктивної правової дійсності, що продукується через розумові чи інтуїтивні канали контролю за адаптивністю людини до правового простору [124, с. 318]. Тому правомірна поведінка у цьому ракурсі є результатом адаптованості.

З аналізу різних течій філософської думки видно, що правомірне поведінка виступає феноменом правового існування, досягнутого як розумом та інтуїцією, так і чуттєвим досвідом. Проте в них виявляється крайній індивідуалізм у підході до правової дійсності. Внаслідок цього правомірну поведінку можна вважати глибоко індивідуалізованим проявом правосвідомості та суб'єктивно-оцінювальним критерієм адаптованості до правової реальності. Тут виявляється, що формування правомірної поведінки тісно пов'язано з сутністю правової природи людини, її особистістю, яка у часі або прогресує, або деградує.

Вияснено, що протиправна поведінка у філософії права трактується як порушення правомірності. Розглядаючи філософію правомірної та протиправної поведінки у широкому культурно-історичному контексті, В. Бачинін розкриває особливості процесів правової соціалізації, формування правосвідомості та правомірної поведінки [17].

Деякі аспекти правомірної поведінки курсантів закладів освіти МВС України висвітлені у працях С. Сливки [188; 199], який вважає, що правова (юридична) деонтологія покликана формувати саме професійний світогляд майбутніх працівників правоохоронних органів.

До теорій виявлення правомірної та протиправної поведінки віднесені: теорія середовища, теорія пристосування (адаптації), теорія зовнішнього прояву, теорія вибору, теорія вільної волі, теорія дуалізму, теорія матеріалістичного монізму, теорія відчуження, теорія сублимації, теорія структурної антропології Ж. Леві-Строса, теорія етики П. Кропоткіна, соціологічна теорія П. Сорокіна та ін.

Згідно з **теорією середовища**, людина дуже залежна від навколишнього світу. Соціальне, духовне, культурне і психічне оточення ставлять людину в залежність від себе [124, с. 435]. Це звільняє її від будь-якої моральної відповідальності. Тому людина, будучи заангажованою у сфері правовідносин (а це кожен свідомий громадянин правової держави), цілком

залежить у продукуванні власних дій і вчинків від зовнішнього впливу. Виходить, що людину не слід звинувачувати у неправомірності дій (якщо такі є) чи бездіяльності: такою її „зробило” середовище.

Теорія пристосування (адаптації) полягає в засвоєнні індивідом сукупності норм соціального оточення, а також його соціальних стереотипів, установок, поглядів, ідей, варіантів життєдіяльності тощо [124, с. 429-430]. Оскільки процес правової соціалізації може відбуватися двома шляхами (через внутрішнє сприйняття вимог норм права виведення їх у зовнішню поведінку; через перенесення еталонів зовнішньої поведінки (оточення) на рівень особистого пристосування, у внутрішню спонуку), то, на нашу думку, в цій теорії наявний певний елемент „недосконалості”. Виходячи з того, що адаптація передбачає „налаштування системи на умови застосування” [48, с. 8], то у правовому контексті це означає „налаштування” правосвідомості до вимог права. Проте, весь позитив – у ідеалі, але варто індивідові потрапити у протиправне середовище, як його звичка чи потреба адаптації може призвести до деформації правосвідомості.

Теорія зовнішнього прояву (лат. *habitus* - зовнішній прояв, поведінка) полягає у виявленні правосвідомості індивіда через його реальні дії, вчинки, висловлювання, спілкування, поведінку тощо. При цьому оцінка правомірності робиться виключно на основі чітко встановленої та описаної поведінки без проникнення у внутрішній світ людини (психіку). Ця теорія обстоює позицію необхідності виведення категоризації правомірності відповідно до умов певних правових ситуацій і на її (категоризації) основі – вироблення правил поведінки людей у правовідносинах.

Теорія вибору ґрунтується на аналізі й оцінюванні особистістю кожної ситуації, внаслідок чого відбувається правильний вибір дій і вчинків, зумовлений морально й нормами права [124, с. 545]. Отож, можливість (або потреба) вибору сприяє пробудженню оцінювальної правосвідомості. Ця теорія у сфері правовідносин, на нашу думку, пов’язана з егалітарною

функцією права, що означає „його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті й діяльності” [18, с. 153]. Делегуючи дозвіл на усвідомлення власної цінності перед законом і суспільством, право дає можливість кожному правоздатному громадянину вибирати й користуватися однаковими юридичними повноваженнями. Отже, право пропонує юридично обумовлену свободу вибору. Власне егалітаризм права створює і забезпечує юридично рівні для всіх громадян стартові умови правового самовизначення, правового вибору, залишаючи людині можливість вільного вибору.

Теорія вільної волі виражається в тому, що людина знаходиться між можливістю, з одного боку, чинити так, як заманеться, за своїм задумом, планом і, з іншого боку, – за відчуттям обов’язку. Тому Е. Толмен пояснює, що наявність у людини вільної волі вирізняє її у соціумі, оскільки „вільна і невгамовна воля дає їй духовну потенцію”. Сутність понять „воля” і „відчуття обов’язку” – різна. В сучасному словнику обов’язок тлумачиться як „те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління” [48, с. 645]; воля – як „одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки” [48, с. 157]. Отже, воля є одним із засобів виконання обов’язку. Власне правова воля передбачає здатність індивіда здійснювати свідомий контроль над правовою поведінкою. О. Леонтєв пише: „За рахунок цього контролю людина набуває можливість діяти всупереч сильній мотивації і / або ігнорувати сильні емоційні переживання” [133, с. 70]. Такою може бути протиправна мотивація. Тому, щоб здійснювати правомірну поведінку, людина повинна протиставити протиправним мотивам стійку правомірну зорієнтованість свідомості. Лише за умови сильного правомірно зорієнтованого емоційного конструкту воля набуває характеристики „вільної”.

Отже, вільна воля дає можливість вільного правового вибору, а правомірна вільна воля сприяє вибору правомірного типу поведінки.

Теорія дуалізму полягає в тому, що життєдіяльність людини відбувається одночасно у різних сферах: природи, соціуму і культури. Звідси вітальність, соціальність і духовність антропології, а також морально-правові норми, що керують та управляють поведінкою людей (природне і позитивне право). Власне дуалізм людини і є основною причиною всього спектру правових, відхильних і кримінальних колізій. На думку В. Бачиніна, правомірність поведінки людини залежить від того, чи здатна вона „справитися з власними внутрішніми протиріччями, знайти оптимальні, соціально схвалювані шляхи, засоби і способи їхнього вирішення” [18, с. 275-276]. Разом з цим правовий дуалізм людини ставить її перед дилемою „суб’єктивної податливості” або „опірності особистості процесу маргіналізації” [18, с. 315]. Виходить, що двоїстість людської природи може призвести як до втрати чітких морально-правових орієнтирів і традицій, так і сприяти виробленню здатності протистояти і протидіяти протиправному впливу.

Але людина часто може залишити свою правову свободу і водночас творить нові право-норми для врегулювання співжиття, обмежуючи свободу свою і свого оточення. Значить, природа тіла „штовхає” особу на реалізацію всіх прагнень і бажань за будь-яку ціну, а інтелект – контролює поведінку індивіда і коригує її відповідно до морально-правових, прийнятних у суспільстві. Власне, розмежування тіла і душі, як регуляторів поведінки, спричиняє протиправний та правомірний тип поведінки.

Теорія матеріалістичного монізму, висунута Б. Спінозою, трактує природу людини як тілесно-духовну цілісність, а мислення (діяльність свідомості, розуму, інтелекту) і рух (діяльність тілесна) – як атрибут однієї субстанції [214]. У контексті правовідносин така природа людини відображає єдність процесів сприйняття і засвоєння правової інформації (норми

позитивного права і природно-правові морально-етичні вимоги). На основі цього формується правосвідомість, яка виступає внутрішнім регулятором правової поведінки індивіда в суспільстві. Правосвідомість продукує правову рефлексію на право-оточення. У цьому випадку психічний і фізіологічний аспекти людської природи є автентично рівноправними чинниками цілісного процесу поведінки індивіда.

Теорія відчуження людини, яка розроблена Е. Фроммом, полягає у переоцінці людиною наявних цінностей [247, с. 7]. Таке переоцінювання відбувається під впливом зміни смислів життєдіяльності, власного розвитку, а також суспільної дійсності. Проблема відчуження особливо гостро постає у технократичному інформаційному суспільстві, в умовах якого людина повністю підпорядкована суспільним, політичним, правовим обставинам.

Теорія сублимації, автором якої є З. Фройд, розкриває правомірність чи протиправність поведінки людини як наслідок дії неусвідомлюваних потягів, зауважуючи, що поведінка людини є „формою психологічного захисту, яка характеризується тим, що при її реалізації енергія сексуального потягу перетворюється на соціально прийнятні форми активності” [244, с. 348]. Це дає змогу розрядити лібідозну енергію у формі, яка відповідає морально-правовим нормам, прийнятим в даному суспільстві. Тому, згідно з теорією Фройда, природа правової поведінки є закритою системою, „річчю у собі”. А поведінкові прояви розглядаються як задоволення чи фрустрація біологічно зумовлених потягів і прагнень [244]. Разом з цим правовий конфлікт у глибинах психіки людини проявляється як наслідок суперечності морально-етичних, політико-правових, культурно-наукових та інших цінностей.

Теорія структурної антропології Ж. Леві-Строса вказує на те, що у правових взаємовідносинах між людьми основну роль відіграє „наявність формальних інститутів”, а правову поведінку визначають традиції, міфи, які „моделюють структуру суспільних інститутів” [131]. В основі цієї теорії лежить принцип автентичної людської комунікації. У процесі спілкування

(правовідносин) у комунікантів (об'єктів правовідносин) формується певний метод мислення („техніка переселення”, за Леві-Стросом [131, с. 16]).

Таким чином, відбувається взаємовплив учасників комунікації і формуються певні стереотипи морально-правових норм співіснування. Вони у свою чергу визначають певний тип правопринятної поведінки і вимагають його додержання. Тому для пізнання правової дійсності й усвідомленого входження в неї (за умови правомірності поведінки) слід брати до уваги „принципи істинно людської комунікації - виховання в собі співчуття до іншої людини і живих створінь взагалі, безкорисливе осягнення інших людей через ототожнення себе з ними” [131, с. 8].

В теорії етики П. Кропоткін розглядає інстинкт комунікативності, „закон вседопомоги, справедливості та самопожертви” [126, с. 17]. Відповідно до цієї теорії, забезпечити правомірну поведінку людини можна або використовуючи позитивне право як консолідуєчий суспільство інструмент із чітко окресленими нормами і вимогами, або через комунікативну саморегуляцію людей за допомогою моралі та етики (природного права) [126, с. 14].

В теорії соціології П. Сорокіна відображена етика регуляції правовідносин, мислення і поведінки членів соціуму. На думку автора, лише суспільство, соціум здатний виробляти „значення, норми і цінності”, котрі відображені у правосвідомості соціосвідомих членів суспільства. Внаслідок цього правова поведінка поділяється на: належну, недозволену і рекомендовану [204, с. 57]. Також кожен із цих типів поведінки на основі морально-правової оцінки можна визначити, відповідно, як правомірну, протиправну та ідеально-правомірну.

Але соціум здійснює функцію реагування поведінки. Так, рекомендована правомірність здебільшого проявляється у діях правників, чия поведінка має бути бездоганно правомірною. Реакція на такий тип поведінки – суспільне визнання і винагорода. Заборонені дії – це правопорушення і

злочини. Вони продукуються всупереч загальноприйнятим нормам належної (правомірної) поведінки і порушують правову рівновагу в суспільстві. На це суспільство реагує покаранням відповідно до норм. А належна поведінка викликає в оточення належну реакцію. Тобто, правомірні дії і вчинки сприймаються як дозволені.

Отож, виходячи із правової природи людини, можна виділити багато причиново-наслідкових моделей правової поведінки, які в умовах правовідносин трактуються як правомірні чи протиправні.

На правомірну поведінку людей також впливає правова культура як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Українські вчені М. Костицький та Б. Чміль розкривають методологію й інструментарій філософії права через призму правової антропології та епістемології. Власне тут право розглядається як продукт культурно-цивілізаційного процесу. Воно розкрито через мораль, людські й суспільні цінності, „цивілізаційність” людини тощо [239].

Що становить собою правова культура громадянина? В юридичній науці, як і в культурології, немає єдиного розуміння правової культури. Різні аспекти правової культури та її впливу на правомірну поведінку загалом людини розглядали М. Гольберг [61], М. Кейзеров [103], Ю. Занік [89], І. Іванникова [93], Д. Керімов [107], О. Костенко [119], І. Малініна [143], О. Менюк [147], Н. Плахотнюк і Д. Прокоф'єва [164], С. Станік [215], Є. Федик [234], Ю. Шемшученко [255], В. Шишко [256; 257], Р. Міллер [279] та ін., а вплив правової культури на правомірну поведінку курсанта вищого навчального закладу досліджували О. Андрєєв і С. Коваль [5], А. Морозов [149], С. Сливка [196; 198; 199] та ін.

В теорії права поширеним є визначення правової культури як системи правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого правового прогресу людства, суспільства й особистості [187, с. 189]. І. Іванников зазначає, що правова культура – це одна з форм соціально значимої творчої діяльності

людей у сфері державно-правових відносин. Вона виражена в правових нормах, інститутах і здатності оцінки даних явищ. Також під правовою культурою він розуміє вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних спільнот та індивідів у матеріальних і духовних продуктах життєдіяльності, в навичках і цінностях, що впливають на їх юридично значиму поведінку. Тобто, правова культура – здатність діяти згідно із законом, а не за совістю [93, с. 13].

Але не можна не враховувати того, що правова культура є не лише правовим, але й значною мірою суспільним феноменом, який не визначається лише приписами чинного законодавства. Ігноруючи можливість людини діяти за совістю, І. Іванников не враховує суб'єктивних чинників психологічного, соціального, індивідуального плану, чим заперечує духовну складову цього поняття. Схиляємось до думки Д. Керімова про те, що сутність специфіки правової культури полягає в способі життя, що ґрунтується на праві та правопорядку, на загальнолюдських правових цінностях, відповідно до яких здійснюється законотворчість та правореалізуюча практика [107, с. 18].

Тут мова йде також про правову культуру суспільства. Недарма О. Скакун пише, що правова культура суспільства – це система правових цінностей (форм, норм, принципів і інститутів), накопичених і таких, що постійно розвиваються юридичною наукою, освітою і практикою з метою забезпечення якісного стану правового життя особи і суспільства [187, с. 191]. На думку Є. Федика, М. Плахотнюка, Д. Проков'євої, правова культура суспільства – це правові позиції та цінності населення, фактичний стан, рівень розвитку правової системи, сукупність правових знань, досвіду правотворчості та реалізації права, тобто всього того, що створило людство у правовій сфері [234, с. 233, 267; 164, с. 233]. Показниками належного рівня правової культури є високий розвиток усієї правової системи, забезпечення верховенства права в житті суспільства і відповідний цьому стан справ у всьому державному житті.

Правова культура означає високий рівень участі громадян у правовому житті країни.

Правова культура особи – це усвідомлення конкретною людиною наявної системи права і правових знань взагалі та правомірне дотримання їх у своєму житті. Вона характеризує певний рівень знання права членами суспільства, їх поважне ставлення до права, престиж права в суспільстві, стан правової свідомості учасників суспільного життя [164, с. 233; 215, с. 5].

Таким чином, в основі єдності правової культури і правової системи є відповідність реальної поведінки людей та правових норм. Як вважає Ю. Шемшученко, саме ця єдність обумовлює соціальну ефективність права [255, с. 5].

На думку вітчизняних науковців, витокami правової культури українського суспільства є звичаєве право Київської Русі, яке згодом, при формуванні писаного права, зазнало впливу як західної, так і східної правових культур, але у своїй основі залишилось вірним побудові суверенної держави Україна [164, с. 233].

Так, М. Кейзеров у 80-х роках ХХ ст. писав: „Політичну і правову культуру буржуазні вчені пов’язують із „соціалізацією”, що здійснюється системою освіти, школою тощо. Такий зв’язок дійсно існує. Але найбільш потужними і вирішальними факторами формування політичної і правової культури були, є і залишаться політичні партії, система засобів масової інформації і пропаганди і, зрозуміло, об’єктивні умови суспільного розвитку, політична обстановка, досвід класової боротьби. Цінності політичної і правової культури реалізуються конкретними людьми, але це зовсім не дає підстав для їх суб’єктивного трактування. Політична і правова культура людей детерміновані не індивідуальними особливостями характерів людей, а класовими, суспільними інтересами” [103, с. 126].

О. Костенко зазначає, що помилкою є зводити правову культуру громадян до правових знань, які виникають внаслідок догматичного вивчення

тексту Конституції та інших законів. Це не лише знання, а й стан волі і свідомості громадян, який формується під впливом Просвітництва і цивілізованого ринку, що мають здатність пристосовувати їхню волю і свідомість до законів природного права, даних нам Матір'ю-Природою. На відміну від правових знань, котрі можна визначити як відображення законів у свідомості людини, правову культуру О. Костенко визначає як стан узгодженості волі й свідомості людини із законами природного права. Правова культура в такому розумінні і є тим чинником, який визначає, як будуть використовуватись юридичні знання в поведінці людини. Крім цього, роль правової культури також у тому, що вона приводить у дію законодавство. Той характерний для нашого суспільства феномен, коли закони не „працюють”, незважаючи на застосування владою різноманітних примусових заходів, пояснюється саме відсутністю відповідної правової культури громадян, для яких дані закони і приймаються. Закони не працюють не тому, що їх не знають, а тому, що немає необхідної правової культури. [119, с. 66].

Нове праворозуміння і визначені Конституцією політичні та правові ідеї, які мають реалізуватись у процесі державно-правової реформи, з одного боку, вимагають формування принципово нової правосвідомості й правової культури, орієнтованих на загальнолюдські правові ідеали і цінності, а з іншого – дають змогу не лише зрозуміти, в чому полягає принцип верховенства права, але ще й втілити цей принцип у життя. Саме нові ідейні засади правосвідомості, правової культури громадян мають забезпечити їх критичне ставлення до закону, який не відповідає принципам права, повагу до правового закону та установку на його неухильне виконання, а також активні дії щодо оновлення законодавства з позицій загальнолюдських цінностей [151, с. 125-126; 206, с. 183, 187].

З цієї точки зору, на нашу думку, правова культура з суб'єктивної точки зору є комплексом переконань, в основі яких лежить відповідна правосвідо-

мість. Власне вона дозволяє особистості критично осмислювати онтологію позитивного права та бачити шляхи його перетворення.

Таким чином, суб'єктом правової культури в такому юридичному розумінні є окремо взята особистість. Показником рівня правової культури на суб'єктивному рівні є права вихованість кожної людини – належний, високий рівень правосвідомості, який виявляється не лише в законослухняності, але й у правовій активності, в повному й ефективному використанні правових засобів у практичній діяльності, в прагненні у будь-якій справі затвердити правові начала як вищі цінності цивілізації. Хоча носієм правової культури до певної міри є кожний індивід, але вирішального значення вона набуває, коли її носієм є законодавець – особа чи коло осіб, які безпосередньо працюють з правом, творять його.

Якщо особистість присвячує свою діяльність науковому розв'язанню тих чи інших проблем природного чи соціального буття, то вивчення цих проблем певною мірою скеровується саме світорозумінням і світоглядом, притаманним цій особі. Лише за наявності високого рівня правового виховання, правосвідомості, саме юридичного (а не легістського) типу праворозуміння у законодавця, він зможе створювати дійсно правові закони, закладаючи основу для побудови правової держави.

Не підлягає сумніву, що розвиток культури громадян України має спрямовувати національна (народна) ідея. Як вважає О. Костенко, провідною у ній повинна бути така істина: чим більше життя народу буде узгоджене з законами природи, тим кращим воно стане. Як основна ідея просвітницького руху, ця істина визначила культуру (в тому числі й правову) громадян в усіх цивілізованих країнах [119, с. 66]. Як зазначають дослідники, поки що в системі вузівського навчання, як і на державному рівні, не спрацьовує національна ідея, яка згуртувала би всіх на ствердження держави шляхом соціально-політичних перетворень, через побудову громадянського суспільства [252, с. 12].

М. Коваль міркує, що правова свідомість і правова культура реалізуються через правомірну поведінку, під якою він розуміє дотримання права з метою досягнення соціально корисного результату [112, с. 82]. На нашу думку, правомірна поведінка курсанта – це не тільки впорядкована статутними вимогами поведінка. Зовнішній примус не завжди позитивно впливає на правосвідомість. Суть в іншому – у синергетичному, всеохоплюючому розумінні правової культури.

У зв'язку з цим, О. Венгеров підкреслює, що правова культура формується синергетично, відображаючи рівень, умови існування різноманітних суспільств, стани цивілізованого розвитку людства. Хоча синергетичний характер процесів, пов'язаних з формуванням правової культури в суспільстві, є обумовленим, заздалегідь визначеним. Однією з умов такого становища є і правове виховання [49, с. 128]. Тобто, крім синергетичного процесу, на правомірну поведінку курсанта (як певну організованість і гармонію навчально-виховної діяльності) має вплив цілеспрямований процес – правове виховання.

Правова культура пов'язана із загальною культурою. Її сильний позитивний вплив на свідомість, мислення, світогляд, цінності людей безпосередньо визначає правову сферу життя суспільства, характер його законів, вчинки, поведінку і діяльність кожної окремої людини. Разом з тим правова культура зворотно діє на загальну культуру, захищає і створює умови її вільного розвитку шляхом вироблення прогресивних законів, встановлення правової стабільності, послідовного проведення в життя вимог законності [107, с. 18].

Звернімося до досвіду високорозвинених демократичних країн Європи. Як зазначає О. Костенко, культура громадян цивілізованих країн засновується на порушеному в епоху Просвітництва й економічних революцій принципі соціального натуралізму. Він полягає у запровадженні просвітителями XVII-XVIII ст. природно-правової ідеї, що люди в суспільному житті мають

керуватися законами, даними їм Матір'ю-Природою. Інакше вони впадають у стан свавілля, що є чинником всіх соціальних негараздів. У зв'язку з цим права і свободи людини – це незалежність від будь-якої сваволі, але не незалежність від законів Природи. Ця ідея є провідною для усіх культур цивілізованих країн світу. Отже, саме культура громадян визначає всі сфери їх життя: економіку, політику, мораль, право, релігію, науку, мистецтво, їх правове життя, а також правопорядок у суспільстві, скеровуючи застосування громадянами певною мірою Конституції та іншого законодавства [119, с. 65].

Як зазначає Д. Керімов, правова культура – це культура і економіки, і політики, і соціального, і духовного життя, це культура міжособистісних відносин людей, це культура формування і реалізації прав людини [107, с. 21].

Проте, на думку С. Алексєєва, правосвідомість реалізується як у праві, так і в особливому феномені правової дійсності – у правовій культурі. Правова культура є свого роду юридичним багатством, що знаходить вираз у досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопиченні правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які належать до духовної культури, свідчать про правовий прогрес [2, с. 269]. Іншими словами, правова культура визначає рівень правосвідомості, включає ступінь знання права, на яке спираються виконавча влада, посадові особи, вона характеризується й інтенсивністю переконань у цінності права [49, с. 127].

Викладені вище теоретичні положення щодо правомірної поведінки більшою чи меншою мірою в її основу ставлять відповідну правосвідомість. Безумовно, в основі правової поведінки лежить відповідна правосвідомість. В умовах правової реальності можемо вести мову про правову інтенцію особистості, оскільки право лежить у сфері свідомих прагнень і тенденцій до впорядкованого співжиття.

О. Васильєв вважає, що „поняттям, котре відображає особливий (окремий) вимір правової реальності, у правознавстві виступає категорія правосвідомості” [44, с. 63].

У зв'язку з цим виникає питання про розкриття сутності та змісту правосвідомості громадянина, у тому числі й курсанта закладу освіти МВС України. Для цього спочатку розглянемо розуміння людської свідомості в науці. Дослідженням людської свідомості займаються різні науки, в тому числі філософія, психологія, соціологія та ін. Можна виділити міждисциплінарні науки – філософію права, правову (або юридичну) психологію та правову соціологію, які досліджують правосвідомість в її онтогенезі.

Аспекти свідомості у філософському вимірі розглядалися у працях С. Алексеєва [2], Р. Ваврик [34], М. Варія [35; 39], Ф. Капака [100], Б. Кукушкіна і Л. Логунова [127], С. К'єркегора [129], К. Леві-Строса [131], О. Мамута [145], К. Момджяна [148], В. Нестеренка [154], С. Сливки [188; 189; 193; 199], П. Сорокіна [209], Е. Толмена [227], С. Франка [243], З. Фрейда [244], Е. Фромма [247; 248] та ін.

Сучасна філософія не дає остаточного і безсумнівного розв'язання проблеми походження свідомості, жодна із існуючих в науці концепцій не може пояснити усіх складностей свідомості як явища людського буття.

В архаїчному суспільстві люди вірили в магичні дії, які мали на меті вплинути на сили невидимого світу. Проте вже давньогрецькі філософи мислили його ще як особливий витвір буття. Демокрит, наприклад, вважав, що ми бачимо навколишній світ завдяки „витіканню” з кожної речі найтонших атомів. Платон відкрив інобуття речей у вигляді ідей. Таке буття підвладне тільки думці й осяжне лише в мисленні. Але загалом матеріальне й духовне мисляться Платоном і Арістотелем ще як нерозривні. Матерія визначається як те, що сприймає дух, а дух – як таке, що просвітлює матерію. Душа мислиться Арістотелем на межі матеріального і духовного. Її головні властивості – це неподільність, здатність думати й здатність зростати.

Згодом перехід до ідеї свідомості як достотного способу буття духовного було здійснено новітньою філософією в особі Рене Декарта (1596-

1650). Це було здійснено завдяки відкриттю людської суб'єктивності й формулюванню самого поняття „суб'єкт”. Суб'єкт – це носій активності, причина змін у бутті, не викликаних безпосередньо дією законів природи. Через свою здатність до цілепокладання людина є суб'єктом за самим способом свого існування. Отже, людина є буття, яке є суб'єктом. Завдяки цьому людина здатна протиставляти себе буттю, не виходячи за його межі; здатна утримувати в собі ціле буття в його дійсності й можливості, в його минулому й майбутньому, – залишаючись всього лише часткою цього буття.

Від XVII сторіччя у філософії виникає прагнення звільнитися від поняття душі як змістовно переобтяженого, насиченого міфологізмами. Натомість у філософію ввіходить поняття свідомість. Нею позначають духовну реальність як таку, що підлягає раціональному осягненню й структуруванню. Центром її вважають раціональне мислення та його продукт – раціональне знання. Проте на зламі XVIII – XIX століть зі змісту поняття свідомості зусиллями було викинуто „здатності душі”, волю, почування тощо.

З найзагальніших позицій філософії, свідомість – це „індивідуальний мікрокосмос”, завдяки якому „будь-який зміст набуває своєї специфічної форми” і до якого „у процесі взаємодії приєднуються інші елементи змісту” [124, с. 423]. У новітній філософії свідомість „поступово зводиться до філософії самої людини, її земного призначення та сенсу буття, до дослідження можливості регулювати власну долю і щастя, свої думки і помисли...” [189, с. 114].

Сучасний філософ В.Г. Нестеренко міркує, що „бути суб'єктивною реальністю – це найперша ознака свідомості” [154, с. 204]. На його думку, цим вона істотно вирізняється з усього буття. У свою чергу: „Ідеальне – це загальна форма існування свідомості як суб'єктивної реальності” [154, с. 205], оскільки у такий спосіб суб'єкт репрезентує у собі й для себе будь-яку іншу реальність. Суб'єкт виявляється здатним усвідомлювати. Буття репрезентоване у свідомості в ідеальних формах, до того ж звільнене від надмірностей,

повторюваності й випадковостей. Свідомість пов'язана з буттям через самого суб'єкта. Буття конкретного суб'єкта – це реальність, причому усвідомлена суб'єктивна реальність.

Відповідно до типів суб'єкта існують різні типи свідомості.

Свідомість виконує важливі функції в життєдіяльності людини. Так, В. Нестеренко пише, що „одна з головних функцій свідомості – забезпечення здійснення людиною предметно-перетворювальної діяльності” [154, с. 207], оскільки вона стимулює людину (або людську спільноту) до здійснення певної дії, обґрунтовує необхідність або бажаність мети.

Філософ визначає активність третьою суттєвою ознакою свідомості, комунікативність – четвертою [154, с. 208]. У суспільному бутті комунікації – це різні види людського спілкування. Її комунікативність свідомості полягає насамперед у тому, щоб бути забезпеченням достотного спілкування людей. Власне комунікація здійснюється як смисловий зв'язок між двома суб'єктами. Це відбувається тоді, коли учасники спілкування визнають один одного за суб'єктів, тобто за самочинне й самоправне буття, ладне в zasadничувати окремий світ. Загальною формою вияву такого визнання є розуміння. Ґрунтом розуміння й порозуміння є певна згода (часто неусвідомлювана) стосовно того, що дозволено й що заборонено. Досягається це через спільне сприйняття й прийняття якихось норм і цінностей. А вони закріплюються й сповіщаються нам якраз у формах свідомості.

Комунікативна здатність свідомості спирається на її нерозривну пов'язаність з мовою. Причому мову тут слід розуміти в її найзагальнішому значенні – як спосіб вияву ідеального змісту свідомості. Кант, мабуть, першим наголосив на тому, що відношення може бути виражене трьома головними способами: 1) словом, 2) жестом, 3) інтонацією.

Згідно з поглядами філософа В. Нестеренка, осмисленість – це п'ята суттєва ознака свідомості, а шостою її ознакою є системність [154, с. 210]. До компонентної структури свідомості він відносить наявність і поєднання в її

межах трьох „блоків” її змістовних елементів: когнітивну сферу, мотиваційну сферу, нормативно-проективну сферу.

Когнітивна сфера включає в себе відчуття, сприйняття, уявлення, поняття та інші форми мислення. Це все те, завдяки чому свідомість постає як образ буття. Узагальнено когнітивну сферу можна охарактеризувати як знання.

Мотиваційна сфера свідомості включає потреби, інтереси, стійкі емоційні стани, цінності. Все це безпосередні форми вияву ставлення суб'єкта до світу, а тому – й різні форми обґрунтування його активності. Їх узагальненим виразом можна вважати цінності.

Нарешті, нормативно-проективна сфера свідомості включає різного роду норми, приписи, а також цілі, плани, програми. Всі вони – ідеальні (ідеальні за своєю формою) механізми регуляції людської діяльності. Найбільш розвиненою їх формою, а отже, певним їх узагальненням виступають програми.

Осмислюючи компонентну структуру свідомості, В.Нестеренко виявляє закономірний характер її організації, тобто „вона відтворює сутнісну смислову структуру буття: знання репрезентують у свідомості буття як наявне, цінності – незавершеність буття, а програми – його здатність до самозміни” [154, с. 211].

У ХХ сторіччі розвиток досліджень духовної реальності набуває вибухового характеру. Психологія, лінгвістика, етнологія та інші науки відкривають нові шари духовного, внаслідок чого поняття свідомості дедалі більше виявляє свою недостатність. Спочатку завдяки відкриттям психоаналізу постає необхідність ввести поняття „несвідоме”, потім – поняття „трансперсональна свідомість”, „ментальність”, „менталітет” тощо.

Дійсно, через свого суб'єкта – конкретну людину, її мозок свідомість прилучена до світу. Проте новітні ж дослідження екстраординарних виявів людських здатностей показують, що далеко не все у розмаїтому світі

свідомості можна пояснити діяльністю мозку. Наприклад, один з фундаторів так званої трансперсональної психології Станіслав Грофф вважає, що телепатія, передбачення конкретних подій, поєднання в одній людині різних особистостей (в тому числі з різних часів і з різних культур) тощо стають можливими завдяки „підключенню” свідомості людини до якогось загальнопланетарного або навіть космічного інформаційного поля.

Сучасний український психолог М. Варій при вивченні співвідношення мозку і психіки робить висновок: „...Мозок людини – це один з найбільш досконалих приладів, витворений природою (і ще до кінця не вивчений людиною), він не породжує психіку індивіда, а лише є тим інструментом, на основі якого можливі відчуття, сприйняття, трансформація зовнішньої психічної енергії, її розкодування й трансформування та зворотний зв’язок, а також „пробудження”, „запуск” психічної спадковості. Так само телевізор не виробляє різні картинки, які ми бачимо на екрані, а приймає електромагнітні хвилі, в котрих закладена відповідна інформація” [35, с. 133]. Разом з цим психолог розмежовує поняття психіки і психічного. На думку М. Варія, „психічне – це те, що вміщує в собі психоенергію будь-якої полярності і може взаємодіяти з психікою та іншим психічним” [35, с. 136]. Психіка й психічне взаємодіють через психоенергію.

Проте психологи по-різному тлумачать людську свідомість. На наш погляд, тут потрібно чітко усвідомити: що таке психіка? На наш погляд, М. Варій, відійшовши від матеріалістичного розуміння людської психіки, тлумачить її в нових вимірах, а саме як „багаторівневе й багатосистемне, але цілісне й самостійне суще утворення, яке одночасно існує в індивіді й поза ним, поєднує різне психічне минулого і теперішнього та відображає зовнішній світ, минулий розвиток людства, етносу й нації; утримує й відтворює внутрішній світ суб’єкта психіки; гармонізує та упорядковує смисли його життєдіяльності; розоб’єктивує внутрішнє психічне у зовнішнє й об’єктивує зовнішнє психічне у внутрішнє [35, с. 136]. Він підкреслює: „Ми визнаємо

можливість окремого й незалежного від людського мозку існування психічного у психіці й поза нею” [35, с. 136]. На цій основі вчений в іншому вимірі окреслює свідомість і пояснює: „Психіка – це складний комплекс, який працює за певними закономірностями. Як складові цього комплексу виділяються несвідомий, підсвідомий, свідомий і надсвідомий рівні, які взаємопов’язані і взаємодіють між собою. Причому нижчих, середніх чи вищих рівнів психіки немає. Кожен рівень виконує свої необхідні функції у цілісному функціонуванні всієї психіки. Всі вони надзвичайно важливі під час життєдіяльності людини” [35, с. 140].

Стосовно свідомості М. Варій чітко визначає свою позицію: „Ми не поділяємо думки, що свідомість є найвищим рівнем розвитку психіки. Це просто такий рівень, який відповідає за конкретні форми і види взаємодії із власною психікою та зовнішнім психічним. Свідомість виражається сукупністю чуттєвих і абстрактних образів, які безпосередньо з’являються перед індивідом у його внутрішньому досвіді перед виконанням тієї чи іншої теоретичної і практичної діяльності, її обґрунтуванні, плануванні, проектуванні та реалізації. Саме свідомість дає можливість індивіду відображати зовнішнє середовище і свій власний світ у стабільних властивостях й динамічних зв’язках, взаємовідносинах” [35, с. 140-141]. Тому він робить висновок: „...Свідомість є особливою формою психічної діяльності, орієнтованої на відображення й перетворення дійсності. Вона представляє собою таку функцію людської психіки, сутність якої полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому активному відображенні, що здійснюється в символічній формі, й творчому перетворенні зовнішнього світу, його порівнянні з попереднім досвідом, у виділенні людиною себе з навколишнього середовища і здатності стати ніби збоку, тобто аналізувати себе й свою свідомість. Через неї забезпечується попередня побудова дій та передбачення їхніх наслідків, у контролюванні поведінки й керуванні нею, у здатності

особистості давати собі раду в оточуючому матеріальному світі, у власному духовному житті” [35, с. 141].

Соціологи вважають, що свідомість – це усвідомлене буття, властивість, яка притаманна суспільно розвинутій людині, це ідеальний аспект цілеспрямованої соціальної життєдіяльності, де поєднувальними ланками виступають „елементи суспільно-історичної практики, котрі дають змогу будувати об’єктивні (загальноприйняті) картини світу” [117, с. 334]. Свідомість також визначається як продукт суспільних відносин.

Поєднуючи здобутки таких наук, як синергетика та акмеологія, можемо зробити висновок, що свідомість характеризується індивідуальністю, яку часто називають самосвідомістю. Іншими словами, свідомість людини можна було б ототожнити з самосвідомістю, яку вважають складовою свідомості й розуміють як: 1) оберненість свідомості на саму себе, послідовне усвідомлення актів свідомості; 2) усвідомлення самою людиною (або людською спільнотою) самої себе, свого становища у світі, своїх інтересів і своїх перспектив. Прибічники першої позиції наголошують на тому, що у кожному вияві свідомості присутнє самозасвідчення усвідомлюючої активності суб’єкта. Прибічники другої позиції наполягають на тому, що та дійсна самосвідомість є самозасвідченням смислового центру свідомості. Саме вона стверджує й закріплює приналежність кожного вияву свідомості до конкретного суб’єкта.

Якщо згадати попередній розгляд свідомості, то тоді логічно буде припустити, що ці позиції не суперечать одна одній, а є доповнювальними.

Самосвідомість виконує такі функції: 1) самопізнання, 2) самооцінки, 3) саморегуляції.

З філософського погляду самосвідомість – це усвідомлення, цілісна оцінка особистістю себе самої в системі універсальних людських відносин, вміння самовизначатися в індивідуальному й суспільному бутті з урахуванням своїх фізичних сил і розумових здібностей, вчинків і дій, інших мотивів і

мети, свого ставлення до зовнішнього світу, інших людей і до самого себе [22, с. 211]. При цьому самосвідомість іноді можна сплутати з інстинктами, які можуть брати гору над свідомістю, блокувати її. Але якщо перше поняття пов'язане з духовністю, то друге – більше з психікою людини. Саме неврівноважена психіка найчастіше призводить до негативних проявів інстинктів. У свою чергу врівноважена психіка має можливість реалізовувати позитивні природні інстинкти, що цілком закономірно.

На думку І. Ільїна, правосвідомість – це особливого роду інстинктивне самопочуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей [179, с. 435].

Проте, на нашу думку, правосвідомість характеризується історичністю, тобто є історичною самосвідомістю, яка найбільш повно відображає буття людини у суспільстві.

Досліджуючи проблему самосвідомості, деякі вчені пропонують поділити її на певні види. З нашої точки зору, поділ на види є неправомірним, не зовсім відповідає дійсності, адже у людини – одна свідомість, одна самосвідомість, що характеризує її як розумну істоту у всіх напрямках. Деталізація цих напрямів не робить людину більш свідомою, вони надають їй лише певного забарвлення, яке прийнято називати феноменом. Так, В. Малахов слушно зазначає, що свідомість людини за своєю природою є цілісною і аж ніяк не може бути подібною на шафу, в якій за алфавітом розставлені окремі теми: „естетика”, „міфологія”, „мораль”, „наука” та ін. Яким би конкретним різновидом духовної діяльності не займалася людини, її реалізує одна й та ж сама свідомість, що засвідчує внутрішню сутність [141, с. 79].

Отже, самосвідомість людини, на наш погляд, слід розглядати у певних (нескінченних) феноменах. До таких феноменів самосвідомості можна віднести: масову, моральну, релігійну, екологічну, естетичну, економічну, правову та ін.

Таким чином, свідомість репрезентує різні виміри людського буття. Вона одночасно виступає як: 1) суб'єктивна реальність; 2) специфічне буття, 3) відображення буття та ідеальна форма здійснення людської діяльності; 4) універсальний спосіб комунікації; 5) генератор та упорядник смислів життєдіяльності; 6) усвідомлюваний рівень психіки.

Щодо рівневої структури свідомості, то філософи посилаються на З. Фрейда і виділяють в ній свідоме – несвідоме. Власне, З. Фрейд під несвідомим, насамперед, розумів „темні сили”, „Воно” – лібідо, тобто сексуальна енергія [243, 244]. Але такий підхід давно був підданий критиці. По-перше, несвідоме вже не входить до свідомості. По-друге, сьогодні є нові дані психологічної науки, які дозволяють чітко розмежувати свідомість і те, що перебуває поза нею.

На наш погляд, це адекватно відобразив психолог М. Варій, який виділив у психіці людини чотири відносно самостійних рівня: несвідомий, підсвідомий, свідомий і надсвідомий, які взаємопов'язані і взаємодіють між собою. Оскільки ми вже говорили про розуміння цим автором свідомості, то зупинимося на інших рівнях.

Під несвідомістю (несвідомим рівнем) автор розуміє „сукупність психічних явищ, актів і станів, які проявляються на глибокому рівні функціонування психіки й повністю позбавляють індивіда можливості впливу, оцінки, контролю й звіту в їхньому впливові на поведінку, вчинки й діяльність” [35, с. 144]. Загалом несвідоме – це таке психічне, яке прямо ніколи не стає свідомим, хоча постійно впливає на поведінку й діяльність людини. Проте воно не є чимось містичним, його не варто уявляти як ірраціональну, „темну” силу, що затаїлася в глибинах психіки людини. Це цілком нормальний бік психіки, який пов'язаний з ментально-психічним розвитком етносу, нації.

„Підсвідомість (підсвідомий рівень) – це уявлення, бажання, потяги, почуття, стани, психічні явища та акти, які коли-небудь протягом життя

„вийшли” із свідомості, проявляються у відповідних ситуаціях ніби автоматично, без ясного і чіткого усвідомлення, але при певних умовах можуть бути повернуті назад та усвідомлені” [35, с. 142].

А надсвідомість (надсвідомий рівень) М. Варій розуміє як приховану, навіть імпульсивну діяльність психіки, яка „утримує психічні явища, акти й стани, які виникли внаслідок взаємодії із Всесвітом, а також психічні механізми такої взаємодії” [31, с. 146]. До надсвідомих явищ автор відносить і творче натхнення, що супроводжується раптовим „осянням”, новою ідеєю, і парапсихологічні явища (пророкування, ясновидіння, телепатію, телекінез, левітацію, телепортацію, ретроспекцію, дематерізацію, біолокацію та ін.). На його думку, в зоні ясної свідомості знаходить своє відображення мала частина психічного [39].

Стосовно несвідомого, за М. Варієм, то воно відповідає поглядам Карла Густава Юнга (1875 – 1961), який звернув увагу на сталі структури неусвідомлюваного, незалежні від індивідуального життєвого досвіду. Вони дістали у нього назву архетипів. Згідно з К. Юнгом, це форми колективного несвідомого, які відіграють у культурі конструктивну організуючу роль. Завдяки архетипам здійснюється смисловий зв'язок епох і генерацій, підтримується духовна цілісність культур.

На наш погляд, саме на такому підґрунті має розвиватися правова свідомість, у тому числі й курсантів закладів освіти МВС України.

Але насамперед важливо розглянути правосвідомість саме з філософської точки зору. Власне правосвідомість розглядалася у працях багатьох дослідників, у тому числі П. Баранова [15], Н. Бури [32; 33], Й. Васьковича [45], В. Головченка [59], О. Ільїна [96], І. Карпеця і О. Ратінова [101], М. Кайзерова [103], О. Менюка [147], А. Морозова [149], О. Ратінова [177], І. Рябка [180], С. Сливки [188; 189; 196; 199], А. Столяренка [217; 218], В. Тація і Ю. Тодики [221], І. Фарбера [233] та ін., а також у наших працях [200; 201; 202; 266].

На нашу думку, правосвідомість – у її філософському аспекті – виражає аксеологічну, індивідуальну властивість людини осмислити синергетичність буття, зв'язок еволюційного суспільного розвитку із законами природи, а також з іншими процесами духовного життя, з відображенням у них, зокрема, національних інтересів у кожний історичний період.

У зв'язку із правовою інформацією особливе місце у правосвідомості належить аксіологічному аспекту, що визначає елементи правового ціннісного ставлення людини до дійсності, оцінки правової і неправової дійсності з погляду права, загальнолюдських цінностей, прав людини. Саме ціннісний аспект забезпечує демократичний зміст правосвідомості, визначає суттєву рису правосвідомості – оціночний елемент у правовому ставленні до чинного законодавства, держави, влади до інших людей, суспільства в цілому.

На основі ціннісного підходу, правових оцінок у людини формуються правові чи неправові мотиви поведінки, здійснюється практична діяльність людини.

Зміст правосвідомості тісно пов'язаний із синергетикою, яка є наукою про самореалізуючі процеси, про природний хаос. Всесвіт побудований на таких законах, про які людина лише здогадується, а тому це є предметом вічного дослідження. Проте, вже тепер визнано, що порушенням законів Всесвіту є негативні думки, а також спрямована у бік зла свідомість. Це підтверджує, що у правосвідомості якимось чином діє і надсвідомість.

Еволюційний розвиток суспільства з притаманним йому броунівським рухом є природним. А правосвідомість свідчить про розуміння, сприймання і використання людиною первинних законів, що дані природою. Іншими словами, саме природне, а не позитивне право, визначає правосвідомість людини, оскільки останнє може бути побудоване всупереч першому. Тоді правосвідомість буде фальшивою, навіть шкідливою, небезпечною, що не охоплює існуючих у природі (і в еволюційному розвитку суспільства) синергетичних зв'язків.

У спеціальній літературі часто натрапляємо на думку про те, що право є феноменом культури [257, с. 150]. Гадаємо, у такому разі мова йде про позитивне право. Адже природне право не створене людиною і не перебуває під впливом людської свідомості. Тому воно не може бути феноменом людської культури. Але правосвідомість – це правовий феномен самосвідомості, саме феномен природного права. Причому такий правовий феномен в ієрархічному порядку займає перше місце.

Проте у філософії права правосвідомість визначається по-різному. Так, С. Сливка вважає, що „правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, у яких виявляється ставлення до дійсного чи бажаного права як до справедливого чи несправедливого і до дій людей як до правомірних чи неправомірних” [188, с. 103]. Далі вчений виокремлює деонтологічну правосвідомість, яка проявляється, коли юрист перебуває у надсвідомому стані, коли необхідно приймати складне і відповідальне рішення у критичних, екстремальних випадках. Він вважає деонтологічний різновид правосвідомості проявом інтелекту, правової інформаційної культури та внутрішнього імперативу права [188, с. 106].

Слід зазначити, що у юридичній психології під правосвідомістю, у широкому значенні цього слова, розуміють „весь правовий досвід поведінки особи, групи, суспільства” [44, с. 141]. І тут головну роль відіграє психологічний механізм власне правомірної поведінки (а не мислення), залежність між дефектами індивідуальної правосвідомості і протиправної поведінки.

У філософії права правосвідомість визначається як: „сукупність правових почуттів, уявлень і установок (змістів), що виражають ставлення людей до дійсного права і визначають орієнтацію особистості у сфері правової реальності” [165, 127]. Тут визначення правосвідомості (загалом правильне, але неповне) дається через перерахування її структурних елементів.

Визначення правосвідомості у контексті розбудови демократичної правової держави дає Е. Соловйов: „Правосвідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і в цей момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що хоч правової держави ще не існує, але людина починає жити так, начебто правова держава вже існує. Вона зобов'язується виконувати такі настанови (чи хоч би декларувати), які відповідають поняттю народного суверенітету, демократії, природного права, і відмовляється виконувати неправові (тоталітарні, адміністративно-командні) вимоги та настанови” [207, с. 27].

Визначення правосвідомості у зв'язку з дослідженням процесу формування правосвідомості працівників правоохоронних органів дає В. Темченко: „Правосвідомість – це специфічна риса відображення особою закономірностей існування соціальної форми матерії, яка включає інтелектуальні, емоційні та вольові процеси і стани: правові знання, переконання, почуття та вольові установки та ін.” [222, 16].

У цих визначеннях переважає, по-перше, гносеологічний підхід дослідження правосвідомості як відображення, по-друге, соціологічний контекст, в якому розглядається правосвідомість як відображення соціальної форми матерії, а також предметний контекст дослідження. Але зміст і сутність правосвідомості не можна звести тільки до вимог природного права чи дотримання норм позитивного права, або ж тільки до відображення соціальної дійсності, а необхідно досліджувати правосвідомість насамперед як феномен буття права, і буття людини в сфері правового поля. У такому розумінні її можна розглядати як ключову категорію філософії права [138, 134].

Проте універсального визначення правосвідомості поки що немає і взагалі не може бути, тому що правосвідомість завжди розглядається у певному теоретико-прикладному контексті, заданою тематикою наукового дослідження чи практичного використання.

Правосвідомість у контексті становлення структури громадянського суспільства, його провідних інститутів визначає М. Ібрагімов як „усвідомлення людьми в процесі їх уособлення і диференціації на верстви, прошарки, класи, групи, необхідності регулювання за допомогою жорстких писаних нормативів взаємозв'язку між ними в системі загального сумісного співжиття” [92, с. 11]. Саме вказані риси і провідні характеристики правосвідомості відповідають процесу структуризації громадянського суспільства, в тому числі українського.

Враховуючи вищеназвані провідні ознаки правосвідомості, можна стверджувати, що вона визначається як категорія філософії права, що відображає ставлення людей до права, правого способу життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових установок.

Розглянемо функції, які виконує правосвідомість. Виходячи з теорії права, основними функціями правосвідомості є пізнавальна, оцінювальна і регулятивна [96, с. 36].

Пізнавальна функція правосвідомості полягає у сприйнятті та осмисленні правових явищ, а значить, –у пізнанні соціально-правового (у т. ч. природно-правового і позитивістського) буття [96, с. 36].

Оцінювальна функція правосвідомості полягає в тому, що на основі правосвідомості відбувається певна оцінка конкретних життєво-правових обставин як юридично значущих [96, с. 37]. В рамках цієї функції правосвідомість формує діяльність суб'єктів права (як законодавців, так і правоспоживачів) з метою вироблення у них соціальної та правової кваліфікації (залежно від соціального та професійного статусу), позиції та уявлення про право, законність, належну (правомірну) поведінку.

Регулятивна функція правосвідомості полягає у здійсненні регулювання взаємовідносин і поведінки через „внутрішньо сформовану в індивіда систему морально-ціннісних орієнтацій, правових установок” [43, с. 38]. Це відбувається на тій основі, що засвоєна індивідом інформація про юридичні

вимоги і норми створює у нього цілий комплекс соціально-правових психічних реакцій – почуттів, емоцій, переживань, з якими пов'язане виникнення певної стимулюючої або гальмівної (якщо стосується неправомірності) мотивації поведінки у соціумі.

Отже, правосвідомість у процесі правової соціалізації виступає як мотив певного типу поведінки (в ідеалі – правомірної). Пануюча у певному колі соціальна доктрина стає стійкою право-позицією людини упродовж життя, особливим стимулом до правомірної поведінки, своєрідним соціально-правовим регулятором, потужним контролером поведінки у соціальному оточенні.

Цей перелік функцій правосвідомості можна доповнити методологічною, ціннісно-орієнтаційною та виховно-освітньою [18, с. 21-23].

Методологічна функція правосвідомості розкривається через розробку методів вивчення правової реальності, вироблення різноманітних інструментальних засобів і способів пошуку та збору інформації про загальні основи соціуму, варіанти його функціонування, мережу взаємовідносин його членів.

Ціннісно-орієнтаційна функція правосвідомості полягає в орієнтації на правові норми як цінності. Її можна розглядати через призму „підвищення рівня морального самоконтролю юриста” [188, с. 123], „вироблення власних життєвих установок через набуття соціального досвіду, засвоєння навиків правомірної поведінки тощо” [188, с. 123-124], „професійної культури як результату професіоналізму, розуміння правових явищ, переконання у цінності права, що обумовлено науковою організацією праці, інтелектом юриста, спеціальною правничою мораллю, психологічним та педагогічним вмінням і службовим етикетом” [188, с. 125], а також як „економічний стан суспільства, соціально-побутові умови і соціальну захищеність, значущість релігійних, культурних і моральних цінностей, національний дух права, професійно-етичний кодекс юриста та ін.” [188, с. 125].

У свою чергу, освітньо-виховна функція правосвідомості розгалужується на „виховання належної професійної моралі, системи моральних та морально-правових норм, які регулюють дії та поведінку”, „правове виховання, ... що знижує рівень соціального конформізму, сліпого наслідування чужих поглядів, бездумного виконання вказівок „згори” та підвищення інформаційної культури” [188, с. 123-124].

Між правосвідомістю і правом, виходячи із національних інтересів, може виникати конфлікт. На це може мати вплив взаємодія правової та моральної, політичної, естетичної свідомості [26, с. 123]. Тобто, йдеться про ті феномени свідомості, які невіддільні від правового феномена і професійної діяльності.

У суспільстві існують також і негативні правові феномени, які негативно впливають на свідомість людини. В результаті такого впливу можливі певні дефекти правосвідомості. В. Головченко, наприклад, зазначає, що витoki деформації правосвідомості слід шукати не лише у минулому, а й у сьогоденні, в політичних прорахунках і в економічному зубожінні [59, с. 76].

Інший дослідник, О. Венгеров, пише, що дефекти правосвідомості – це не лише протиставлення духу і букві закону, доцільності і законності, а і більш глибокі деформації: заперечення правової системи і, навіть, необхідності її як такої, непідкорення конкретному закону, неповага до правоохоронних органів і т. ін. [49, с. 125].

Здебільшого такі дефекти правосвідомості мають місце внаслідок нігілістичних настроїв, які можуть проявитись у молодих осіб через викривлену інформацію про життя на Землі, про взаєностосунки між людьми, про матеріальне збагачення тощо.

Таким чином, правовий нігілізм – це, по-перше, характеристика певних, негативних, деформованих сторін правосвідомості, це та ідеологічна і психологічна частина правосвідомості, яка різко критично, негативно ставиться до вимог поваги й дотримання права. По-друге, правовий нігілізм і

його антипод – законність – це не лише сфера духовного життя суспільства, сфера правової свідомості. Це ще і характеристика певного реального стану суспільства. Причому, правовий нігілізм може досягати таких рівнів, що тягне за собою руйнування правової системи – правотворчих і правозастосовних її елементів. Причини правового нігілізму – найрізноманітніші. Від цілком обґрунтованих протестів проти тих чи інших законів – до штучно створеного неприйняття права взагалі, як непотрібного соціального інституту [49, с. 126].

Виходячи з цього, можна визначити механізм дії правосвідомості курсанта. Зокрема, С. Алексєєв вважає, що механізм дії правосвідомості стосується чисто духовної сфери. Правосвідомість „працює” через загальну правову оцінку соціальних фактів, через судження про їх відповідність ідеї правового і законного почуття права і законності та через вольову спрямованість поведінки людей, що впливає з цього [2, с. 265-266].

Стосовно нормативності правосвідомості С. Алексєєв зауважує, що вона інша, ніж нормативність права як інституційного утворення. У такому разі перед нами не загальні, загальнообов’язкові, формально визначені правила поведінки, а лише усвідомлення обов’язковості юридичних норм, ідея законності й разом з цим – критерії правильності, соціальної справедливості поведінки чи фактів, тобто та нормативність, яка в основному властива вираженому через правосвідомість особливому неюридичному явищу – природному праву [2, с. 266]. Тобто, правосвідомість діє у межах природного права, норми якого є абсолютними, взірцем для курсанта. Правосвідомість у межах позитивного права має обмежений характер і діє лише в окремих випадках, зокрема, при кваліфікації правопорушення.

Таким чином, на основі вищевикладених теоретичних положень правосвідомості можна зробити висновок про те, що до неї в якості складових входять різні структурні компоненти різних рівнів. Так, з аналізу видно, що до неї за змістом належать духовні, ментальні, моральні, ціннісно-правові,

естетичні, психологічні, соціопсихічні та інші компоненти. Оскільки філософія права (як і вся філософія) розглядає свідомість у широкому змісті, то в ній необхідно також виділити, крім власне свідомого рівня, ще і несвідомий, підсвідомий і надсвідомий. Також індивідуальна правосвідомість громадянина, в тому числі й курсанта закладу освіти МВС України, включає свідомість як усвідомлення права, котре регулює державне й суспільне життя, і як самосвідомість, тобто здатність усвідомлювати свої потреби та інтереси в праві, своє „Я” та свої цілі в правовому контексті.

Правосвідомість – це правоорієнтована своєрідна репрезентація людини своїх стосунків із суспільством, державою, її органами та окремими громадянами. Це також репрезентація знань, навичок і вмінь правомірної поведінки. Разом з цим це репрезентація набутого досвіду, в тому числі в стінах навчального закладу МВС України.

Отже, дослідники у різному контексті до правосвідомості включають і правові, і моральні, і психологічні, а також релігійні аспекти, сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, правомірні чи неправомірні дії, правовий досвід поведінки особи, групи, суспільства, ставлення та ін. Але на основі попереднього аналізу ми з’ясували, що правосвідомість – це інтегроване утворення, яке сформувалося внаслідок індивідуального духовного, соціального, психологічного та особистісного.

На цій основі ми пропонуємо визначення *правосвідомості курсантів як інтегрованого духовносоціопсихічного утворення особистості, в основі якого лежать правові норми як спонукальні сили дій, вчинків і поведінки в цілому відповідно до їх змісту.*

Таким чином, виявлено, що поняття правосвідомості як визначального результату правового виховання курсантів закладів освіти МВС України потребує уточнення з філософсько-правових позицій в контексті інтеграції різних позицій та різних наук.

2.2. Правосвідомість курсантів у філософсько-правовому вимірі інтеграції міждисциплінарних наукових досягнень

Ми дійшли важливого висновку, який полягає в тому, що в основі правомірної (неправомірної) поведінки курсантів вищих навчальних закладів МВС України лежить відповідна правосвідомість. Однак, проаналізувавши підходи до розкриття сутності й змісту правосвідомості, ми виявили не лише відсутність єдиного погляду на цю проблему, але й, на нашу думку, неточність, однобічність, вузькість її тлумачення. Виходячи з цього, ми запропонували (повторимо) розуміння правосвідомості, у широкому адекватному змісті, як інтегроване духовносоціопсихічне утворення особистості, в основі якого лежать правові норми як спонукальні сили дій, вчинків і поведінки в цілому відповідно до їх змісту.

Згідно з нашими міркуваннями, у структурному плані правосвідомість включає такі компоненти, як світоглядний, духовний, моральний, естетичний, правоціннісний, психологічний, професійно-правовий і буденно-правовий (рис. 2.1). Розглянемо їх.

Світоглядний компонент. Світогляд являє собою не лише деякий образ світу, але також і „певну проекцію на світ людських переживань, прагнень, очікувань. Разом з цим – це деяке зусилля, певна мобілізація внутрішніх ресурсів людини, спонукання й спрямування її до залученості до світу” [154, с. 204].

Щодо світу й самої людини, то світогляд виступає як духовно-практичний спосіб їх освоєння. Тому світоглядне узагальнення, яке надає завершеності й цілісності світоглядній моделі світу, являє собою мислення не за логікою об'єктивного знання, а за логікою постулатів і принципів.

Філософ В. Нестеренко підкреслює: „...Світогляд являє собою здійснюваний у процесі духовно-практичного освоєння світу перетин і певне поєднання образу світу, самообразу людини, її самопроекції на світ і самовизначення у світі. Це надає йому рис людської самосвідомості. Але, на

відміну від індивідуальної або групової самосвідомості, які легко піддаються впливам з боку життєвих ситуацій, світогляд являє собою досить стійке утворення. Це самосвідомість людини, стало зорієнтованої у світі. Але сталості й міцності позиції людини у світі надає пов'язаність її з іншими людьми, необхідна включеність її до світу соціального. Отож, світогляд являє собою суспільну форму самосвідомості людини” [154, с. 77].

З цих позицій у світогляді знання, моральність, віра, здоровий глузд, естетичний смак, дотепність та інші людські здатності знаходять свій вияв, взаємодію й взаємодоповнення в межах свідомості, цього певною мірою базового утворення духовного життя людей. Світогляд же, як форма самосвідомості, вибудовується за логікою духовно-практичного освоєння світу й тому включає до себе знання, моральні цінності й настанови тощо згідно з принципом домінування якогось з його компонентів.

Кожна сутнісна здатність людини може стати ґрунтом для її розгортання в самостійний світогляд, покликаний відтворювати якусь істотну властивість людського ставлення до світу. Віра, наприклад, коли до неї поставитись як до провідної людської здатності, дає початок цілому класу світоглядних систем релігійного типу. Але й сумнів так само може виступити підґрунтям окремого світогляду. Такий світогляд називають скептицизмом, а граничний його вияв – нігілізмом.

Світогляд – це духовне ядро особистості. Власне з нього проростає наша віра й надія, а також життєві смисли. Світогляд – це те, що надає нам змогу засвідчити свою позицію в світі: огляд світу, дослухання світу, своє ствердження у світі. На думку В. Нестеренка, це та точка відліку, без якої кожний із нас втратить орієнтацію – й у світі, й у конкретній життєвій ситуації” [154, с. 15].

У світогляді виділяють компонентну, рівневу й функціональну структури. Так, компонентну структуру світогляду утворюють різні притаманні людині форми духовного осягнення світу. Це і почуття, і знання, і

цінності та оцінки, і різного роду приписи, і настанови, нарешті, переконання. „Складовими світогляду їх робить саме те, що вони всі разом, у своєму поєднанні здійснюють акт самоусвідомлення залученості людини до світу. Тому в межах світогляду вони можуть набувати деяких рис, яких не мають поза ними” [154, с. 79].

Рис. 2. 1. Компонентна структура правосвідомості курсантів навчальних закладів МВС України у філософсько-правовому вимірі інтеграції міждисциплінарних наукових досягнень.

Дуже важливою складовою світогляду є цінності, які надають буттю духовно-практичного характеру. „...Цінності певним чином членують світ, дають йому смисловий лад і тим самим полегшують орієнтацію людини у світі. Та головне те, що цінності і вможливають сам вибір як достотний спосіб залученості людини до світу” [154, с. 80]. Кожній цінності відповідає антицінність: добру – зло, істині – схиблення, свободі – несвобода тощо. Тісно пов’язана з цінностями здатність до вибору стилю поведінки, що також тяжіє до подвійності і набирає в актах вибору характеру альтернативи: або – або. Ця особливість духовно-практичного освоєння світу своєрідно відтворюється у світогляді особливостями його внутрішньої побудови.

Рівнева структура світогляду виражається через світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння.

Світовідчуття у правосвідомості виявляються передусім як переживання й оцінки, звернені не до окремих правових явищ або фактів, а до світу й права загалом. На їх основі ми визначаємо сформований на його ґрунті світогляд як оптимістичний або песимістичний. Можливе й нейтральне за своїм характером світовідчуття.

Світосприйняття у правосвідомості – це відображення світу як цілком предметної реальності, зорганізованої та упорядкованої на основі права. На цьому рівні організації світогляду переважають різного типу, в тому числі й правові знання, просторово-часові уявлення про світ і право, які, поєднуючись і синтезуючись, дають у результаті цілісний образ світу, образ суспільного життя.

Світорозуміння у правосвідомості – це насамперед пояснення самого світу, його походження, способу його існування, його майбутньої долі (вічний він чи піде в небуття, відродиться знову чи зникне назавжди тощо), а також місця та ролі права в цьому світі. Світорозуміння може бути буденно-масовим і теоретичним. Перше виступає в трьох головних своїх формах: міфологічне світорозуміння, релігійне світорозуміння, філософське світорозуміння. Друге

ж має два головних своїх вияви: теологічне світорозуміння і філософське світорозуміння.

Світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння споріднює духовно-практична природа світогляду, яка набирає свого концентрованого вияву в такій його загальній функціональній ознаці, як світоперетворення, в тому числі й за допомогою права.

Таким чином, світоглядний компонент у правосвідомості курсанта закладу освіти МВС України відображає певний підхід до розуміння світу і суспільства в ньому, смислів свого буття і права в ньому, а також певні світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння, спроектовані на життєдіяльність.

Нині також ведеться мова про типи світогляду, за різними критеріями. Можна, наприклад, говорити про такі типи світогляду як сцієнтизм, моралізм, естетизм, релігійний світогляд, реалізм (світоглядна система на ґрунті здорового глузду), скептицизм тощо. За критерій типології світогляду може правити також і вік людини. Тоді кожному періоду людського життя відповідатиме своя система світоглядних знань, настанов, ідей.

До історичних типів світогляду відносять міфологічний, релігійний, філософський світогляди. Вони дістали таку назву тому, що виникали в історичній послідовності один за одним, хоча в сучасному світі всі вони співіснують і взаємодіють між собою.

Релігійна свідомість базується на вірі, що реалізується в трьох основних формах: віра в реальне буття надприродних істот – богів (наприклад, християни вірять в Ісуса Христа, мусульмани – в Магомета, буддисти – в Будду і т. ін.); віра в існування надприродних зв'язків між природними явищами (магія); віра в надприродні якості природних матеріальних предметів [8, с. 119]. Віра є основою для формування всіх цінностей релігії. Безперечно, релігія накладає певні обмеження на коло цінностей, що можуть належати людині. Проте це лише підкреслює її правову природу та велику силу, яка має

вплив безпосередньо на свідомість людей, що прямо виражається в регулюванні їх поведінки.

Духовний компонент. Цей компонент тим чи іншим чином розглядається у багатьох працях, у тому числі й таких [2; 12; 30; 37; 40; 58; 80; 82; 136; 158; 178; 190; 191; 202; 203; 263] та ін. Духовність обов'язковий компонент свідомості. Духовність синхронізує природне і позитивне право, робить закон мобільним, гнучким і пристосованим до духу, законів природи і здорового глузду. Духовність у правосвідомості – це прояв вільної волі людини, свободи її духу, мислення, слова, вчинків, а також, що надзвичайно важливо, - справедливості.

Духовно збагачений світський закон є не лише правовим гарантом безпеки держави, але й потужним регулятором взаємовідносин між громадянами. Інший бік духовності закону – це його фізикалізм, суть якого полягає в тому, що „істинність положень залежить від можливості перекласти її мовою фізики” [48, с. 1321].

На ґрунті духовних почуттів унаслідок їхнього смислового й певного узагальнення зростають такі сутнісні сили людини, як віра, надія, любов. Вони найбільшою мірою втілюють у собі світоперетворюючі можливості світогляду, отже, складають його функціональну структуру.

Віра дозволяє людині включати до свого духовного світу і свого життя те, що не входить безпосередньо до складу її життєвого досвіду. Але щоб повірити, ми повинні свідчення чужого досвіду сприймати як певну смислову реальність, яка є для нас не нижчою, а, можливо, навіть вищою, ніж реальність нашого власного досвіду. Це саме відбувається і щодо правових норм.

М. Варій, досліджуючи духовно-перцептивну складову соціальної психіки нації, пише: „Духовність не тотожна жодному з виявів сутнісних сил людини, але, як невидимі рентгенівські промені, пронизує кожен з них, надає їм смислу людського буття через ствердження людяності, доброти, гуманізму, чуйності, устремління у вічність. Через неї людина ніби виходить за межі

власного життя і прилучається до вищого, водночас загальнолюдського і надлюдського” [39, с. 89]. Дослідник пояснює: „Духовно-перцептивна складова соціальної психіки забезпечує однотипні способи духовно-практичного засвоєння членами нації світу, національного смислу буття в ньому, вселюдських і національних цінностей. Вона спонукає особу співвідносити, співставляти свої дії і вчинки з моральними вимогами, духовними позиціями нації, а також займати якусь позицію щодо них, заперечувати не духовне, не людське, не моральне” [39, с. 90]. Власне духовно-перцептивна складова забезпечує однотипні способи духовно-практичного засвоєння світу, свого смислу буття в ньому, права. Вона є тією підсистемою, яка розкриває особливості та неповторність духовно-практичного бачення, розуміння і засвоєння світу, суспільства, права.

Видатний український історик і етнолог В. Антонович ще в ХІХ столітті писав, що народ може від сильних утисків “змінити верхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних” [9, с. 212].

М. Бердяєв, маючи на увазі націю, підкреслював: “Національність – складне історичне утворення, воно формується як наслідок кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, з якими воно пов’язує свою долю, і духовно-культурного процесу, що витворює духовне обличчя” [21, с. 97-98]. Духовні чинники є найбільш важливими для існування нації. У правосвідомості вони служать „контрольними пунктами” щодо прийняття правових норм і ставлення до них.

О. Нельга розмірковує, що „духовність має бути визначеною як здатність окремої людини або певної людської спільноти „впускати” в себе цивілізаційно-інноваційні цінності й позбавлятися цінностей культурно-традиційних у тих межах, в яких це не призводить до руйнації особистості, дозволяє їй зберегти свою самобутність і найважливіші ідентитети.

Духовність живиться такими цінностями, як істина, добро й краса, людське життя й людська душа, рідна кров, сім'я та Батьківщина” [152, с. 6].

Отож, духовні виміри правосвідомості зумовлюються фундаментальною відкритістю буття людини й водночас – притаманною йому тенденцією до цілісності, порядку, в тому числі й на основі права.

Моральний компонент. Роль моралі у правосвідомості розглядалася у працях В. Бачиніна [16], А. Бергсона [20], М. Бердяєва [11], М. Варія [36; 39], Г. Васяновича [46], А. Кітури [110], В. Согатовського і В. Вудгофа [205], Т. Ткаченка [225], А. Шопенгауера [261] та ін., а також у колективних працях [168; 171; 242]. Ми дослідили, що мораль у правосвідомості виявляється як специфічне відображення соціального буття й як специфіка цього відображення.

Мораль виконує свою регулятивну функцію через одностипну уяву та поняття про добро й зло, про правильне й неправильне, про достойність і недостойність, про обов'язок і честь, тобто через посередництво системи моральних цінностей. Але вказані поняття не є абстрактними у відношенні до членів суспільства. Вони дані їм через сукупність розумових і чуттєвих образів. Реалізація моральних цінностей обов'язково супроводжується інтелектуальними, емоційними й вольовими процесами. А оцінка реалізації таких цінностей іншими та в цілому суспільством викликає переживання.

У філософському словнику мораль визначається, як „... одна з форм суспільної свідомості, соціальний інститут, який виконує функцію регулювання поведінки людей в усіх без винятку галузях суспільного життя” [235, с. 292]. Далі у ньому вказується на те, що „... в моралі суспільна необхідність, потреби, інтереси суспільства або класів використовуються у вигляді стихійно сформованих і загально визнаних приписів та оцінок, які підкріплені силою масового прикладу, звички, звичаю, суспільної думки” [235, с. 292].

С. Крапівенський, узагальнюючи знання про мораль, пише: „Мораль – форма суспільної свідомості, в якій знаходять своє відображення погляди і уявлення, норми і оцінки поведінки окремих індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому” [122, с. 204]. Далі він розкриває особливості моралі як регулятивної системи та її відмінності від права. Мораль – така регулятивна система, яка обов’язкова для кожного формаційного і цивілізаційного ступеня розвитку суспільства. Право не є атрибутом тільки „державних формацій”. Моральні норми поведінки підтримуються лише суспільною думкою, правові норми – всією силою державної влади. Отже, моральна санкція (схвалення чи засудження) має ідеально-духовний характер: людина повинна усвідомити оцінку поведінки суспільною думкою, прийняти її внутрішньо і скорегувати свою поведінку на майбутнє. А юридичні норми (нагорода або покарання) набувають характеру примусових заходів впливу. Принципово відрізняються одна від одної і категорії правових та моральних норм, систем [36; 46; 74; 97; 157; 212; 213; 271 та ін.]. Основними категоріями права виступають законне і незаконне, правомірне і неправомірне, а основними оціночними категоріями моралі є добро, зло, справедливість, обов’язок, совість, честь, гідність, щастя, смисл життя.

В моралі ми маємо справу не лише з певною сукупністю категорій, понять та інших чинників, які взаємодіють між собою у певній єдиній площині, а оперуємо з багаторівневою та багатосистемною структурою, що має різні залежності субординації і кореляції, котрі проявляються як щось цілісне, моральне.

Мораль у правосвідомості немовбито визначає змістовний аксеологічний і деонтологічний потенціал вчинку, дії, діяльності. Це відбувається через поняття добра або зла, справедливого або несправедливого, гідного або негідного і т. ін. Вона впливає на людську поведінку через принципи і норми, через імперативні вимоги, оцінки та ідеали. Вона виконує скеровуючий, соціально-інтегрований вплив на мотиви і внутрішній вибір особистості в

процесі реалізації правомірної поведінки. Моральне регулювання передбачає усвідомлення моральних цінностей, внаслідок чого домінує внутрішній мотив поведінки. Таким внутрішнім мотивом може виступати і правова норма.

Моральне у правосвідомості реалізує єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивний його бік складає загальнолюдське, цивілізаційне в суспільстві, соціальних відносинах, праві, об'єктивних соціальних потребах, інтересах та цінностях. Він проявляється в реальних і конкретних правомірних чи неправомірних діях і вчинках, поведінці людей, у тому числі в ході війни. Суб'єктивний бік морального у правосвідомості – готовність до відповідних моральних дій.

М. Варій пояснює, що мораль відображає суспільну дійсність, соціальні процеси, події і факти, соціальні об'єкти та ін., не тільки в об'єктивному їх стані, а такими, що пройшли через призму всього морального [36, с. 10]. Далі вчений пише: „Моральні принципи і норми, якими керується окрема особистість чи група, – це стійкі мотиви їх вчинків і поведінки. Кожний такий моральний мотив має змістовну і динамічну сторони. Разом вони формують відповідну соціально-психологічну установку. Рівень її актуалізації, сила прояву залежать від енергетичного заряду в ній. Отож прояв морального завжди має і психологічний компонент [36, с. 11].

„Моральні норми у поведінці людини – це зовнішні заборони і правила, що набули внутрішньої форми та керують діями індивіда” [274, с. 237]. Моральні норми, як утворення правосвідомості, проєктуються на правові норми, в результаті чого останні діють під їхнім „тиском”. Тому Е. Соловйов висловлює таку думку: „Правова норма за самою сутністю своєю співвіднесена з дійсним. Право нікуди не спрямовує, надаючи цю можливість моралі, вірніше вищим її поверхам, де визначаються не заборони, а цінності, ідеали, смисло-життєві орієнтири і де етика приходить до прямого дотику з філософією права. Право лише оберігає те, до чого людина вже йде (як до

реальної, при житті здійснюваної можливості) або просто прив'язана (як до свого багатства)” [208, с. 188].

Важливою складовою моралі є совість. Філософсько-правова література не дає чіткого визначення поняття „правова совість”. Проте юридичні психологи її трактують як процес соціалізації особистості, який „включає і виховання активної соціальної відповідальності, усвідомлення обов'язку перед суспільством, розуміння необхідності додержання соціальних норм, що в кінцевому результаті забезпечує нормативну поведінку, високий ступінь соціальної вихованості, запобігання антисоціальним проявам” [44, с. 120].

З іншого боку, філософи трактують „правову совість” ще з часів Цицерона і Сенеки, на думку яких совість була внутрішнім голосом, який обвинувачує чи виправдовує наші вчинки з позиції їх моральної гідності. Крім цього, у філософії стоїків її розуміли як усвідомлення внутрішньої гармонії; схоластів – як закон розуму і відрізняли від внутрішнього знання моральних принципів; Кант розумів це як поняття власного обов'язку [248, с. 115-116]. Мислителі нашого часу також розходяться у трактуванні совісті й часто розглядають її як мотивацію поведінкових актів [250].

Дисертант, перебуваючи у службовому відрядженні в США (м. Лансінг, штат Мічиган), бачив у дільниці муніципальної поліції в зашлюпленій рамці річ, яка не могла не зворушити, - „Молитву поліцейського” такого змісту: „Милый Боже, будь зі мною на моїй дільниці. Благослови кожен мій крок. Нехай мені та моєму ближньому легко стелиться шлях. Нехай я буду люб'язним, поблажливим до людей похилого віку, а до молодших вимогливим. І допоможи мені подолати тих, чиї дії жорстокі чи неправильні. А коли надійдуть останні мої дні й стану я перед Твоїм судом, нехай мій спочинок з Тобою буде довгим, а Твій суд наді мною – коротким”.

Правоціннісний компонент. Правоціннісний компонент у правосвідомості курсанта виражається у тому, що для нього право загалом і конкретні правові норми, зокрема, є особистісними цінностями, які слугують

спонукальною силою власної правомірної поведінки у будь-яких ситуаціях, у тому числі й професійній правоохоронній діяльності.

Ґрунт для постановки проблеми цінностей було закладено ще Кантом. Саме він показав істотну відмінність між предметами чуттєвого досвіду та надчуттєвими предметами.

Ніцше привернув загальну увагу до проблеми цінностей саме тому, що проголосив принцип переоцінки всіх цінностей. Засадова роль цінностей у житті людей стала очевидною після того, як Ніцше показав відмінність цінностей і принципів їх організації стосовно різних історичних епох і різних людських спільнот. І справді, один і той самий предмет, одна й та сама подія залежно від історичної ситуації, стосовно інтересів різних груп людей, можуть мати, а можуть і не мати цінності.

Власне правоціннісний компонент правосвідомості відображає право як цінність, а правові норми – як ціннісні орієнтації. Поняття „ціннісні орієнтації” виникло на межі ряду дисциплін – філософії цінностей, аксіології – теорії цінностей, філософської і культурної антропології, соціології, соціальної психології і загальної психології, а також численних спрямувань, теорій і течій у цих галузях.

Зараз важко визначити перше вживання терміна „ціннісні орієнтації”. Слід відзначити, що в роботі Т. Любимової, наприклад, вказується на „важливе значення в системі Парсонса терміна „ціннісні орієнтації”. Цей термін вводиться Парсонсом у теорії дії безпосередньо за основними поняттями орієнтації, ситуації та діяча. Аналогічні орієнтації діяча на ситуацію поділяють на дві категорії: мотиваційна орієнтація і ціннісна. „Ціннісні орієнтації звернені на виконання норм, стандартів, на критерії відбору. Це ніби орієнтація другого порядку” [192, с. 71].

Щодо циклу філософсько-соціологічних дисциплін, то вони співвідносяться з категоріями „норм і цінностей”, нормативно-ціннісних систем і соціальної дії, в циклі конкретно-соціологічних дисциплін – з категоріями

мотивації і управління діяльністю людей та їх об'єднань, в циклі соціально-психологічних і психологічних – з категоріями, які описують поведінку і діяльність людини та їх регуляцію.

У системі психологічних понять, які описують соціальну поведінку людини, ціннісні орієнтації виступають ланкою, котра пов'язує різні підходи і системи знань про її поведінку, як категорію, з якою співставлені різні поняття механізмів поведінки.

Ціннісні орієнтації у правосвідомості курсанта виконують надзвичайно важливі функції, корегуючи його поведінку відповідно до свого змісту.

Важливою універсальною цінністю є свобода – як відсутність примусу й самопримусу, самовільне зусилля; як потреба й здатність; як безпосередній самовияв і самообмеження; як наявне й бажане; як водночас умова, зміст і продукт людського життя та людської історії; як мета й засіб розвитку людини; як благо й тягар; як подолання необхідності й разом з тим суб'єктивна необхідність.

Право як цінність надає людині певної смислової сталості. До того ж, поєднуючи її зі світом можливого й незалежного, право як цінність мотивує діяльність майбутніх працівників органів внутрішніх справ способом, найбільш відповідним до самої сутності людини. Вибираючи право як цінність, курсант таким чином формує своє ставлення до суспільства, соціально-правових відносин у ньому. Разом з цим на вибір правових цінностей впливають як інтереси курсантів у різних сферах життєдіяльності, так й інші цінності.

Отже, цінність щодо курсанта виступає як деякий актуалізований мотив його діяльності, що визначає цілі й загальний спосіб дії. Довготривалий і надситуаційний характер мотивуючої дії цінностей надає їм виняткову роль у системі правосвідомості курсантів.

Правові цінності у правосвідомості курсантів правлять за життєві й професійні орієнтири тому, що вони мають здатність структурувати правову

реальність і свої дії за критерієм її значущості для людини, держави, суспільства.

Членування дійсності за допомогою цінностей допомагає майбутньому працівникові органів внутрішніх справ бути впевненішим у різноманітних професійних ситуаціях. Проте, покладаючись на цінності як професійні орієнтири, слід разом з тим брати до уваги, що ціннісне структурування правової дійсності на позитивне та негативне приховує в собі можливість спрощення професійної діяльності.

За певних обставин цінності у правосвідомості курсантів можуть відриватися від процесу їх реалізації, набувати характеру самодостатнього буття, байдужого або навіть ворожого до конкретних людей з їхніми конкретними інтересами та проблемами. До того ж, структуруючи правову дійсність, цінності певним чином схематизують її, й тоді беззастережне прийняття якихось окремих цінностей права призводить до спрощеного, врешті хибного ставлення до інших правових норм.

М. Варій доводить: „Цінність не тільки осмислюється, але і переживається, вистраждовується. Саме це спонукає до активності, тобто провідним, рухомим фактором виступає соціально-психологічна установка. Цінність – це нібито фіксація значущості, а соціально-психологічна установка – ступінь необхідності її реалізації” [37, с. 173-174].

Найпоширенішим до курсанта способом утілення цінностей є їхнє ствердження через життя й професійну діяльність. Макс Шелер узагалі вважав цю форму втілення цінностей головною. На його думку, кожна видатна людина є уособленням структури життєвих прагнень якоїсь групи або навіть цілої доби. А серед них він виокремлював три рівні: 1) люди святості; 2) генії науки, моралі, мистецтва, законодавства; 3) герої.

Естетична складова. Естетикою цікавились (і досліджували її) ще древні мудреці. Продовжують пошуки у сфері естетики і сучасні дослідники. Роль естетичної складової у правосвідомості розглядалася у працях Ю. Борєва

[25], І. Гаріна [55], Г. Гегеля [57], А. Гусейнова і Р. Анресяна [71], П. Кропоткіна [126], В. Маслова [146], Б. С'єдіна [181], С. Сливки [192; 195], Т. Ткаченка [224], Б. Еренгросса [268] та ін., а також у колективних працях [83; 84; 92; 172; 249; 269; 270 та ін.].

Існує багато дефініцій естетики. Так, Ю. Борев вважає, що естетика – це аксіологія загальнолюдських цінностей (наука про естетичні цінності, про історичну обумовленість естетичного багатства світу, його сприймання, оцінки, засвоєння, про творчість за законами краси) [25, с. 7]. Група авторів стверджує, що естетика – це наука про сутність естетичного ставлення людини до оточуючого світу, про закономірності естетичної діяльності людей, про природу і соціальні функції мистецтва як специфічної, художньо-образної форми пізнання, оцінки і перетворення дійсності [158, с. 29]. Вказується, що естетика – це наука про природу і закономірності естетичного засвоєння дійсності, про творчість за законами краси [269, с. 416].

Однак, з нашої точки зору, естетика – це наука про почуття краси в гармонійній побудові природи і суспільства, в тому числі й на основі права.

Відомо, що право виникло у процесі еволюційного розвитку людства, з природних потреб у той час, коли моральних норм вже виявилось недостатньо для регулювання відносин. Проте створення права, поряд з певною еволюційністю, часто носить революційний (штучний, насильний) характер. Тому небезпека порушення природної гармонії розвитку суспільства криється і в праві, його невивчених нормах.

Отож, естетична складова правосвідомості курсанта відображає його здатність розрізняти у праві гармонійне, прекрасне, піднесене, комічне, трагічне, гидке і потворне.

Прекрасне у праві – це свобода суспільних дій людини, які не завдають шкоди іншим. Крім того, юрист відчуває прекрасне у реалізації таких норм права, як: наявність достатньої інформації про скоєне правопорушення, наявність ознак злочину, логічність версій, розгадування задумів правопоруш-

ника та інша готовність до діяльності, яка сприяє професійній радості, задоволенню. Навпаки ж, невідповідність, несумісність прийнятих правових норм, позбавлення їх цінностей, бездуховності викликає почуття бридкого, потворного у законодавстві. Також жахливі дії юриста, негативні (антизаконні) дії, прикрашування правової дійсності (наприклад, приховування злочинів) демонструє потворну поведінку суб'єкта права.

Піднесене у правовому полі з'являється з моменту довгоочікуваного прийняття закону, нормативно-правового акта. Наприклад, знаючи велику потенційну силу демократії в Україні, громадяни дали високу позитивну оцінку суспільній значимості Конституції України. У стані піднесеного перебувають сьогодні юристи, очікуючи прийняття нових кодексів, передусім, цивільного і кримінального. У цей самий час ми часто зустрічаємося з потворним у пізнанні права. Це позбавлення волі за найменші правопорушення, що принижує людську гідність, надає таким діям негативне суспільне значення. Джерелом низького у даному випадку є тиранія законодавства неіснуючої держави (яке не притаманне Україні). Низькими можуть бути й антигуманні дії, вчинки окремих юристів, які межують з крайнім ступенем бридкого.

У суспільному (правовому) житті право іноді насичено навіть комічним. Передусім – це невідповідність законодавства розвитку суспільства: прийняття застарілих норм, неграмотне офіційне тлумачення, що у будь-який момент може перерости у трагічне. А в цілому, коли зло не поширюється, елементи карикатурних несподіванок виникають у суперечливості між нескоеним явищем і позитивним досвідом юриста, поява норм права на ще неіснуючі правовідносини, що підлягає критиці та запереченню. Протилежне – це сфера трагічного.

Естетична цінність, як і естетична оцінка, визначається ставленням курсанта до правової дійсності. Це відображається через світосприйняття,

специфічний характер естетичного ставлення до професійної діяльності, дії, вчинки і поведінку.

Завдяки естетико-правовим цінностям курсанти здійснюють пізнання юридичного світу, в них формується естетичне ставлення до власне правової дійсності (реального правового суспільного життя), розвивається естетичний ідеал у правовому полі й творче уявлення про призначення права, виробляється власна оцінка естетичної вартості майбутніх професійних дій, відшліфовується професійно-образне й професійно-логічне мислення.

Професійно-правовий компонент. Особливе місце займає професійний компонент правосвідомості курсантів – майбутніх працівників органів внутрішніх справ.

Професійна правосвідомість знайшла своє обґрунтування у працях П. Баранова [15], В. Васильєва [43], О. Денисова [75], А. Жалінського [85], Б. С'єдіна [181], С. Сливки [194; 195; 200], А. Столяренка [218], В. Темченка [222] та ін., а також у колективних працях [156; 161; 165; 171; 172; 231; 242 та ін.]. Так, В. Афанасьєв трактує професійну правосвідомість як сукупність всіх елементів свідомості, що забезпечують законність і ефективність професійної діяльності [13, с. 159]. У цьому випадку до професійно-правової свідомості особи входять відповідні елементи правової, моральної, політичної та інших сфер суспільної та індивідуальної свідомості, певні психологічні якості [15, с. 7].

Однак при цьому дещо широко розглядається професійно-правова свідомість. Вона, фактично, прирівнюється до загальної правосвідомості. Ми довели, що професійно-правовий компонент правосвідомості курсанта закладу освіти МВС України відображає його устремління у будь-яких ситуаціях неодмінно керуватися нормами права, діяти у правовому полі, не порушуючи закони. Тому не можна погодитися із визначенням професійної правосвідомості як „однієї із колективних форм правосвідомості, носієм якої є юристи та яка становить собою систему правових поглядів, знань, почуттів,

ціннісних орієнтації, інших структурних утворень правової свідомості спільності людей” [222, с. 16], оскільки в цьому випадку вона підмінює правосвідомість юриста.

Професійно-правовий компонент правосвідомості формується в процесі спеціальної підготовки (при навчанні у юридичному закладі), а також практичної юридичної діяльності. Вона відображає не лише рівень правових знань, навичок і вмінь, але й способи їх застосування, перетворення в мотиви практичної діяльності. Формуванню професійно-правового компонента правосвідомості курсанта – майбутнього працівника органів внутрішніх справ має бути приділена велика увага в демократичному суспільстві, особливо в умовах проведення конституційної реформи, трансформування суспільних відносин. Важливу роль у формуванні цього компонента правосвідомості має відігравати філософія права, через яку „юрист засвоює ті віковічні цінності, фундаментальні категорії та інтелектуально-пізнавальні засоби, які потім будуть для нього виступати орієнтиром в його правозастосувальній діяльності”, як правильно зазначив А. Козловський [113, с. 6].

Характеристику професійно-правового компонента правосвідомості як правосвідомості певних груп людей дає В. Темченко: „Правосвідомість спеціальної групи людей, що професійно займаються юридичною діяльністю в межах компетенції ОВС, яка формується внаслідок спеціальної освітньої підготовки і практичної діяльності та характеризується єдністю соціальних завдань, форм і методів професійної діяльності” [222, с. 16]. Правозастосовна діяльність або інша юридична практика суб’єкта є однією з основних характеристик правосвідомості.

Особливістю професійно-правового компонента правосвідомості курсанта є те, що вона забезпечує постійне перероблення наявної інформації. У зв’язку з цим правосвідомість можна розглядати як „координаційну систему багатовимірності одержання, використання, поширення та збереження

інформації у правовому полі, що характеризує ставлення працівника до правової дійсності та встановлення об'єктивної істини" [199, с. 117].

Разом з цим важливою для характеристики професійно-правового компонента правосвідомості курсанта є й інша ознака: наявність професійно-юридичних знань, отриманих у процесі навчання у закладі освіти МВС України. Знання у сфері права – це та інформація про правову дійсність, яка набувається співробітником органів внутрішніх справ і у стінах навчального закладу, і в процесі практичної діяльності.

Ще Й. Фіхте зауважував, що діяльність „Я” як чиста самодіяльність, вільна активність створює світ „не – Я”, тобто власний світ людини, світ її культури. У свою чергу культура часто є похідною від людської діяльності. Світ культури і матеріальних благ, реалізованих цілей і задумів, – це спосіб функціонування діяльності, цінностей, серед яких індивід є найвища цінність.

Творення певної правової реальності залежить від розвитку права і правового виховання, а також загальної культури. У цьому вимірі правова діяльність виступає як відповідний тип культури творення соціальної реальності, тобто як соціокультурний чинник суспільного розвитку. „Діяльністю людина перетворює природу і створює свій особливий світ – культуру. Таким чином, діяльність – це засіб формування соціального як культурного середовища життя людини. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру” [240, с. 219].

Власне професійно-правова складова правосвідомості регламентує і фізичні дії працівника органів внутрішніх справ, заперечує насильство в його діяльності. Проте існує різниця між насильством і фізичними примусом [27, с. 443]. У практичній діяльності міліції насильство взагалі не допускається, а до фізичного примусу слід ставитись як до крайнього заходу, коли іншими засобами не вдається припинити процес правопорушення.

Буденно-правовий компонент у правосвідомості характеризує соціальну правову практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражається суб'єктивне повсякденне ставлення людини до чинного права, уявлення про свої права і обов'язки, про справедливість чи несправедливість норм права, про правові почуття, настрої, емоції, що пов'язані з оцінкою існуючого правового режиму, правотворчої та правоохоронної діяльності. Буденна правова свідомість у сучасних умовах є найбільш поширеним різновидом правових поглядів, почуттів та уявлень. Можна погодитися, що „буденна правосвідомість представляє собою практичну правосвідомість” [177, с. 211]. Дійсно, між ними є багато спільного, але не можна їх ототожнювати.

Певна буденна правосвідомість притаманна основній масі громадян і формується на базі їх повсякденного життя у сфері правового регулювання суспільних відносин. Люди кожного дня вступають у ті чи інші правові відносини, зіштовхуються із певними правовими приписами, інформацією, стежать за законотворчою діяльністю парламентарів, урядових органів, діяльністю посадових осіб тощо. Для людей з буденним рівнем правової свідомості характерне фрагментарне знання загальних принципів права, де тісно переплітаються правові погляди із моральними уявленнями.

Буденна правосвідомість не відділена стіною від теоретичної правосвідомості, а перебуває з нею в діалектичному зв'язку. Буденна правосвідомість історично передуює систематизованому знанню і виступає для нього джерелом розвитку і збагачення. Спільним для них насамперед є те, що вони відображають суспільне буття і всю соціально-правову дійсність. Відмінне між ними треба шукати у змісті знань, глибині охоплення ними зв'язків, у ступені розвитку логічного, у співвідношенні в них чуттєвого і раціонального, абстрактного і конкретного.

Таким чином, буденно-правовий компонент у правосвідомості відображає повсякденно-буденне практичне ставлення людини до чинного права,

використання його для досягнення справедливості чи несправедливості, суспільної користі чи власної вигоди.

Буденно-правовий компонент правосвідомості включає до себе екологічну свідомість, яка визначається як усталена й усвідомлена система уявлень про стан природного довкілля, як здатність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною і природою і використання екологічних знань та переконань у всіх, без винятку, сферах практичної діяльності [109, с. 177].

Психологічний компонент. Функції філософії права достатньо висвітлені у праці В. Бачиніна та М. Панова „Філософія права”. Вчені виокремлюють питання філософсько-правової антропології. З їх точки зору, зрозуміти сутність дії права можна через пізнання природи людини. А таке пізнання можливе внаслідок виділення психологічного чинника у правосвідомій поведінці людини та її правовідносинах.

На нашу думку, необхідно підкреслити значущість психологічного чинника у сфері права, взаємозв'язок права і мотивів поведінки людини, її емоцій та почуттів. Однак при цьому необхідно розширити психологічний аспект правомірної поведінки курсантів закладів освіти МВС України. До психологічного компонента належать: пізнавальний, емоційний, мотиваційний, вольовий, ментально-психічний і рефлексивний.

Пізнавальний компонент виявляється у здатності курсанта адекватно сприймати норми права, осмислити їх зміст і значення для життєдіяльності суспільства та власної, а також мислити категоріями права.

Емоційний компонент виявляється у здатності переживати певні емоції та почуття внаслідок сприйняття і реалізації правових норм, правомірної чи протиправної поведінки.

Мотиваційний компонент відображає сили, які спонукають курсанта до правомірної чи протиправної поведінки. Правові норми при цьому виступають як внутрішні переконання, тобто усвідомлені мотиви поведінки.

Так, психологічні механізми мотивації правомірної поведінки висвітлені у працях В. Андросюка [6], М. Варія [35; 35; 37; 40], В. Васильєва [43; 44], М. Костицького [120], А. Столяренка [217], Х. Хекхаузена [276], в колективних працях [156; 171; 173; 174] та ін.

Вольовий компонент відображає здатність курсанта завжди діяти згідно з вимогами права, боротися з його порушеннями і протистояти потягам виявити слабкість, „продатися”, щось вчинити задля власної користі чи користі рідних, близьких тощо.

Важливою психологічною складовою є ментально-психологічна. Залежність змісту свідомості, в тому числі і правосвідомості, від менталітету (специфічного психічного, яке формувалося внаслідок розвитку етнічної спільноти) розглядалася у працях В. Антоновича [9], Р. Байніязова [14], М. Варія [35; 39; 40], Й. Васьковича [45], О. Вишневського [51], І. Гаріна [55], О. Мамута [145] та ін. Поняття „ментальність” (від лат. *mentalis* – „приналежний до мислення”) означає певну сукупність сталих неусвідомлюваних форм світосприйняття, які притаманні групі людей і які визначають спільні риси ставлення й поведінки цих людей щодо феноменів їхнього буття. Загалом менталітет – це притаманна певній групі людей деяка система неусвідомлюваних регуляторів життя й поведінки, яка безпосередньо впливає з відповідної ментальності й, у свою чергу, підтримує цю ментальність. Ментальність являє собою надособистісний аспект духовності, певний сплав раціональних орієнтацій і невідрефлектованих компонентів колективного несвідомого, певну парадигму духовності, її структуроутворюючий компонент, що породжується відповідним культурно-історичним контекстом, досвідом життя багатьох поколінь. Вона охоплює собою спадкове і культурне, емоційне і раціональне, несвідоме і свідоме, індивідуальне і суспільне.

Менталітет – це ніби вписаний в матеріальних основах психіки певний поведінковий код, що детермінує стійкий соціально-психологічний стан

суб'єкта, людини, нації, народу) та зумовлює саме таку, а не іншу його реакцію менталітету на зміну навколишніх умов. Він являє собою „сукупну характеристику індивідуальних інтенцій, ціннісних орієнтацій, смислових аберацій і типів дискурсу у сфері права”... і включає в себе „...як нижні поверхи суспільної та індивідуальної психології, так і правосвідомість, але не в традиційному смислі, а з погляду її орієнтованості, вибіркової, влаштованості, тенденційності, а також культурної специфіки” [144, с. 75-76].

Свій вияв менталітет має у звичаях, обрядах, традиціях, стереотипах поведінки, стандартних реакціях на значущі події тощо. Менталітет соціальної групи (класу, верстви, нації, народу) – це ядро їх духовності, в якому зосереджені типові риси та ознаки соціально-психологічного, розумового, діяльнісного складу людей, котрі успадкували духовні надбання попередніх поколінь і користуються ними відповідно до потреб сьогодення.

Потрібно визнати, що категорія „правовий менталітет” є однією із найважливіших у теорії правосвідомості. Це насамперед пов'язано з тим, що без врахування правового менталітету неможливо розкрити суть правової свідомості та ефективного використовувати її у практичній діяльності.

Правовий менталітет дає можливість „схоплювати” складні рефлексорні правові репрезентації і вимагає не тільки раціонального пояснення права, але й інтуїтивного проникнення у вихідні елементи правової сфери соціуму, тобто, пов'язує його існування з наявністю нераціональних механізмів життєвого розуміння права [14, с. 32].

Розглядаючи співвідношення правового менталітету і правосвідомості, важливо розуміти, що вони не тотожні: правовий менталітет має певну автономію, культурну і духовну самобутність щодо правосвідомості. Їх діалектика дуже складна і її важко визначити, як це вважає російський дослідник правового менталітету Р. Байніязов: „У найбільш загальному вигляді це співвідношення можна визначити так: за обсягом правосвідомість дещо ширша від правового менталітету” [14, с.32]. Цікава думка, але не

беззаперечна. З нею важко погодитися, тому що правосвідомість і правовий менталітет у такому відношенні не можна зіставляти, вони не є корелятами.

Більш переконливим є погляд О. Менюка, який вважає, що правовий менталітет „пронизує собою правову культуру в цілому, і правосвідомість зокрема, зберігає певну ідентичність, яка певним чином відображається на змісті правової культури і правосвідомості окремого народу, нації і надає їй специфічного відтінку, відбиває їх національну самобутність” [147, с. 49].

Дослідження правового менталітету, специфіки правосвідомості українських громадян у перехідний період розвитку нашого суспільства передбачає розгляд проблеми українського менталітету взагалі, яка ще дуже мало досліджена у науковій літературі [45, с. 147].

Й. Васькович у статті „Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу” розглядає її як історично вироблені у нього (народу): „працьовитість, законслухняність, вміння господарювати, цілеспрямованість та національний патріотизм, які за умови кваліфікованого керівництва могли б стати добрим підґрунтям для державного будівництва” [45, с. 110].

Правовий менталітет українського народу тісно пов’язаний з його правовою культурою, історичною спадщиною, домінантою духовності тощо. Щоб зрозуміти сутність права та особливість правосвідомості певного суспільства, потрібно визначити домінанту духовності. Саме духовна культура конкретного суспільства є „смісловим каркасом, у рамках якого існує і розвивається правосвідомість” [142, с. 388]. Унікальність правового менталітету проявляється в особливому погляді на право, закон, правову дійсність і правові відносини в суспільстві. Тому у правовій поведінці виявляється ментально-психічна складова, яка, зауважимо, найбільш досліджена М. Варієм [39].

Вчений пояснює: „Ми вважаємо, що слід говорити про ментальність й архетипність нації не окремо, а як про ментально-психічну підсистему її соціальної психіки. На наш погляд, ментально-психічне становить собою таке

утворення колективного несвідомого й колективного підсвідомого соціальної психіки нації, що є згустком, ядром, сутністю її внутрішнього духу, пов'язаного з тайнами народження етносу, його взаємодії з природою й соціальним світом, психоенергія якого концентрує всю іншу сукупність психічного, тобто будь-яким чином проявляється в поведінці, діях, особливостях мислення, світовідчуття, світосприймання та іншого у ході життєдіяльності нації” [39, с. 84]. На його думку, ментально-психічне відтворює інтегроване поєднання неусвідомлюваних пластів соціальної психіки нації, яке утримує колективний досвід усіх попередніх поколінь, особливості й неповторність філогенетичного розвитку нації у відповідних природних і соціокультурних умовах, її світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння й світоставлення, а також суттєво впливає на національну чуттєвість (емоційність), інтровертивність чи екстравертивність, раціональність, прагматичність, демократичність, характер, совість, гідність та інше, особливості мислення, реагування, взаємодії й спілкування тощо. „Така проекція за своєю суттю є системою розумових і чуттєвих образів, опосередковано, неусвідомлено стимулюючих і регулюючих поведінку членів етносу в конкретних соціокультурних умовах” [39, с. 85].

Мова, традиції, звичаї, обряди, право – є специфічним психічним, яке належить до ментально-психічної підсистеми соціальної психіки нації. Оскільки „в ментально-психічній підсистемі діють такі механізми й компоненти, які утворилися внаслідок взаємодії соціальної психіки (починаючи ще з моменту зародження етносу) з географічними, кліматичними ландшафтами, матеріальними й соціокультурними умовами, з особливостями світовідчуття й світорозуміння, боротьби за національне виживання, самоствердження та державність, з характером трудової діяльності, внутрішніх і зовнішніх відносин тощо” [39, с. 87], то через них етнофорам передається сукупність до кінця не усвідомлюваних установок, понять, значень, смислів, цінностей, норм і взірців поведінки, вірувань, ставлень тощо.

М. Варій доводить, що в різних ситуаціях соціальної дійсності ментально-психічна підсистема має різну величину прояву своїх раціональної та емоційної складових. Ментально-психічні установки проявляються у передбачуваній, наперед визначеній спрямованості психіки на певний спосіб реакції й взаємодії зі світом.

Крім цього, ще І. Кант показав важливу регулятивну роль наддосвідного знання. Філософія зазнає контролю щодо себе саме з боку тих „сенсових зон”, які перебувають здебільшого за межами конкретного досвіду та алгоритму.

Філософія також виявляє й розвиває притаманну нам здатність до самоусвідомлення, до свідомого регулювання наших думок, почуттів, вольових порухів – те, що називають рефлексією. Завдяки послідовній і тривкій рефлексії наше „Я” поглиблюється й розширюється. Воно позбавляється небезпеки бути поглиненим тими випадковими змінами, що їх нав’язує нам життєвий процес.

Отже, через рефлексію, розгорнене філософське міркування само-тотожність людини дістає справжній ґрунт, набирає рис необхідності, безумовної дійсності. Зменшується чи навіть зовсім зникає тінь необов’язковості, що супроводить людське буття.

У свою чергу В. Бачинін до складу правосвідомості включає рефлексію, яка забезпечує повноцінність функціонування (життєдіяльності) людини (особливо працівника правоохоронних органів) у соціальному оточенні. Проте він ототожнює рефлексію і самосвідомість, пояснюючи, що не зовнішня реальність сама по собі існує в індивіді, а те, що відображається у внутрішньому світі суб’єкта... [18, с. 16]. Однак, на нашу думку, поняття „правова рефлексія” і „правова свідомість” є не тотожними, а лише взаємно доповнюючими.

Спеціалізуючи рефлексивну здатність людини, постійно дбаючи про її подальше вдосконалення, філософія спрямовує дії рефлексії передусім до розгляду тих питань і проблем, що їх ми визначили як світоглядні. При цьому

матеріалом рефлексивної діяльності є не стільки індивідуальний життєвий, скільки загальнокультурний досвід людей – досвід перебування й самозростання їх у культурі. Й справді, щоб рефлексія, філософське міркування могли відбутися, потрібно мати в духовному просторі щось стале, визнаване за достотне та істинне, з чим можна було б співвіднести свої мінливі думки й переживання.

Спираючись на такі сталі духовні структури (вірогідні знання, принципи, ідеали тощо), рефлексивне мислення досягає свого вищого рівня, функціонує вже як теоретичне мислення. Але через свою рефлексивну природу філософія є разом з тим усвідомленням меж світогляду, а тому – пориванням до його перевершення. Правомірна поведінка курсанта не може здійснюватися без рефлексивного ставлення до права, без критичного зіставлення думок, без критичної його оцінки. У правосвідомості курсанта його критично-рефлексивна здатність набуває характеру осмислення і прогнозування.

Висновки до 2 розділу

1. Доведено, що правомірна поведінка є результатом регулятивного впливу морально-правових норм на свідомість індивіда шляхом усвідомлення та добровільного сприйняття їх як позитивних, соціально значущих і суспільно допустимих зразків. Натомість протиправна поведінка виявляється в порушенні правопорядку, в протиправних діях чи бездіяльності фізичних або юридичних осіб. Протиправна поведінка у філософії права трактується як порушення правомірності. До теорій виявлення правомірної та протиправної поведінки віднесені: теорія середовища, теорія пристосування (адаптації), теорія зовнішнього прояву, теорія вибору, теорія вільної волі, теорія дуалізму, теорія матеріалістичного монізму, теорія відчуження, теорія сублимації, теорія структурної антропології Ж. Леві-Строса, теорія етики П. Кропоткіна, соціологічна теорія П. Сорокіна та ін.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження правомірної поведінки молоді виступають різні концепції людської свідомості. Вияснено, що свідомість репрезентує різні виміри людського буття. Вона одночасно виступає як: 1) суб'єктивна реальність; 2) специфічне буття, 3) відображення буття та ідеальна форма здійснення людської діяльності; 4) універсальний спосіб комунікації; 5) генератор та упорядник смислів життєдіяльності; 6) усвідомлюваний рівень психіки.

2. Виявлено, що в основі правомірної поведінки молоді, в тому числі й курсантів закладів освіти МВС України, лежить відповідна правосвідомість, яка забезпечує репрезентацію людини своїх стосунків із суспільством, державою, її органами та окремими громадянами, репрезентацію знань, навичок і вмінь правомірної поведінки, а також набутого досвіду, в тому числі в стінах навчального закладу МВС України на основі наявного змісту правосвідомості. Проаналізувавши підходи до розкриття сутності й змісту правосвідомості, ми виявили не лише відсутність єдиного погляду на цю проблему, але й неврахування міждисциплінарних знань, що спонукало до наукового пошуку всього змісту правосвідомості. В результаті дослідження виявлено, що правосвідомість формується внаслідок дії індивідуального духовного, соціального і психологічного, а також історичного розвитку кожного народу, його менталітету.

Доведено, що у філософсько-правовому міждисциплінарному вимірі правосвідомість курсанта – це інтегроване духовносоціопсихічне утворення особистості, в основі якого лежать правові норми як спонукальні сили дій, вчинків і поведінки в цілому відповідно до їх змісту. У структурному плані правосвідомість включає такі компоненти як світоглядний, духовний, моральний, естетичний, правоціннісний, професійно-правовий, буденно-правовий та психологічний.

3. Світоглядний компонент правосвідомості відображає світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння людини, а також притаманні їй форми

духовного осягнення світу; духовний – прояв вільної волі людини, свободи її духу, мислення, слова, вчинків, а також справедливості, віри, надії, любові; моральний – змістовний аксеологічний і деонтологічний потенціал вчинку, дії та діяльності через поняття добра або зла, справедливого або несправедливого, гідного або негідного, принципи і норми, через імперативні вимоги, оцінки та ідеали у праві; правоціннісний – виражається у тому, що для людини право загалом і конкретної правової норми, зокрема, є особистісними цінностями, які слугують спонукальною силою власної правомірної поведінки у будь-яких ситуаціях, у тому числі й продемонстрованої діяльності; естетичний – відображає здатність людини розрізняти у праві гармонійне, прекрасне, піднесене, комічне, трагічне, гидке і потворне; професійно-правовий – відображає устремління курсанта закладу освіти МВС України у будь-яких ситуаціях неодмінно керуватися нормами права, діяти у правовому полі, не порушуючи закони; буденно-правовий – відображає повсякденно-буденне практичне ставлення людини до чинного права, використання його для досягнення справедливості чи несправедливості; суспільної вигоди чи власної користі; психологічний – відображає пізнавальну, емоційну, мотиваційну, вольову, ментально-психічну і рефлексивну складові у правосвідомості.

4. Пізнавальний компонент виявляється у здатності курсанта адекватно сприймати норми права, осмислити їх зміст і значення для життєдіяльності суспільства та власної, а також мислити категоріями права.

Емоційний компонент виявляється у здатності переживати певні емоції та почуття внаслідок сприйняття і реалізації правових норм, правомірної поведінки.

Мотиваційний компонент відображає сили, які спонукають курсанта до правомірної поведінки. Правові норми при цьому виступають як внутрішні переконання, тобто усвідомлені мотиви поведінки.

Вольовий компонент відображає здатність людини завжди діяти згідно з вимогами права, боротися з його порушеннями і протистояти потягам виявити слабкість, „продатися”, вчинити щось протизаконне задля власної користі чи користі рідних, близьких тощо.

Ментально-психологічна складова означає певну сукупність сталих неусвідомлюваних форм світосприйняття, які притаманні групі людей і які визначають спільні риси ставлення й поведінки цих людей щодо феноменів їхнього буття.

Рефлексивна складова виражає здатність людини до усвідомлення свого ставлення до права через своє „Я”, критичного осмислення права і своєї поведінки у правовому полі, аналізу й оцінки своєї правової поведінки тощо. У правосвідомості курсанта його критично-рефлексивна здатність набуває характеру осмислення і прогнозування.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ КУРСАНТІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ

У цьому розділі досліджується міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання курсантів закладів освіти МВС України. Правове виховання має свій глибокий зміст, який включає не лише знання, навички і вміння з юридичних навчальних дисциплін та нормативно-правових актів, а й сукупність знань, навичок і вмінь з інших навчальних дисциплін, зокрема, психології, педагогіки, культурології, соціології та ін., які, з одного боку, забезпечують залучення різних, у тому числі й глибинних, пластів цього змісту, а з іншого – дають можливість використання цілого арсеналу підходів, принципів, форм, методів, технологій і засобів.

Філософсько-правові аспекти формування правосвідомості висвітлені у працях І. Кириченка [108], В. Пашутіна [162], М. Цимбалюка [251] та ін., у колективних працях [165; 166; 168; 231; 242 та ін.].

Проте залишається ще багато невивчених аспектів. До таких слід відносити міждисциплінарні взаємозв'язки змісту, форм, методів і засобів правового виховання.

Власне міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання не відкидає всього багатства змісту, котрий перебуває в полі зору правової науки і практики, не підмінює дію спеціальних форм і методів, а лише визначає їх зв'язок, взаємовплив у контексті здійснення виховного впливу на курсанта закладу освіти МВС України. Такий взаємозв'язок визначає найбільш доцільні підходи і напрями здійснення теоретичних і практичних операцій, а також прогнозований кінцевий результат, оскільки він має бути також сформульований.

Характер кінцевого результату, в нашому випадку, – якість правомірної поведінки курсанта закладу освіти МВС України, зумовлений змістом його правосвідомості. Проте підхід деяких авторів до процесу правового виховання дещо однобічний, оскільки не враховується міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів впливу на правосвідомість курсанта закладу освіти МВС України, внаслідок цього ми і ставимо метою дослідити означену проблему.

3.1. Міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання курсантів

Діалектика взаємозв'язку змісту, форм, методів і засобів правового виховання перетворює його із сукупності окремих актів, прийомів, форм і методів у цілісний процес, що забезпечує цілеспрямований характер правового виховання. Діалектика взаємозв'язку підходів, принципів, форм, методів і засобів висвітлюється у працях таких учених як: Г. Ващенко, [47], Н. Гапон [54], І. Гарін [55], А. Жалінський [85], Н. Задоянчук [86], С Зархіна [90], І. Іванніков [94], П. Ігнатенко [99], В. Пашутін [169] та ін., а також у наших працях [202; 262; 264; 265; 267].

Зміст правового виховання курсантів закладів освіти МВС України становить сукупність знань, навичок і вмінь з юридичних, філософських, психологічних, педагогічних, соціологічних, спеціальних та інших навчальних дисциплін, а також систему переконань й установок, які забезпечують їх правомірну поведінку в суспільстві та професійній діяльності в органах внутрішніх справ.

У процесі правового виховання зміст вкладається у конкретні форми й за допомогою сукупності методів і різних засобів передається курсантам. Власне, ефективність засвоєння змісту, тобто знань, навичок і вмінь, курсантами залежить від того, в які форми був укладений зміст, які методи

застосовувалися для того, щоб курсанти не лише оволоділи цими знаннями, навичками і вміннями, але й перетворили їх у свої переконання, мотиви поведінки і професійної діяльності. Отож, виникає питання про діалектику зв'язку змісту правового виховання з формами, методами і засобами його реалізації.

Зміст правового виховання курсантів закладів освіти МВС України у кінцевому результаті знаходить своє відображення в їх правосвідомості. Але виникає питання: яким чином цей зміст трансформується у зміст правосвідомості? Іншими словами, постає питання про взаємозв'язок змісту, форм і методів правовиховного впливу.

Що стосується форм правового виховання, то існують різні підходи до визначення самого цього поняття та їх класифікації. Це пояснюється складністю і багатоаспектністю системи правового виховання, а також недостатньою науковою розробленістю цієї проблеми. Вченими встановлено, що форми правового виховання курсантів – це, насамперед, зовнішній вираз організаційної діяльності, за допомогою якої учасники правовиховного процесу забезпечують виховання позитивного ставлення до правових актів України та інших норм. Разом з цим вони сприяють формуванню у них належного рівня правової свідомості й правової та професійної культури, законслухняності, прищеплюють їм навички службової дисципліни та правомірної поведінки, підвищують їх соціально-правову активність [132, с. 11].

Під формами правового виховання також розуміють способи зовнішнього існування і вираження змісту. Вони виявляються, як правило, у вигляді конкретних заходів чи групи конкретних заходів з правового виховання [50, с. 17].

Міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм і методів правового виховання у закладах освіти МВС України виявляється як доцільне поєднання за змістом, цілями та умовами сукупності різних заходів за допомогою різних

форм, методів і технологій навчання й виховання. Форми, методи і технології навчання обґрунтовано у багатьох працях з педагогіки, в тому числі [4; 6; 7; 10; 38; 40; 41; 68; 111; 123; 134; 135; 160; 174; 258 та ін.]. Методи виховання також розкрито у багатьох працях з педагогіки і психології, в тому числі [4; 6; 7; 10; 19; 22; 24; 36; 40; 41; 47; 51; 64; 68; 81; 110; 115; 132; 135; 149; 159; 169; 174; 181; 186; 220; 222 та ін.]. Власне зміст правового виховання втілюється в такі основні форми як:

1) правова освіта, яка є домінуючою в умовах вищого закладу освіти юридичного профілю і включає до себе різні види занять (лекції, семінари, практичні заняття, самостійну підготовку);

2) правова пропаганда, яка розглядається як діяльність щодо поширення правових знань (до неї слід віднести науково-теоретичні конференції, диспути, наукові гуртки, виступи вчених, працівників правоохоронних органів тощо);

3) правозастосовна практика, яка реалізується у процесі виконання оперативно-службових завдань (навчальна практика, стажування на посаді, участь в охороні громадського порядку, виконання громадянських обов'язків);

4) участь у роботі громадських формувань (суди честі рядового та начальницького складу, органи курсантського самоврядування на курсах і факультетах, ради наставників, ради молодших командирів і т. ін.);

5) участь курсантів у діяльності з правового виховання населення (особливо серед учнів середніх шкіл, молоді);

б) надання правової допомоги громадянам (під керівництвом науково-педагогічних працівників) в період чергування у "юридичній клініці" університету.

Деякі автори до форм правового виховання відносять також правову агітацію, правову просвіту, індивідуально-виховну роботу, правове самовиховання, правову профілактику, історію української та світової культури з правової тематики [167, с. 135-136].

Щодо правової пропаганди, то вона набуває особливого значення на перших курсах навчання, коли є ще недостатнім багаж правових знань, оскільки курсанти не чітко уявляють собі характер майбутньої професії та вимоги до неї.

В умовах навчального закладу правова пропаганда (крім планових навчальних занять) здійснюється у формі курсантських науково-теоретичних конференцій, диспутів з правових проблем, „круглих столів”, засідань наукових гуртків та ін. Як свідчать проведені нами соціологічні опитування курсантів, серед видів правової пропаганди найбільшою популярністю користуються (а отже, і мають силу впливу): виступи відомих вчених-правознавців, державних та політичних діячів, зустрічі з керівниками правоохоронних органів, випускниками вищого навчального закладу. Зазначені види правової пропаганди дозволяють розширити і поглибити знання, отримані в процесі занять, краще зрозуміти сутність майбутньої професії, уявити свою роль і призначення. Не випадково такі зустрічі не лише цікавлять молодь, а й викликають бажання продовжувати дискусії у навчальних групах, на курсах, а отже, сприяють більш глибокому усвідомленню значущості правових знань.

Діалектика міждисциплінарного взаємозв'язку змісту, форм і методів правового виховання практично виявляється в застосуванні системного підходу. Як зазначають дослідники, сьогодні вже не викликає сумніву об'єктивно існуюча системність права як соціального явища. При емпіричному його дослідженні виявляється велика складність досліджуваних об'єктів, їх багатофакторні зовнішні зв'язки з іншими соціальними інститутами, цілісність розвитку, ієрархічна побудова явищ правової дійсності, що натякає на введення системи як особливої теоретичної конструкції для наукового опису права. Тобто, сьогодні можна говорити про вихідне емпіричне розуміння системності права як загальносоціального явища [162, с. 17].

Зрозуміло, що за системності феномену права правове виховання повинне відбуватися за принципом системного підходу до цієї діяльності.

Мета правового виховання досягається шляхом застосування різних методів. Як відомо, під методом розуміють: 1) систему правил, прийомів і операцій пізнання, а також практичного перетворення дійсності; 2) спосіб досягнення певних результатів у пізнанні й практиці; 3) спосіб поведінки, свідомий і повторний вибір; 4) комплекс доцільних функцій і засобів; 5) спосіб виконання завдання чи розв'язання проблеми [232, с. 854].

Як справедливо зазначає В. Красько, кожний окремий метод є особливим чином організована педагогічна діяльність, спрямована на розв'язання специфічних завдань. Методу властива специфічна педагогічна функція, пов'язана з його об'єктивними можливостями, які дозволяють вирішувати лише певну частину виховних завдань. Кожний із методів виховання, впливаючи на виховання особистості в цілому, відіграє домінуючу роль у розвитку, зміні лише певних якостей [123, с. 342].

У педагогічній і юридичній літературі існують різні визначення понять методу виховання і, зокрема, методу правового виховання. Наприклад, М. Савін визначає методи виховання як способи впливу вчителів на учнів, шляхи педагогічно доцільної організації їх життя з метою формування у них необхідних якостей [182, с. 168]. М.П. Вербицький методи правового виховання розуміє як способи, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований вплив на правосвідомість і поведінку вихованців, формування у них високої правової культури, правових переконань, що сприяють повазі до законів та їх виконання [50, с. 17].

Інші автори під методами виховання розуміють: певні способи систематичного впливу на особистість вихованців з метою формування їх суспільної свідомості та поведінки [69, с. 219]; систему впливу на свідомість співробітника органів внутрішніх справ з метою формування його світогляду, поглядів та переконань [10, с. 255]; сукупність засобів і прийомів

систематичного впливу на співробітників органів внутрішніх справ з метою формування у них необхідних якостей для виконання службового обов'язку [7, с. 71].

У науковій літературі існують різні підходи до класифікації методів виховання, визначення їх системи. Зокрема, М. Вербицький пропонує в залежності від основних напрямів правовиховного впливу розділити методи на такі групи: 1) методи, що сприяють формуванню правової поведінки в процесі практичної правовиховної діяльності; 2) методи, що сприяють підвищенню рівня правосвідомості; 3) методи заохочення, осуду, покарання. При цьому провідне місце він відводить найбільш складній групі методів, які сприяють формуванню правової поведінки в процесі практичної правовиховної діяльності [50, с. 18].

Однак М. Савін виділяє лише дві групи методів, які мають значення для всього процесу виховання: 1) методи формування суспільної поведінки; 2) методи формування свідомості [182, с. 169].

С. Легуша вважає основними методами правового виховання переконання, заохочення, примус, вправи, змагання та спостереження [132, с. 11].

Деякі автори до цих методів відносять ще позитивний приклад. Подібної системи дотримується і В. Красько [123, с. 343].

У спеціальній літературі методи правового виховання курсантів розглядаються як сукупність способів і прийомів однорідного за своєю педагогічною функцією впливу на свідомість, волю і поведінку, що здійснюється із врахуванням здібностей вихованців, їх загальних та індивідуальних властивостей і залежно від конкретної правовиховної ситуації відповідно до мети та завдань правовиховного процесу [132, с. 11].

Розвиваючи цю думку, хочемо підкреслити, що під методами правового виховання у закладах освіти МВС України слід розуміти способи педагогічно доцільної й упорядкованої взаємодії педагога і курсанта, а також здійснення

психологічного впливу на курсанта з метою формування високої правосвідомості, яка необхідна для його майбутньої правоохоронної діяльності й правомірної поведінки.

У виборі методів, спрямованих на практичну реалізацію мети правового виховання, вирішальне значення має зміст виховного впливу [47, с. 303].

Те, що прийнято називати методом виховного впливу в педагогічному процесі, поділяється на складові елементи – прийоми виховання – як частковий вираз методу правового виховання, за допомогою яких метод реалізується в конкретних обставинах.

Серед методів правового виховання головна роль належить переконанню, оскільки за його допомогою вдається розв'язувати більшість виховних завдань у навчальному закладі. Лише у поєднанні з переконанням інші методи дають найбільший виховний ефект.

Під методом переконання здебільшого розуміють вплив педагога на раціональну сферу свідомості [218, с. 344]. Проте, з точки зору психології, такий підхід є вузьким і розглядається як складна структура, яку характеризують такі елементи:

- інтелектуальний – усвідомлення знання;
- емоційний – почуття й емоції, які закріплюють певні ідеї;
- поведінковий – воля, спрямованість на дію, вчинок.

Звідси, переконання як метод поєднує у собі раціональний, емоційний та вольовий компоненти.

Як реалізується метод переконання у профілюючому навчальному закладі? Насамперед, він характеризується сукупністю прийомів, до яких слід включити: роз'яснення законодавства, правових теорій, ідей і поглядів, їх істинності чи заперечення поглядів, що існують серед частини населення (правопорушників, засуджених і т. ін.).

Метод переконання апелює до розуму, логіки, досвіду і почуттів курсантів, сприяє добровільному сприйняттю ними правових ідей, теорій,

положень, їх самостійному осмисленню і перетворенню у мотиви поведінки. Слід зауважити, що необхідно відрізнити метод переконання від власне переконань курсанта. За визначенням вчених, переконання – це чуттєво пережите знання, яке пройшло через ідейну спрямованість свідомості [185, с. 122].

Переконання активно впливає на формування свідомості. Тобто, знання, які осмислені на раціональному рівні й емоційно пережиті, є складовою змісту переконання – як одного з соціально-психологічних компонентів свідомості.

В умовах вищого правничого навчального закладу метод переконання найширше і, власне, найефективніше виявляється (і це підтвердили наші соціологічні дослідження) в процесі проведення різних видів занять: лекцій, семінарів, практичних занять. Практика правового виховання курсантів свідчить також, що переконання не обмежується інформацією і положенням (коментарем), а вимагає глибоких доказів правильності правових теорій, ідей, законодавства, юридичних рішень, логічного їх обґрунтування, щоб у свідомості курсантів не залишилося сумнівів та неточностей щодо отриманої інформації. Якщо в процесі лекцій курсанти, в основному, отримують нові знання, то на семінарах і практичних заняттях (а також під час підготовки до них) іде широкий обмін думками, відбуваються дискусії, полеміка, формуються переконання у правильності тих чи інших положень.

До засобів переконання можна віднести переконання словом і переконання ділом. Переконання словом – це застосування пояснень, доказів, заперечень (спростувань).

Переконувати ділом можна як на власному досвіді курсанта, так і на досвіді інших людей, зокрема працівників судових та правоохоронних органів.

Засобами переконання також є логічні висновки, факти, цифри, приклади та епізоди практичної діяльності. Зміст переконання може втілюватися через такі форми, як вчинки та дії вихователів, начальників,

командирів, науково-педагогічних працівників, так і самих курсантів, а також – шляхом аналізу подій суспільного життя, навколишньої дійсності.

У правовому вихованні знаходить застосування метод вправ, під яким розуміють таку організацію (систему) повсякденного життя, процесу навчання, діяльності, яка дозволяє курсантам засвоювати і накопичувати досвід правомірної поведінки, виробляти самостійність у розв'язанні завдань, розвивати індивідуальні якості, виховувати почуття, загартовувати волю, формувати позитивні звички, забезпечувати єдність знань, переконань і поведінки, слова і діла [123, с. 346].

Вправи передбачають багаторазове повторення, закріплення, зміцнення та вдосконалення позитивних дій як стійкої основи суспільної поведінки. Будучи систематичними, такі дії набувають сили звички, і згодом їх виконання стає потребою. Вправи у правовому вихованні дозволяють формувати здатність свідомо долати труднощі при розв'язанні дедуктивних завдань, передбачених навчальними програмами і предметами, які вивчаються у вищому закладі освіти.

Виховний вплив методу прикладу базується на складових: за змістом (хто є прикладом, яка цінність прикладу) та його емоційним навантаженням (яке ставлення у курсанта викликає приклад, яким є вплив прикладу на емоційну поведінку тощо).

Особливе значення слід надавати особистому прикладу вихователя, науково-педагогічного працівника, начальника, його впливу на формування необхідних якостей майбутніх офіцерів органів внутрішніх справ. Національно-свідомі вихователі-патріоти своїм прикладом всіляко сприяють поглибленню в курсантів усвідомлення того, що служба Батьківщині – не лише особистий обов'язок, а сенс життя, без чого не варто жити [4, с. 175].

Отже, виховання поваги до права, до закону значною мірою залежить від особистого прикладу вихователів, більш досвідчених колег, керівників. Якщо вони допускають будь-яке порушення – це справляє негативний вплив

на того, хто бачив в них приклад для наслідування. Єдність слова і діла є головним.

На правомірну поведінку курсантів впливають також методи заохочення і примусу.

Заохочення прийнято поділяти на: моральні та матеріальні. Моральні заохочення – це словесне схвалення поведінки чи вчинку курсанта, оголошення подяки, почесна грамота, нагрудний знак МВС України, лист-подяка батькам, занесення на дошку пошани, державні нагороди тощо. Найбільш поширені види матеріального заохочення – грошова премія, цінний подарунок, туристична поїздка та ін.

Таким чином, застосування методу заохочення володіє багатим арсеналом впливу і виховує почуття відповідальності, дисципліни, обов'язку, мобілізує волю на активне засвоєння правових знань, забезпечує правомірну (зразкову) поведінку.

В умовах воєнізованих закладів освіти відповідне застосування знаходить також метод примусу. Двадцятирічний досвід роботи дисертанта у відомчих закладах освіти МВС України дозволяє стверджувати, що цей метод досить широко, особливо до 90-их років, застосовувався у правоохоронній практиці. Щоправда, не завжди він давав бажаний ефект у силу різних причин: недотримання педагогічних вимог при його використанні, низького рівня педагогічної освіти вихователів, особливо молодших командирів, та ін.

Примус, як метод виховання, різні вчені трактують по-різному, а саме:

- як міру впливу на вихованців або колектив, який вчинив той чи інший проступок [182, с. 179];
- як систему засобів і прийомів впливу на людей, які порушують закони, норми моралі, з метою виправлення їх поведінки [174, с. 227];
- як метод корекції поведінки й одночасно форму осуду за провинність [69, с. 230];
- як негативну оцінку поведінки та вчинків вихованця [185, с. 138];

– як застосування таких засобів до вихованців, котрі спонукають їх виконувати свої обов'язки всупереч небажанню усвідомлювати вину і виправляти свою поведінку [123, с. 352].

Засобом педагогічного примусу є покарання. За нашим твердим переконанням, покарання має застосовуватися до курсантів лише тоді, коли всі інші методи впливу вичерпані і не дали бажаних результатів. Перед тим, як прийняти рішення про призначення покарання, доцільно випробувати інші види примусу: вимогу, заборону, попередження про можливе покарання, осудження.

Окремої уваги заслуговує з'ясування таких понять, як моральний примус (громадської думки чи авторитету вихователя), колективний примус (колективної думки).

Колективна думка як важливий елемент групової психології являє собою сукупність моральних цінностей, узагальнених суджень, установок [185, с. 136]. Найнебезпечнішим для кожного є ізоляція від курсантського колективу, втрата його довіри, прихильності чи підтримки. Щоб такого не сталося, курсант змушений підпорядковувати особисті інтереси і бажання колективним. Враховуючи, наприклад, те, що курсанти першого курсу Львівського державного університету внутрішніх справ цілий рік проживають і навчаються у навчально-тренувальному центрі, який знаходиться на віддалі 40 км від обласного центру (на полігоні) і є практично ізольованими від впливу родичів чи колишніх шкільних друзів, колективна думка в таких умовах виступає регулятором внутрішнього курсантського життя й міжособистісних стосунків. За її допомогою вдається керувати поведінкою курсантів, утримувати їх від порушень статутів, розпорядку дня, дисципліни в цілому.

На старших курсах, крім колективного примусу, доцільно ширше застосовувати моральний примус – авторитет вихователя (викладача, командира, інших офіцерів та працівників навчального закладу). Якщо серед

курсантів утвердилася думка, що вихователь (викладач, начальник курсу, факультету, навчального відділу і т. ін.) суворий, але об'єктивний і справедливий, то його вимоги виконуються, як правило, добровільно, без будь-яких конфліктів. Якщо вихователь не користується авторитетом, повагою, то його, хоча і формально законні вимоги у такому разі не завжди прийматимуться курсантами, особливо на випускному курсі, він змушений звертатися до сили, наданої йому владою, застосовуючи дисциплінарну практику.

Авторитет, виховне значення особистості офіцера-вихователя особливо важливого значення набуває на перших курсах. Адже курсанти навчальних закладів МВС України, 90-95% яких – випускники середніх шкіл, тобто молоді люди, які ще не мають життєвого досвіду, навичок поведінки, опинившись у незвичних для них ситуаціях, неодмінно відчують потребу у взірцях поведінки. Інколи застосовується і метод покарання.

Науково-педагогічний підхід до застосування системи методів правового виховання вимагає того, щоб воно базувалося на таких засадах, як: глибока повага до людської та національної гідності особи (курсанта), забезпечення всебічного розвитку особистості, духовних і фізичних сил, виховання поваги до забезпечення верховенства закону.

Щодо засобів правового виховання, то під ними розуміють все те, за допомогою чого впливають на вихованців [174, с. 219]. Їх виховний вплив в цілому ґрунтується на здатності людини відповідати (реагувати) на вплив правових засобів. Ними є будь-яка педагогічно доцільна організація методичних шляхів для розв'язання правовиховних завдань. До цього загального поняття включаються предмети, види діяльності, технічні можливості, що використовуються з правовиховною метою [50, с. 18]. Засоби правового виховання розглядалися радянськими вченими як один з видів правових засобів впливу на правосвідомість. Такі засоби поділяють на дві групи: загальні, до яких відносили юридичну освіту в цілому, правову

підготовку працівників і правову пропаганду, та специфічні, які становили юридичні права і обов'язки.

До засобів правового виховання курсантів також відносять організовану методичну систему, яка об'єднує предмети, технічні можливості, а також різні шляхи передачі змісту правових норм, інформації, тобто все те, що використовується для реалізації та досягнення правовиховної мети [132, с. 10].

Окремі автори до засобів правового виховання пропонують відносити різноманітні канали передачі змісту правових норм і правових ідей: усне слово, преса, радіо, телебачення, кіно, наочність, художня література [161, с. 190].

Узагальнюючи все це, вважаємо, що до засобів правового виховання курсантів можна віднести як різні види діяльності, так і сукупність конкретних заходів, а також предметів, які використовуються вихователем у процесі реалізації того чи іншого метода правового виховання (слово, наочний посібник, кінофільми, нормативні та інші документи, факти, бесіди, наукові конференції, олімпіади, збори, традиції, літературу, твори мистецтва тощо).

Вплив правових засобів на правосвідомість і психологію людини – складний процес, котрий передбачає певну поетапність. Це дало підстави вченим виділити умовно певні стадії діяльності соціально-психологічного механізму, тобто його реагування на зовнішній вплив, у тому числі й на вплив засобів правового виховання. Розрізняють три стадії: 1) пізнання, усвідомлення змісту прав і обов'язків; 2) вироблення ставлення до прав і обов'язків; 3) використання прав і обов'язків людиною в практичній діяльності, що ґрунтується на певних знаннях про права й обов'язки та ставлення до них, а також на певному рівні правової культури.

Найбільш універсальним засобом правового виховання, який має місце при реалізації різних методів, слід вважати слово. Слово в умовах навчального

закладу звучить скрізь: на лекціях, семінарах, практичних заняттях, наукових конференціях, індивідуальних бесідах, зборах і т. ін.

Слово є важливим засобом у „навчанні, яке виховує”. В умовах правового виховання „виховуюче навчання” можна визначити як таке, котре забезпечує досягнення органічного зв'язку між правовими знаннями, навичками і вміннями, отриманими курсантами, і формуванням у них емоційно-ціннісного ставлення до правових норм, правових ідей. Це особливо слід віднести до вищих юридичних закладів освіти, мета яких – підготовка фахівців-юристів.

Виховна сила слова, як універсального засобу правового виховання, реалізується саме на лекціях. Лекція дозволяє оперативно доводити до курсантів найповнішу навчальну-наукову інформацію, несе інформацію про нові положення відомчої науки чи про досягнення правоохоронної практики, нормативні акти тощо. На жаль, відомчі навчальні заклади не завжди спроможні своєчасно забезпечити курсантів навчальною літературою, посібниками в необхідній кількості, тому на лекціях доводиться викладати не лише наукові основи дисципліни, а й інші питання рецептурного характеру [10, с. 101]. Лекція є незамінною у тих випадках, коли особливо важливим є особистий емоційний вплив викладача на аудиторію з метою формування правових поглядів курсантів.

Не менш важливу роль відіграє слово як засіб правового виховання на семінарських заняттях, цільовим призначенням яких є поглиблення і закріплення знань, зокрема правових, отриманих на лекціях чи в процесі самостійної підготовки.

На семінарах особливо яскраво можна простежити інтерес, що його виявляють курсанти до юридичних знань, поєднати науково-теоретичні положення із знанням чинного законодавства, зробити проєкцію на практику, зокрема правоохоронну практику органів внутрішніх справ.

У ході практичних занять з'являється можливість здійснити органічне поєднання теоретичних знань з формуванням практичних навичок. Викладач має можливість спільно з курсантами всебічно обговорювати теоретичні проблеми, вирішувати складні питання, складати документи, здійснювати контроль за якістю правової підготовки курсантів та ін.

Різновидом практичного заняття є ділові ігри, які значно активізують процес засвоєння знань і формування навичок, умінь, необхідних для забезпечення завдань правового виховання. Максимальна наближеність до майбутньої практичної діяльності випускників досягається шляхом використання моделей реальних соціально-юридичних систем. Учасники гри умовно виступають у різноманітних ролях і приймають відповідні управлінські та юридичні рішення. Найчастіше курсантам доводиться приймати юридично обґрунтовані рішення у спеціально змодельованих конфліктних ситуаціях, наприклад, при відтворенні судового розгляду кримінальної або цивільної справи, при розгляді адміністративного делікту і т. ін.

Ділові ігри, посилюючи результативність правового виховання, сприяють формуванню особистої відповідальності за правильність застосування норм права. Важливим прийомом у діловій грі є диспут, обговорення різних точок зору з тієї чи іншої правової проблеми для встановлення істини. При цьому кожна із двох груп учасників має аргументовано відстоювати свою позицію, переконливо відкидати аргументи своїх опонентів і т. ін. У такому разі курсанти є не лише об'єктом правового виховання, а й активним його суб'єктом.

Надзвичайно цінний матеріал для характеристики дієвості засобів впливу дають дані соціологічного опитування. Так, результати опитування, проведеного серед науково-педагогічних працівників Львівського державного університету внутрішніх справ, показали, що кожна навчальна дисципліна несе в собі можливості правового виховання курсантів. Водночас, ми

отримали підтвердження того, що науково-педагогічні працівники вищих юридичних закладів освіти, більшість з яких не має спеціальної педагогічної підготовки, застосовують різні системи виховних засобів, різним є і характер їх реалізації, що залежить від особистості викладача та його педагогічного досвіду.

Таким чином, науково обґрунтований і доцільно застосований взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання курсантів закладів освіти МВС України дає змогу забезпечити цілісний процес правовиховного впливу на об'єкт правового виховання.

3.2. Особливості формування правомірної поведінки курсантів закладів освіти МВС України

Безперечно, правове виховання курсантів закладів освіти МВС України має свої особливості. Найважливішою з таких особливостей є те, що правове виховання курсантів спрямовано не лише на формування їх власної правомірної поведінки, а і на формування знань, навичок, умінь, переконань та установок, по-перше, щодо забезпечення пріоритету права в їхній професійній правоохоронній діяльності, по-друге, – запобігання професійно-моральній деформації, по-третє, – здатності забезпечувати правомірну поведінку всіх громадян. Власне, виходячи з цього, можна вести мову про особливості формування правомірної поведінки курсантів закладів освіти МВС України. Однією з особливостей є те, що працівник міліції має бути вихованим у демократичному дусі, коли примус, насилля, силові прийоми визнаються як відповідь на зло, а не як засіб у творенні добра. Тому надзвичайно актуальним є осмислення філософсько-правових аспектів процесу демократизації виховання українського правоохоронця, розуміння того, що освіта без належного виховання – справа помилкова і небезпечна [108, с. 3].

Змістом онтології людини є спрямування волі „на пошуки себе у справі”, на реалізацію природних рис діловитості, на те, щоб справи були корисними для суспільства і природи. При цьому зусилля думки повинні бути спрямовані на виконання працівником органів внутрішніх справ тієї соціальної ролі, яка необхідна для забезпечення гармонії життя, підтримання краси, рівноваги, які є умовою існування всього природного.

Наприклад, А. Столяренко з цього приводу зазначає, що навчання у професійній освітній установі справедливо називають першим професійним випробуванням: яким є студент у навчанні, таким, найшвидше, він буде (якщо не станеться дива) і юристом. Проте важливо усвідомити: тільки інтенсивне навчання зі всіма проявами позитивних особистісних потенцій та зусиль може сформувати повноцінного професіонала. Тому аж ніяк не можна проблему формування особистості відкладати „на потім”. Її обов’язково потрібно розв’язувати у навчальному процесі [218, с. 219].

На думку більшості, пріоритетними вважаються знання, зокрема знання права, вміння безпомилково, професійно, грамотно тлумачити правові норми і т. ін. Однак слід враховувати і таке: навчальний процес постійно інтенсифікуються, запроваджуються нові додаткові спецкурси тощо. Отже, орієнтація повинна бути, на наш погляд, на фундаментальні науки, зокрема теорію держави і права, конституційне право, окремі галузі права.

На зміст правового виховання курсантів впливають не тільки закони, але й відомчі нормативні акти, рішення колегії МВС України, в яких конкретизуються роль, завдання та вимоги до працівників органів внутрішніх справ в сучасний період. Правова вихованість курсантів повинна забезпечувати не тільки дотримання ними дисципліни, розпорядку дня, законності в процесі несення служби по охороні громадського порядку, в період проходження практики і стажування, а, насамперед, їх готовність і вміння самим здійснювати правове виховання громадян та правопорушників.

В даному випадку ми розглядаємо курсанта не тільки як об'єкт правового виховання у навчальному закладі МВС України, але й як майбутнього суб'єкта активного правового виховання населення, який повинен володіти методологією і методикою правовиховної роботи.

Наявність у навчальному закладі юридичного профілю значної кількості (до 70%) досвідчених і висококваліфікованих вихователів-юристів дозволяє спільно з психологами реалізувати широкий спектр форм, методів і засобів правового виховання курсантів. Крім цього, правове виховання курсантів здійснюється в сприятливих умовах впливу на особистість (чітко регламентований розпорядок дня, постійний контроль за поведінкою курсантів, ізоляція курсантів, особливо на першому курсі навчання в умовах навчально-тренувального центру, від негативного впливу осіб з протиправною орієнтацією і поведінкою, позитивний вплив на особу курсантського колективу і тп.).

Таким чином, зміст правового виховання в системі закладів освіти МВС України сприяє досягненню певної ієрархії цілей в діяльності науково-педагогічних працівників, спрямованих на формування комплексу специфічних якостей особистості випускника, необхідних для його майбутньої правової сфери життєдіяльності. Зазначена ієрархія цілей включає в себе: формування цілісної системи правових знань (близька ціль), формування правової переконаності (перспективна ціль), формування мотивів, звичок і потреби правомірної поведінки, дотримання законності боротьби із правопорушеннями і злочинністю (кінцева ціль).

Правове виховання майбутніх юристів-правоохоронців, яке здійснюється у відомчих закладах освіти МВС України, передбачає ознайомлення курсантів і студентів з цілісною системою ідей, уявлень, формування їх суб'єктивного ставлення та почуттів до чинного і бажаного законодавства, до самого феномена права.

Передусім слід визнати, що формування правомірної поведінки відбувається в результаті взаємодії особистості з іншими індивідами та спільностями (включаючи державу) й осмислення отриманих відомостей. Таким чином, фактори, які впливають на формування правомірної поведінки громадян, утворюють дві великі групи, що їх виділяють за напрямками впливу на свідомість: внутрішні фактори, що становлять собою індивідуальні особливості інтелекту, та зовнішні, що полягають у діяльності суб'єктів – творців правової свідомості [75, с. 22]. Ці фактори можуть бути інституалізованими (спричинені діяльністю держави в особі її органів, установ та організацій, що діють через право) та стихійними (думка колективу, лідера, соціально-демографічної групи).

Особливий інтерес у рамках нашого дослідження становлять інституалізовані фактори, що через право мають можливість свідомо впливати на правову свідомість. До таких факторів відносимо і діяльність вищих навчальних закладів.

Формуванню правомірної поведінки сприяє і правозастосовна (навчальна) практика, яка, починаючи з першого року навчання, здійснюється в процесі виконання курсантами оперативно-службових завдань (на посадах міліціонера патрульно-постової служби – 1 курс, дільничного інспектора – 2 курс, оперативного уповноваженого кримінального розшуку – 3 курс), а також під час стажування на посаді за місцем майбутнього призначення на випускному курсі (оперативного уповноваженого кримінального розшуку, Державної служби боротьби з економічною злочинністю, слідчого залежно від спеціалізації).

Навчальні практики (після першого-третього років навчання) та стажування (на випускному курсі) здійснюються згідно з розробленою профільною та випускною кафедрами програмою. Вони передбачають закріплення на практиці теоретичних знань курсантів, формування у них твердих навичок правоохоронної діяльності від найпростіших (участь в

охороні громадського порядку) до складних (розшук злочинців, розкриття та розслідування окремих злочинів, правове виховання громадян і т. ін.).

У період проходження курсантами практики, а особливо під час стажування, курсант перетворюється з об'єкта виховного впливу на суб'єкт правового виховання інших. У процесі виконання оперативно-службових завдань стажист постійно вступає у відносини з правопорушниками, іншими громадянами, які мають відношення до злочину або правопорушення (свідки, потерпілі, експерти та інші). Він своєю діяльністю впливає на їх правосвідомість, поведінку (словом, вчинком), що, у свою чергу, впливає на процес правового виховання самого курсанта.

Важливим моментом перевірки ефективності правової освіти та правового виховання курсантів є їх вплив на правопорушників (злочинців) чи осіб, які відбули кримінальне покарання. Саме у такій ситуації настає зіткнення протилежних ідей, поглядів, моральних установок. Щоб досягти мети, стажисту потрібно застосувати певні засоби впливу на правопорушника, тобто використати систему педагогічних методів і прийомів.

На думку А. Морозова, у процесі практики і стажування курсанти стикаються з такою професійною ситуацією, яка вимагає від них готовності здійснювати глибокий і всебічний аналіз справи, приймати самостійне рішення, віднаходити інваріантні шляхи розв'язання завдань, які виникають [149, с. 12].

Виконання програми навчальної практики та стажування дає можливість науково-педагогічним працівникам перевірити ефективність методик навчання та правового виховання, які застосовувались у навчальному процесі, зокрема, з'ясувати ступінь засвоєння курсантами знань за певними рівнями.

А. Столяренко, наприклад, пропонує виділити такі рівні (які, на наш погляд, є доцільними і вмотивованими):

– „знання-репродукція” (механічно засвоєні знання, які курсанти пам'ятають і можуть відтворити);

- „знання-розуміння” (знання, які курсанти не лише пам'ятають, а й глибоко розуміють їх суть, природу, усвідомлюють взаємозв'язок з іншими знаннями);
- „знання-переконання”(знання, які не тільки стали зрозумілими, а перетворилися на переконання, мотиви правомірної поведінки);
- „знання-застосування” (в результаті знань з'явилось усвідомлення, де і як саме ці знання застосовувати, виходячи з інтересів особи, суспільства, держави, завдань дотримання законності при виконанні службових обов'язків і т. ін.);
- „знання-творчість” (знання, які стали надбанням завдяки самостійному опрацюванню, узагальненню, власному усвідомленню застосування знань, до чого прийшов самостійно; вміле використання курсантами знань для самостійного розв'язання нових проблем, завдань і т. ін.) [218, с. 194].

У навчальних закладах системи вищої освіти МВС України, на наш погляд, насамперед, необхідно доводити засвоєння знань до рівня творчих, а також відрегулювати механізм перевірки їх наявності, контроль й оцінку (в процесі захисту результатів практики і стажування, підготовки і захисту дипломних робіт та ін.). У зв'язку з цим нам видається доцільним державні екзамени з теорії держави і права, кримінального права, кримінального процесу проводити після теоретичного курсу навчання, тобто перед стажуванням за фахом. Державний екзамен з оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу, як професійних дисциплін (в залежності від спеціалізації), проводити після захисту результатів стажування на посаді оперативного уповноваженого кримінального розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю, чи слідчого. Це дозволить максимально повно і точно визначити рівень набутих знань, вмінь та навичок випускників у відповідності до спеціалізації їх підготовки.

Крім цього, у правовій діяльності відбуваються своєрідні стосунки суб'єкта й об'єкта виховання. Здійснюючи правовиховну діяльність, вихо-

ватель виступає суб'єктом, перетворюючи, таким чином, того, кого виховує, в об'єкт. Проте, залишатись об'єктом виховання цілковито і у всіх відношеннях – не можна, оскільки, спілкуючись з вихователем, курсант вступає з ним у суб'єкт-об'єкт-суб'єктні відносини. Курсант часто сам виступає суб'єктом самовиховання. Слід мати на увазі й те, що курсант, якщо і виступає у якості об'єкта правового виховання, то такого об'єкта, який постійно саморозвивається. Саме це спостерігається у процесі навчання, коли – з кожним роком – більш помітним стають зусилля курсантів виявити себе у саморозвитку та самовихованні. Не можна не враховувати і того, що людині взагалі властива творча активність [1, с. 11].

Формування правомірної поведінки, насамперед, має за мету формування освіченого, високоморального юриста – співробітника органів внутрішніх справ України. Слід пам'ятати, що його діяльність пов'язана з постійним зіткненням з ситуаціями, фактами, які мають юридичний характер. Внаслідок цього вона вимагає чіткої правової оцінки, юридично грамотних і законних дій. Власне, завдяки методам навчання можна найбільш ефективно досягнути мети правового виховання [218, с. 190].

В умовах відомчого закладу освіти метод вправ знаходять свою реалізацію у внутрішньому розпорядку життя курсантського колективу. Курсанти зобов'язані суворо дотримуватися певного організаційного та дисциплінарного розпорядку, метою якого є виховання морально-вольових якостей, професійних звичок. Військовий режим, що панує у відомчих закладах освіти, сприяє розвитку таких позитивних рис характеру курсантів, як дисциплінованість, стриманість, відповідальність, обов'язковість, старанність, сумлінність.

Великою ефективністю (повторимо) вирізняється метод прикладу. Деякі автори під цим розуміють цілеспрямований і планомірний вплив на свідомість і поведінку курсанта системою позитивних прикладів, які повинні служити взірцем для наслідування, служити основою для формування

правомірної поведінки, бути стимулом самовиховання [123, с. 348]. Є й інше розуміння методу прикладу, коли автори головну роль віддають виховному впливу на особистість вчинкам, діям, способам життя, що може (і має) служити курсантам взірцем, викликати бажання наслідувати, служити ідеалом, допомагати самовихованню, виробленню орієнтирів у життєдіяльності [185, с. 126].

Слід зауважити, що метод прикладу, безумовно, логічно пов'язаний з методом переконання. В основі виховної дії прикладу лежить психологічний механізм – механізм наслідування. Як показує практика, у виховній роботі з курсантами викладачі та командири, здебільшого, застосовують позитивні приклади, які є втіленням моральних і правових норм, мають наочний вияв у конкретних ситуаціях. На нашу думку, цей метод у процесі правового виховання курсантів – майбутніх працівників правоохоронних органів – повинен знаходити широке, творче використання, метою якого є показ зразкової правомірної поведінки, дотримання статутних вимог та ін.

Характер підготовки спеціаліста для правоохоронної діяльності передбачає, водночас, виховання негативного ставлення до фактів порушення законності, аморальних вчинків, правопорушень і т. ін.

Серед шляхів здійснення правового виховання у закладах освіти МВС України слід також виокремити методи додаткової мотивації та стимулювання поведінки молоді – це заохочення і примус.

Заохочення має чітко визначену спрямованість: спонукати до позитивних (інколи героїчних) вчинків курсантів, до активної правомірної поведінки у навчальній, громадській, службовій діяльності та під час дозвілля. Заохочення створює відповідний психологічний настрій – викликає позитивні емоції, породжує оптимістичні відчуття, створює здоровий соціально-психологічний клімат, а в цілому – правильно використаний метод заохочення розвиває позитивну життєву позицію курсанта. Заохочення сприяє також

формуванню у курсантів відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків, стимулює засвоєння правових знань [166, с. 79].

Особливістю правового виховання курсантів в умовах закладів освіти МВС України є також те, що як засіб досягнення правомірної поведінки може до них застосовуватися покарання.

Покарання як метод правового виховання курсантів не лише має право на існування, а й повинне, на нашу думку, застосовуватися при дотриманні певних педагогічних вимог, а саме:

- урахування індивідуальних особистостей курсанта, ступеня усвідомлення ним вчиненого та каяття;
- обґрунтованості і своєчасності накладання покарання;
- відповідності ступеня покарання важкості вчиненого порушення, з урахуванням мотивів, обставин, причин та умов порушення;
- поєднання вимогливості до курсанта з повагою до нього;
- усвідомленості курсантом справедливості покарання як обґрунтованого засобу впливу, особливо якщо попередньо були застосовані інші засоби примусу;
- урахування думки курсантського колективу;
- не принижувати людську гідність курсанта;
- сприяти самокаяттю курсанта та ін.

Безумовно, покарання тоді буде мати позитивний виховний вплив на курсанта-порушника дисципліни, коли воно буде справедливим. Несправедливе покарання ображає людину, підриває авторитет вихователя, який наклав покарання, негативно впливає на моральну атмосферу в колективі. Водночас курсанти повинні усвідомлювати невідворотність покарання чи іншого реагування на допущені ними порушення.

Абсолютно недопустимим є застосовування покарання до всього колективу, коли покарання заслуговують безпосередні винуватці.

Викладачі соціальних дисциплін серед засобів правового виховання, віддаючи належне майстерності слова, виділяють також знання фактажу – історичних фактів і документів. Так, коли фактами ілюструється грубе порушення законності при тоталітарному режимі, курсанти глибоко переконаються у недопустимості порушення законності, гостро відчують необхідність надання пріоритету міжнародно-правовим актам, які утверджують природні права людини.

Викладачі теорії держави і права, історико-правових дисциплін, юридичної деонтології до важливих засобів правового виховання, які застосовуються у навчальному процесі, відносять: рідну мову, факти з історії України, народні традиції, звичаї, обряди, усну народну творчість, пам'ятки історії і права, навчальні фільми на правову тематику.

Викладачі професійно-орієнтованих юридичних дисциплін (кримінального права, кримінології, кримінального процесу, криміналістики, цивільного права, цивільного процесу та ін.) віддають перевагу таким засобам правового виховання, як: нормативно-правові акти, матеріали кримінальних та цивільних справ, які застосовуються при розкритті й розслідуванні злочинів, матеріали кримінальної хроніки в засобах масової інформації, кінофільми на правову тематику, а також організації зустрічей з працівниками правоохоронних органів тощо.

Викладачі спеціальних дисциплін (оперативно-розшукової діяльності, спеціальної техніки, спеціальної фізичної підготовки, вогневої підготовки) використовують такі засоби правового виховання, як слово, наочні посібники, технічні засоби, зброю і т. ін. Вони вбачають основну мету правового виховання у тому, щоб довести курсантам необхідність правомірності і доцільності застосування спеціальних засобів у оперативно-розшуковій діяльності, фізичної сили та зброї, дотримуючись при цьому законності та забезпечуючи захист прав і свобод громадян.

Розуміння курсантами необхідності застосування спеціальних засобів у боротьбі зі злочинністю формується на підставі даних, які засвідчують, що злочинні формування в останні роки також використовують проти правоохоронних органів спеціальні інформаційні засоби впливу на них (прослуховування телефонних розмов, спостереження, введення в систему Інтернет компрометуючих матеріалів тощо) [155, с. 321].

До джерел і чинників правового виховання у закладах освіти МВС України треба також віднести соціальне середовище, в якому перебуває курсант під час навчання, а також широкий спектр позанавчальних заходів виховного характеру [51, с. 109].

Важливо, щоб курсант опинився у відповідному соціальному середовищі уже з перших днів навчання, що дозволить здійснювати виховний вплив на нього. Умовами, які, на нашу думку, найкраще сприяють цілеспрямованому вихованню курсантів загалом і, зокрема їх правовому вихованню, є навчання і проживання курсантів на першому році навчання у навчально-тренувальному центрі. Будучи складовою закладу освіти МВС України, такий центр має певні особливості, в яких здійснюється навчально-виховний процес. Це – свого роду лабораторія проведення соціальних і педагогічних досліджень в умовах, коли курсанти майже ізольовані від навколишнього суспільного середовища, де вони, практично, цілодобово підлягають контролю та цілеспрямованому виховному впливу.

Одна з особливостей правового виховання в умовах навчально-тренувального центру є його поєднання з фізичним вихованням. Навчальний процес організовується так, що на першому році навчання здійснюється посилена фізична, стройова, військова, тактико-спеціальна підготовка. У курсантів формується здоровий спосіб життя, усвідомлення і готовність підкорятися наказам, вимогам статутів, суворо дотримуватись розпорядку дня і правових норм.

Заклади освіти Міністерства внутрішніх справ України, на відміну від інших юридичних навчальних закладів, призначені готувати не лише добрих фахівців з права, а й фахівців застосування фізичної сили, спеціальних засобів та зброї. Адже згідно з Законом України "Про міліцію" фізичну силу до правопорушників мають право та зобов'язані застосовувати саме працівники міліції. Якщо для інших фахівців права такі дії мають приватний характер (при необхідній обороні, затриманні злочинців), то для працівників міліції це являється їхнім обов'язком. Тому підготовці до фізичного впливу на правопорушників у міліцейському навчальному закладі приділяється особлива увага, при чому така підготовка здійснюється у двох аспектах.

Перший аспект, який полягає у поєднанні правового і фізичного виховання курсантів, забезпечують науково-педагогічні працівники кафедр тактико-спеціальної та фізичної підготовки. Тут на основі проведеного попереднього відповідного добору добре фізично розвинутих юнаків і дівчат ведеться як опанування фізичними прийомами (в тому числі бойового розділу самбо), так і теоретичне осмислення необхідності подальшого фізичного вдосконалення курсантів з метою підготовки їх до майбутньої практичної діяльності.

Формування фізичної культури (культури фізичних дій) курсантів є складним процесом, тому зазначену проблему доцільно розглянути в культурологічному аспекті. Мова йде про культурологію фізичних дій майбутнього працівника української національної міліції. Адже давно відома антична теза: "У здоровому тілі – здоровий дух" має не тільки практичне значення у нашому складному сьогоденні а також має релігійне обґрунтування. Справа в тому, що підтримувати здоровим тіло, дбати про нього – це і духовний обов'язок кожної людини а не тільки працівника міліції (в тому числі і курсанта). Відомо, що життєві процеси відбуваються за рахунок енергії, яка нагромаджена в природі, але треба цю енергію з необробленого стану перевести у вигляд придатний для її використання, де вона зможе

перетворитися на інші види енергії, направити її до всіх органів і м'язів, щоб дати їм змогу як найкраще виконувати свої функції. В свою чергу, з енергії тілесної народжується енергія духу, яка стоїть у прямій залежності від енергії першого роду.

Таким чином, фізичне, фізіологічне самопочуття людини опосередковує її ставлення до світу.

Культурологію фізичних дій (стосовно працівника міліції) найбільш повно визначають такі субкультури як духовна, моральна, професійна, правова, інтелектуальна та ін.

Так, духовна культура працівника органів внутрішніх справ є визначальною для застосування фізичної сили до правопорушника. Фізична дія працівника міліції повинна бути лише засобом в окремих виняткових випадках.

Значний вплив на формування фізичної культури працівника органів внутрішніх справ має моральна культура. Вона найбільш зрозуміла працівникові, оскільки кожен застосований фізичний прийом отримує або схвалення зі сторони громадян або їх осуд. Власне рівень культури фізичних дій працівника органів внутрішніх справ визначається рівнем його моральної культури.

Відомо, що працівник міліції наділений державою значними повноваженнями. Однак, уміння користуватись цими владними повноваженнями є одним із принципів професійної культури правоохоронця. Найчастіше захоплення владними повноваженнями спонукають до неоптимальності, неефективності, недиференційованості, негуманізації міліцейської діяльності, вираженої у фізичних діях. Демонстрування своєї влади, зверхнього відношення до громадян – це наслідок низької професійної культури, що прямо впливає на допущення невинуватих фізичних дій працівника міліції.

Неоціненну користь приносить фізичній культурі працівника міліції його правова культура, яка є наслідком правильного організованого правового

виховання. Її цінність полягає у тому, що вона регламентує фізичні дії працівника міліції. Складові елементи правової культури: знання права, повага до права, переконання у цінності права, ефективна реалізація правових норм на практиці та грамотне тлумачення нормативних актів визначають законність чи незаконність фізичних дій працівника міліції. Таким чином, правова культура є гарантом і стабільним орієнтиром застосування працівником міліції фізичного впливу та спеціальних засобів до правопорушників.

Інтелектуальна культура працівника органів внутрішніх справ в значній мірі впливає на фізичний процес двобою з правопорушником, на досягнення позитивного, законного результату. Це забезпечується високим, швидкісним, абстрактним мисленням, інтелектуальною діяльністю у психологічно складних ситуаціях. У критичній ситуації працівнику міліції потрібна розважливість, всебічна зважуваність та обмірковуваність у виборі фізичних прийомів та інтенсивності її застосування до правопорушників. У таких випадках інтелектуальна культура виступає якісним і кількісним показником працівника органів внутрішніх справ.

Ми дійшли висновку, що при умілій організації навчально-виховного процесу у закладі освіти МВС України курсанти можуть досягнути належного рівня фізичної культури, яка їм вкрай необхідна у їх майбутній професійній діяльності. При чому ми робимо наголос саме на формуванні фізичної культури а не фізичне виховання. Справа в тому, що виховання не позбавлене, в певній мірі, насильницького характеру, воно не завжди приносить бажаний результат, хоча й залежить в значній мірі від вихователя, його активності, зацікавленості і уміння. Взагалі виховувати культуру (в тому числі і фізичну) неможливо, її можна лише формувати. Тому формування виступає засобом підвищення фізичної культури, де враховуються активний і пасивний процеси соціалізації. Фізичне виховання – це результат насильницької, до деякої міри, односторонньої дії, а фізична культура є результатом багаторічного формування.

Фізична культура не повинна обмежуватися лише культурою тіла. До неї прилучаються такі складові людської особистості, як моральна чистота, життєвий ідеал, естетичні почуття, оцінка навколишнього світу і самооцінка.

Слід зазначити, що позитивне право, яке виражене у нормативних документах, що регламентують застосування сили до правопорушників, потребує свobodної волі працівника міліції, дії на власний розсуд, але в межах правового поля. Рівень фізичної культури та фізичної підготовки працівника органів внутрішніх справ в цілому відображає смислову цінність фізичних прийомів, які, в значній мірі формулюються правовою культурою. Саме філософія людини допомагає працівнику міліції постійно усвідомлювати, що він застосовує фізичну силу проти особи як мікрочастини Всесвіту, що локалізація її протиправних намірів повинна здійснюватись без гармонійних порушень, без нанесення невинновданої фізичної, моральної та духовної шкоди.

Таким чином, ми доходимо висновку, що фізичне виховання курсантів потребує духовно-правових орієнтирів, розуміння сутності людини та закономірностей суспільного розвитку людства. Зауважимо, що без постійних духовних практикумів бойове фізичне мистецтво вироджується. Воно може скотитися на бік сили, примусу, а, можливо, й невинновданого насильства. Накачування м'язів, вивчення фізичних прийомів самбо, володіння силовим фізичним мистецтвом може викликати негативну зворотну реакцію. Завдяки правовому вихованню фізичні дії майбутнього працівника органів внутрішніх справ повинні підкреслювати виняткове місце і роль його особи у регулюванні суспільних відносин. У практичній діяльності працівника міліції насильство взагалі не повинно мати місце, а до фізичного примусу він повинен відноситись як до крайнього заходу, коли іншими засобами не вдається припинити процес правопорушення чи захистити права та законні інтереси громадян.

У фізичному вихованні курсантів насильство повинно обґрунтуватися лише теоретично. Основна увага в процесі навчання повинна бути приділена ненасильству як протилежному поняттю. Ненасильство лежить в основі гуманізації та цивілізації людства. Воно передбачає повагу до особистості, враховує людські почуття та людську гідність. Таким чином, засвоєння принципів ненасильницької фізичної діяльності курсанти отримують ще під час навчання у вищих закладах освіти МВС України, особливо в процесі занять з фізичної та тактико-спеціальної підготовки.

В умовах певної ізольованості від суспільного життя, суворої регламентації розпорядку дня курсанти особливо відчують необхідність одержувати інформацію про політичне, економічне, духовне життя суспільства в цілому. Володіючи такими рисами, як масовість, оперативність, безпосередність та наочність, саме засоби масової інформації здійснюють значний вплив на правосвідомість особистості, формують у неї правові переконання, викриваючи і піддаючи критиці недоліки в житті нашого суспільства, а також поведінку осіб, які з тих чи інших причин не дотримуються вимог закону, порушують його.

Власне засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса), а також зустрічі з працівниками правоохоронних органів, діячами культури, мистецтва, літератури, колишніми випускниками, які організуються регулярно, несуть ефективний заряд впливу на формування правосвідомості.

В умовах навчально-тренувального центру особливо зростає можливість і роль позанавчальних заходів, які вирізняються багатоплановістю і у зв'язку з цим мають відповідати, на наш погляд, низці вимог.

По-перше, такі заходи мають спиратися на здобуті курсантами на лекціях, семінарах, практичних заняттях знання, поглиблюючи та розширюючи їх, адже тільки на основі знань можуть сформуватися стійкі переконання і відповідні норми поведінки та дії.

По-друге, ці заходи повинні бути логічним продовженням процесу правового виховання, який здійснюється на заняттях, мати певну систему, враховувати індивідуальні особливості курсантів, їхні інтереси і прагнення.

По-третє, виховні заходи мають бути цікавими, щоб у процесі їх проведення могли знайти вияв творчість курсантів, їх ініціатива, можливість самовираження, щоб кожен учасник відчував задоволення від їх проведення та участі в них.

Позанавчальні виховні заходи можна умовно класифікувати за різними ознаками, а саме:

- за метою – поглибити рівень знань у всіх сферах: зі спеціальності, історії та культури народу, його традицій, виявити рівень сформованості у курсантів правосвідомості, правової культури, патріотичних і громадських якостей тощо;

- за формою – навчальні, ігрові, змагальні, групові (колективні), індивідуальні та ін.;

- за місцем проведення – клуб, аудиторія, курсантська світлиця, плац, спортивні приміщення, підрозділи, приміщення суду і т. ін.;

- за методом їх проведення – роз'яснювально-ілюстративні (бесіди, диспути, зустрічі, „круглі столи”, тематичні конференції), дослідно-пошукові (екскурсії, соціологічні дослідження і опитування, вивчення правових джерел, опрацювання нормативно-правових матеріалів, вивчення і узагальнення практичної роботи органів внутрішніх справ, судової практики тощо).

В умовах закладу освіти МВС України важливе місце у правовому вихованні курсантів відводиться ритуальним обрядам.

Ритуал – це стійкий вид суспільних відносин, що складається протягом життя багатьох поколінь і проявляється в символічній формі та регламентується суспільною думкою, звичаями, законами [10, с. 324].

На сьогодні існують ритуали, в основі яких лежать давні традиції, зокрема ритуали міліції України, які уособлюють благородні ідеали мужності,

героїзму, відданості народу України. Урочистість, піднесеність, краса і величність ритуалів сприяють формуванню у курсантів почуття гордості за обрану професію, виховують високу правосвідомість, дисциплінованість, морально-етичні норми та високоморальну поведінку. Розвиток традицій, що виявляється в ритуалах та обрядах, забезпечує зв'язок між минулим і майбутнім, передачу досвіду від старшого покоління – молодшому.

Окремої уваги заслуговує ритуал прийняття присяги. Курсанти, майбутні правоохоронці, приймають присягу на вірність Україні, беруть зобов'язання непохитно служити закону, захищати правопорядок, честь і гідність людини.

Ритуали (прийняття присяги, посвята в курсанти, урочисті випуски фахівців) справляють глибокий емоційний вплив, викликають у курсантів патріотичні почуття, надихають їх на досконале оволодіння професією юриста.

Таким чином, проведення комплексу позанавчальних виховних заходів і різноманітних засобів правового виховання ми розглядаємо як систему цілеспрямованого й систематичного впливу на молоду особу, яка формується, з метою прищеплення таких якостей, що відповідають виховній меті й завданням правового виховання.

Правова основа виховної діяльності, яка здійснюється у навчальних закладах, відповідає загальнолюдським гуманним принципам, визнаним світовим співтовариством і закріпленим, зокрема, у „Декларації прав і свобод людини й громадянина”.

Працівникам міліції, як відомо, часто доводиться перебувати у таких умовах, коли відсутня альтернатива вибору професійних дій і необхідно вдаватись до крайніх заходів, які зумовлені законом (наприклад, застосування вогнепальної зброї чи фізичних силових прийомів). До таких дій курсант готується протягом всього періоду навчання. Сутність філософсько-правової проблеми, у цьому разі, полягає у вихованні психологічної

готовності до обґрунтованих крайніх заходів впливу, від яких може залежати встановлення чи невстановлення справедливості. Як зазначає І. Кириченко, у сформованій сьогодні нормативній базі діяльності вищих закладів освіти недостатньо розвинутий педагогічно-виховний механізм, у результаті чого ми випускаємо досвідченого спеціаліста, але недостатньо вихованого професіонала [108, с. 3].

Враховуючи специфіку підготовки спеціалістів-юристів у закладах освіти МВС України, практичну спрямованість їх на майбутню працю у різних сферах правоохоронної діяльності, найважливіше місце у правовому вихованні курсантів, зрозуміло, повинно належати правовій освіті. Навчальний процес, будучи нерозривно пов'язаний з вихованням, забезпечує накопичення знань, формування понять шляхом сприйняття і осмислення знань, дійсності, явищ, процесів, а також зародження у свідомості поглядів, які в кінцевому результаті перетворюються на переконання.

Цілісну систему правових знань, насамперед, забезпечує освітньо-професійна програма, основним компонентом якої є навчальний план підготовки спеціаліста-юриста за спеціальністю „Правознавство”. Він охоплює, крім соціальних, військових та спеціальних навчальних дисциплін, понад 50 курсів з різних галузей юриспруденції, вивчення яких здійснюється за певною логічною послідовністю (від теорії та історії держави і права, конституційного права – до конкретних галузей права, завершуючись вивченням філософії права – як завершального етапу накопичення правових знань).

Разом з цим, правові знання, які отримують курсанти в процесі засвоєння конкретних навчальних дисциплін, самі по собі ще не забезпечують формування відповідних їм переконань, автоматичного переходу знань в переконання. А саме формування твердих переконань ми вважаємо одним з найголовніших завдань. Переконання – це органічна єдність знань і ставлення до них.

Слід зауважити, що не будь-які знання курсанти сприймають як істинні. Коли матеріал подається схематично, поверхово, це не викликає інтересу у слухачів, не виникає потреби уважно його сприймати. Переконання можуть з'явитися тільки тоді, коли курсант відчує справжню масштабність знань, доказовість, вагому аргументацію у викладі. Цього особливо важливо досягати сьогодні в умовах, коли зростає інформованість, з'являється можливість широкого доступу до різних джерел інформації, включаючи систему Інтернет.

Другою важливою складовою формування правомірної поведінки є просвітницько-агітаційна робота з курсантами закладів освіти МВС України, яка, головним чином, здійснюється в рамках діяльності університету культури.

Слід окремо сказати і про участь курсантів, яку вони беруть разом із працівниками міліції в охороні громадського порядку під час різноманітних масових заходів (демонстрацій, спортивних змагань, концертів, масових заходів релігійного характеру тощо). Участь в охороні громадського порядку (припинення протиправних дій, затримання злочинців та інших правопорушників, застосування фізичної сили, спеціальних засобів в умовах необхідної оборони при захисті громадян, самозахисту) також сприяє правовому вихованню курсантів, їх готовності, на основі закону, захищати громадян, їх права, свободу, життя і здоров'я.

На основі наших науково обґрунтованих пропозицій МВС України схвалив проведення з курсантами третього курсу шестимісячної практики по охороні громадського порядку в м. Львові.

Специфічною формою правового виховання курсантів відомчих закладів освіти є їх активна участь в роботі громадських формувань, які створюються у навчальних закладах, зокрема – це суди честі рядового та начальницького складу, органи курсантського самоврядування на курсах і факультетах, ради молодших командирів, ради наставників і т. ін. До складу

цих органів обирають, як правило, найбільш авторитетних курсантів. Маючи однаковий з іншими статус курсанта закладу освіти МВС України, вони своєю поведінкою, рівнем правової свідомості, принциповою позицією щодо порушників дисципліни, тих, хто не докладає належних зусиль до навчання, є позитивним прикладом для інших курсантів, сприяючи таким чином вихователям (викладачам та командирам) у правовому вихованні окремих, схильних до порушень дисципліни та порядку, курсантів.

Не менш значну роль відіграють і органи курсантського самоврядування, які створюються в межах курсу та факультету. Метою їх є сприяння поліпшенню самостійності курсантів у розв'язанні різних, у тому числі й правових, проблем.

Концентруючи увагу на такій формі правового виховання, як участь курсантів у правовому вихованні населення (особливо учнів середніх шкіл), вважаємо за доцільне зауважити, що саме ця категорія населення потребує особливої уваги. У зв'язку з цим варто навести міркування Н. Ткачової, яка справедливо зауважує, що поняття права подаються учням в основному з погляду їх нормативності у програмах і навчальних курсах з основ правознавства, не визначеним залишається коло основних фундаментальних ідей, принципів права [226, с. 93].

Здійснюючи правове виховання в школах, коледжах, гімназіях та інших навчальних закладах, курсанти забезпечують ознайомлення молоді з основними засадами і законами суспільного життя, прищеплюють їм певний досвід поведінки, співпраці й співіснування з іншими людьми, формують в учнів повагу до права і закону, до законних прав та інтересів інших людей.

Не можна не погодитися з думкою В. Андросюка, що така форма правової пропаганди виконує триєдину функцію: навчати, пропагувати, виховувати [7, с. 11]. Водночас вважаємо, що основним призначенням правової пропаганди є – поширення ідей, принципів, розкриття суті правових

норм, інформація про діяльність державних судових та правоохоронних органів, тобто забезпечення правової інформованості учнів.

Як показує практика, у правовому вихованні курсантів слід поєднувати масові заходи роботи з індивідуальною виховною роботою з кожним курсантом, яка дає можливість своєчасно виявляти упущення у правовій свідомості, попереджувати, а не фіксувати *post factum* можливі помилки в його поведінці.

Під індивідуальною роботою з правового виховання ми розуміємо систему цілеспрямованих психолого-педагогічних заходів, сукупність методів і прийомів безпосереднього або опосередкованого впливу на конкретну особистість курсанта з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей, попереднього життєвого досвіду, наявної системи правових знань, ставлення до права, його тлумачення і використання. Знати курсанта – означає наполовину отримати перемогу в нелегкій боротьбі за його виховання, освіту і становлення як спеціаліста-професіонала [104, с. 39].

Індивідуальне правове виховання передбачає органічне поєднання впливу не лише на розум, але й на душу, психіку курсанта. Звідси – висновок, який ми вважаємо дуже важливим і актуальним: у правовому вихованні раціональне і духовне, знання і віра повинні йти в парі, в єдності.

Вміло організоване індивідуальне правове виховання курсантів сприяє їх правовому самовихованню. Курсанти розвиваються і формуються як особистості, здійснюючи самовиховання. Як справедливо зазначає Е. Фромм, щоб сформувати цінності й довіряти їм, людина повинна знати себе, свою природну здатність творити добро [247, с. 380]. Під правовим самовихованням розуміють цілеспрямовану, систематичну діяльність особи з оволодіння правовими знаннями, формування позитивних правових мотивів і настанов, навичок правомірної поведінки, яка полягає у самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички і внутрішньої потреби до правомірної поведінки [167, с. 136].

Правове самовиховання сприяє також формуванню у курсантів таких важливих для їх майбутньої правоохоронної діяльності правових почуттів, як відповідальність, дисциплінованість, обов'язковість та ін.

Особливістю правовиховної роботи в органах внутрішніх справ є нормативне закріплення прямого обов'язку для керівництва, штабів і начальників всіх рівнів здійснювати правове виховання співробітників на планових засадах.

Організація цього важливого напрямку діяльності регламентована документами вищих органів управління МВС, згідно з якими правове виховання визначається як цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, психологію співробітників з метою формування у них глибоких і стійких правових уявлень, переконань і почуттів, високої правової культури, навичок і звичок активної правомірної поведінки.

Таким чином, враховуючи специфіку завдань, які вирішують працівники органів внутрішніх справ, правове виховання повинно бути спрямованим на утвердження у свідомості курсантів поваги до Конституції та законів України, нормативних актів Президента і Уряду України, наказів МВС України, положень військових статутів, глибокої переконаності у справедливості й доцільності заснованого на них правопорядку, на розвиток у кожного співробітника таких якостей, які сприятимуть беззастережному виконанню вимог присяги.

Висновки до 3 розділу

1. Виявлено, що формування правомірної поведінки молоді тісно пов'язано з сутністю правової природи людини, її особистістю, яка у часі або прогресує, або регресує, а також зі змістом правового виховання. Зміст правового виховання курсантів закладів освіти МВС України – це сукупність знань, навичок і вмінь з юридичних, філософських, психологічних, педагогічних, соціологічних, спеціальних та інших навчальних дисциплін, а

також система переконань й установок, які забезпечують їх правомірну поведінку в суспільстві та професійній діяльності в органах внутрішніх справ.

У процесі правового виховання зміст вкладається у конкретні форми й за допомогою сукупності методів і різних засобів передається курсантам. Власне ефективність засвоєння змісту, тобто знань, навичок і вмінь, курсантами залежить від того, в які форми був укладений зміст, які методи застосовувалися для того, щоб курсанти не лише оволоділи цими знаннями, навичками і вміннями, але й перетворили їх у свої переконання, мотиви поведінки і професійної діяльності. При цьому виникає питання про діалектику зв'язку змісту правового виховання з формами, методами і засобами його реалізації.

Зміст правового виховання курсантів закладів освіти МВС України у кінцевому результаті знаходить своє відображення в їх правосвідомості. Цей зміст трансформується у зміст правосвідомості через міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів виховного впливу.

2. Міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання не відкидає всього багатства змісту, котрий перебуває в полі зору правової науки і практики, не підмінює дію спеціальних форм і методів, а лише визначає їх зв'язок, взаємовплив у контексті здійснення виховного впливу на курсанта закладу освіти МВС України. Він визначає найбільш доцільні підходи і напрями здійснення теоретичних і практичних операцій, а також прогнозований кінцевий результат на платформі глибокого аналізу діалектики об'єктивного і суб'єктивного, сутності та явища, змісту і форми, можливого і дійсного.

Такий взаємозв'язок практично виявляється у застосуванні системного підходу, котрий перетворює його із сукупності окремих актів у цілісний процес.

Міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання забезпечує цілеспрямований характер правового виховання курсантів.

У практичній площині діалектика правового виховання у закладах освіти МВС України виявляється як доцільне поєднання за змістом, цілями та умовами сукупності різних підходів, принципів, форм, методів і засобів правового виховання курсантів.

3. Зміст правового виховання курсантів закладів освіти МВС України втілюється в такі основні форми, як правова освіта, правова пропаганда, правозастосовна практика, яка реалізується у процесі виконання оперативно-службових завдань (навчальна практика, стажування на посаді, участь в охороні громадського порядку, виконання громадянських обов'язків); участь курсантів у роботі громадських формувань; участь курсантів у діяльності з правового виховання населення (особливо серед учнів середніх шкіл, молоді).

4. Мета правового виховання досягається шляхом застосування різних міждисциплінарних методів. Під методами правового виховання у закладах освіти МВС України слід розуміти способи педагогічно доцільної й упорядкованої взаємодії вихователя і курсанта, а також здійснення психологічного впливу на нього з метою формування високої правосвідомості, яка необхідна для його майбутньої правоохоронної діяльності й правомірної поведінки.

У виборі методів, спрямованих на практичну реалізацію мети правового виховання, вирішальне значення має міждисциплінарний і виховний вплив. Серед методів правового виховання слід виділити: метод переконання, метод вправ, метод прикладу, метод заохочення, метод примусу, метод покарання.

До засобів правового виховання курсантів відносять слово, предмети (наочні посібники, кінофільми, нормативні та інші документи, факти, бесіди, наукові конференції, олімпіади, збори, традиції, літературу, твори мистецтва

тощо); технічні засоби, різні види діяльності, різні засоби передачі змісту правових норм та інформації та ін.

5. Виявлено особливості правового виховання курсантів закладів освіти МВС України, які полягають у тому, що:

– по-перше, воно спрямовано не лише на формування їх власної правомірної поведінки, а і на формування знань, навичок, умінь, переконань та установок щодо забезпечення пріоритету права в їхній професійній правоохоронній діяльності, запобігання професійно-моральній деформації, здатності забезпечувати правомірну поведінку всіх громадян;

– по-друге, курсанти на основі правових знань формують свою думку щодо доцільності тих чи інших правових норм, законного і незаконного, справедливого і несправедливого, обов'язку і честі та ін;

– по-третє, працівник міліції має вибір між добром і злом, разом з виявом демократії для наведення правопорядку має право застосовувати примус, включаючи застосування зброї та спеціальних засобів;

– по-четверте, на курсантів здійснюється виховний вплив як у ході навчальних занять, так і у позанавчальний час, організовано і через створення спеціальних умов у специфічному правовому середовищі – відомчих закладах освіти МВС України;

– по-п'яте, воно здійснюється в ході правозастосовної (навчальної) практики, участі курсантів разом із працівниками міліції в охороні громадського порядку під час різноманітних масових заходів й передбачає також виховання негативного ставлення до фактів порушення законності, аморальних вчинків, правопорушень та ін;

– по-шосте, в процесі правовиховної діяльності до курсантів задля досягнення правомірної поведінки можуть застосовуватися також методи примусу і покарання;

– по-сьоме, в них постійно формується усвідомлення і готовність підкорятися наказам, вимогам статутів, суворо дотримуватись розпорядку дня і

правових норм, а також установка на справедливість у розв'язанні завдань майбутньої професійної діяльності, утвердження поваги до Конституції та законів України, нормативних актів Президента і Уряду України, наказів МВС України, глибоку переконаність у справедливості й доцільності заснованого на них правопорядку;

– по-восьме, воно також здійснюється через індивідуально-виховну роботу й самовиховання.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язана актуальна філософсько-правова наукова проблема – правове виховання молоді, в тому числі й курсантів закладів освіти МВС України. Одержано низку важливих наукових і практичних результатів, які сприятимуть подальшому розвитку та поглибленню науково теоретичних аспектів означеної проблеми, а також слугуватимуть удосконаленню методики правового виховання молоді на сучасному етапі розвитку суспільства, а саме:

1. Здійснено філософське й філософсько-правове обґрунтування виховання людини на сучасному етапі розвитку суспільства через всебічне теоретичне осмислення й інтегрування результатів досліджень сукупності наук, на основі чого виявлені найбільш ефективні підходи до розв'язання проблеми виховання молоді.

Встановлено, що, виходячи з філософсько-правових позицій, закономірності правового виховання молоді виявляються через діалектичну єдність соціального й природного, суспільного й індивідуального, абстрактного й конкретного, правового й вільного в людині, а також загального, особливого й одиничного. В такій філософсько-правовій площині виховання молоді в суспільстві необхідно розглядати, по-перше, як засвоєння соціального і правового досвіду попередніх поколінь; по-друге, як пізнання соціальних і правових норм та формування досвіду власної поведінки і відносин, у тому числі певної моделі правової поведінки; по-третє, як соціалізацію; по-четверте, як формування особистості у взаємозв'язку природних (біологічних) й зовнішніх (соціальних, у тому числі правових) факторів. По-п'яте, як формування внутрішньої свободи вибору стилю і форми поведінки в межах правового поля.

2. Доведено, що з філософсько-правових позицій правове виховання становить собою суспільно-буттєву необхідність. Правове виховання молоді, в

тому числі й курсантів закладів освіти МВС України, – це цілеспрямована, організована, послідовно-паралельна та системна діяльність з боку державних органів та інших учасників правовиховного процесу з метою формування правомірної поведінки на основі адекватної правової свідомості.

3. Дійшли висновку, що правомірна поведінка молодої людини, в тому числі й курсанта, – це правоорієнтована своєрідна репрезентація її стосунків із суспільством, державою, її органами та окремими громадянами, це репрезентація знань, навичок і вмінь правомірної поведінки, а також набутого досвіду, зокрема й стінах закладу освіти МВС України на основі наявного змісту правосвідомості. Внаслідок цього правове виховання зорієнтоване, насамперед, на формування необхідного змісту правосвідомості, такого, який відповідає завданням побудови правової держави, - як основи правомірної поведінки.

4. Розширено й поглиблено філософсько-правове міждисциплінарне розуміння правосвідомості. В результаті здійсненого пошуку доведено, що правосвідомість – це інтегроване духовносоціопсихічне утворення особистості, в основі якого лежать правові норми як спонукальні мотиви дій, вчинків і поведінки в цілому відповідно до їх змісту. Як інтегроване утворення, правосвідомість формується на основі дії духовного, соціального, психологічного та особистісного, а також під впливом історичного розвитку кожного народу, його менталітету. У структурному плані правосвідомість включає такі компоненти, як світоглядний, духовний, моральний, естетичний, правоціннісний, професійно-правовий, буденно-правовий і психологічний.

5. Встановлено, що формування правомірної поведінки молоді тісно пов'язано з сутністю правової природи людини, її особистістю, яка у часі або прогресує, або регресує, а також зі змістом правового виховання.

6. Обґрунтовано зміст правового виховання курсантів закладів освіти МВС України, що його становить сукупність знань, навичок і вмінь з юридичних, філософських, психологічних, педагогічних, соціологічних,

спеціальних та інших навчальних дисциплін, а також система переконань й установок, які забезпечують їх правомірну поведінку в суспільстві та професійній діяльності в органах внутрішніх справ.

У процесі правового виховання зміст вкладається у конкретні форми й за допомогою сукупності методів і різних засобів передається курсантам. Ефективність засвоєння змісту, тобто знань, навичок і вмінь курсантами залежить від того, в які форми було укладено зміст, які міждисциплінарні методи застосовувалися для того, щоб курсанти не лише оволоділи цими знаннями, навичками і вміннями, а й перетворили їх у свої переконання, мотиви поведінки і професійної діяльності.

7. Міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання, як філософсько-правовий вимір інтеграції міждисциплінарних наукових досягнень:

- визначає їх зв'язок, взаємовплив у контексті здійснення виховного впливу на курсанта закладу освіти МВС України;

- окреслює найбільш доцільні підходи і напрями здійснення теоретичних і практичних операцій, а також прогнозований кінцевий результат на платформі глибокого аналізу діалектики об'єктивного і суб'єктивного, сутності та явища, змісту і форми, можливого і дійсного;

- виявляється в застосуванні системного підходу, котрий перетворює його із сукупності окремих актів у цілісний процес, що забезпечує цілеспрямований характер правового виховання курсантів.

У практичній площині діалектика правового виховання у закладах освіти МВС України виявляється як доцільне поєднання за змістом, цілями та умовами сукупності різних підходів, принципів, форм, методів і засобів правового виховання курсантів.

8. Зміст правового виховання курсантів навчальних закладів МВС України втілюється в такі основні форми, як правова освіта, правова пропаганда, правозастосовна практика, яка реалізується у процесі виконання

оперативно-службових завдань (навчальна практика, стажування на посаді, участь в охороні громадського порядку, виконання громадянських обов'язків); участь курсантів у роботі громадських формувань; участь курсантів у діяльності з правового виховання населення (особливо серед учнів середніх шкіл, молоді).

Мета правового виховання досягається шляхом застосування різних міждисциплінарних методів. Під методами правового виховання у закладах освіти МВС України розуміємо способи педагогічно доцільної й упорядкованої взаємодії вихователя і курсанта, а також здійснення психологічного впливу на нього з метою формування високої правосвідомості, яка необхідна для його майбутньої правоохоронної діяльності й правомірної поведінки.

До засобів правового виховання курсантів віднесене: слово, предмети (наочні посібники, кінофільми, нормативні та інші документи, факти, бесіди, наукові конференції, олімпіади, збори, традиції, література, твори мистецтва тощо); технічні засоби, різні види діяльності, різні засоби передачі змісту правових норм та інформації тощо.

9. Особливості правового виховання курсантів закладів освіти МВС України полягають у тому, що:

– воно спрямовано не лише на формування їх власної правомірної поведінки, а і на формування знань, навичок, умінь, переконань та установок щодо: по-перше, забезпечення пріоритету права в їхній професійній правоохоронній діяльності, по-друге, - запобігання професійно-моральній деформації, по-третє, здатності забезпечувати правомірну поведінку громадян;

– на курсантів здійснюється виховний вплив як у ході навчальних занять, так і у позанавчальний час, організовано і через створення спеціальних умов;

– воно здійснюється в ході правозастосовної (навчальної) практики, участі курсантів разом із працівниками міліції в охороні громадського порядку під час різноманітних масових заходів;

– спрямовано на виховання поваги до Конституції та законів України, Президента України, Уряду України, наказів МВС України, на виховання глибокої переконаності у справедливості й доцільності заснованого на них правопорядку, а також на формування негативного ставлення до фактів порушення законності, аморальних вчинків, будь-яких порушень;

– у процесі правовиховної діяльності до курсантів задля досягнення правомірної поведінки можуть застосовуватися також методи примусу і покарання;

– у курсантів постійно формується усвідомлення і готовність підкорятися наказам, правовим нормам, а також установка на дотримання принципу справедливості у розв’язанні завдань майбутньої професійної діяльності;

– воно також здійснюється через індивідуально-виховну роботу й самовиховання.

Рекомендації щодо наукового та практичного використання результатів дисертаційного дослідження:

На основі дослідження доцільно розробити програму правового виховання курсантів закладів освіти МВС України.

Для науково-педагогічних працівників, заступників начальників курсів з виховної роботи та працівників відділу роботи з персоналом підготувати навчально-методичний посібник „Форми, методи і засоби правового виховання молоді”.

На основі запропонованих у дисертації методів здійснювати моніторинг правового виховання курсантів і студентів закладів освіти МВС України.

Організовувати з науково-педагогічними працівниками закладів освіти МВС України інструктивно-методичні заняття з проблем: „Форми, методи і засоби правового виховання в умовах закладу освіти МВС України”.

Підготувати посібник з правового мінімуму знань для науково-педагогічних працівників, які викладають неюридичні навчальні дисципліни.

Використовуючи дані соціологічного опитування, вдосконалювати форми і методи правового виховання курсантів в процесі проведення занять і позанавчальних заходів та ін.

В результаті проведених досліджень у Львівському державному університеті внутрішніх справ сформовано систему правового виховання молоді, включаючи курсантів і студентів навчального закладу, а саме:

а) створено спеціальні правничі класи в підшефній гімназії Святої Анни, Галицькому правничому ліцеї, правничому ліцеї при Дрогобицькому педагогічному університеті;

б) на засадах окремих договорів з координаційно-методичним центром управління освіти Львівської міської ради “Галицьке юнацтво” здійснюється правова пропаганда і правова освіта учнів середніх шкіл та профтехучилищ м. Львова, до якої залучаються науково-педагогічні працівники університету та курсанти старших курсів;

в) організовано роботу “юридичної клініки”, в якій студенти старших курсів правничого факультету надають правову допомогу населенню (під керівництвом викладачів);

г) функціонують шестимісячні підготовчі курси для вступу у вищі навчальні заклади, на яких слухачі отримують знання з основ права;

д) курсанти старших курсів факультету економічної безпеки беруть участь у рейдах і перевітках, які здійснює Управління захисту прав споживачів Львівської облдержадміністрації та ін.

Досвід правового виховання курсантів і студентів Львівського державного університету внутрішніх справ може бути запозичений іншими закладами освіти МВС України.

Філософські проблеми правового виховання, науково-практичний інтерес до яких завжди є актуальним, а саме поняття „правове виховання” відзначається багатоаспектністю і суспільною важливістю, особливо у нинішніх умовах побудови правової держави, безумовно, потребують подальшого всебічного вивчення і наукового обґрунтування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аза Л.А.* Воспитание как философско-социологическая проблема. – К.: Наукова думка, 1993. – 129 с.
2. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
3. *Алексеев С.С.* Философия права. – М.: Узд-во НОРМА, 1977. – 336 с.
4. *Алексюк А.М.* Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
5. *Андреев А.Н., Коваль С.П.* Актуальные проблемы развития политической и правовой культуры курсантов и слушателей // URL: <http://www.ipb.mos.ru/konf/2003/sb-2003/sec-1/68.pdf>.
6. *Андрюсюк В.Г.* Педагогика и психология в деятельности органов внутренних дел. Часть особенная: Учеб. пособие. – К.: НИИ и Рио Киевской высшей школы МВД СССР, 1990. – 80 с.
7. *Андрюсюк В.Г., Ромешко А.В.* Педагогика и психология в деятельности органов внутренних дел. Часть общая: Учеб. пособие. – К.: НИИ и Рио Киевской высшей школы МВД СССР, 1988. – 92 с.
8. *Андрущенко В.П., Михальченко М.І.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. – 2-е вид., випр. й доп. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
9. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 214 с.
10. *Ануфрієв М.І., Бандурка О.М., Ярмиш О.Н.* Вищий заклад освіти МВС України: Науково-практичний посібник. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 369 с.
11. *Арендт Г.* Становище людини. / Пер. з англ. М. Зубрицької. – Львів, 1999. – 255 с.
12. *Аристотель.* Соч.: В 4 т. – М.: Политиздат, 1976. – 1983. – Т. 4. – С. 267–293.

13. *Афанасьев В.С.* Современные проблемы теории законности. – М.: Юрид. лит., 1993. – 248 с.
14. *Бабкин В.Д.* Правовое воспитание студентов / Отв. ред. В.И. Даниленко. – К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1983. – 53 с.
15. *Баранов П.П.* Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел: теоретические и социологические аспекты // Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. 12.00.02. – М., 1992. – 31 с.
16. *Бачинин В.А.* Морально-правовая философия. – Х., 2000. – 206 с.
17. *Бачинин В.* Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
18. *Бачинин В., Панов М.* Філософія права: Підручник. – К.: Вид. Дім „Ін Юре”, 2002. – 472 с.
19. *Безпалько О.В.* Формування готовності студентів педвузу до проектування організаційних форм виховної діяльності: Дис... канд. пед. наук 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1998. – 197 с.
20. *Бергсон А.* Два источника морали и религии / Пер. с фр., послесловие и прим. А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1994. – 384 с.
21. *Бердяев Н.* Судьба России. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 256 с.
22. *Берега Р.* Формування національної самосвідомості студентів як педагогічна проблема // Педагогіка і психологія професійної освіти. Науково-методичний журнал. – 1999. – №1. – С. 210–215.
23. *Берман Т.Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования. / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА, 1998. – 624 с.
24. *Бикова О.В.* Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2001. – 21 с.
25. *Борев Ю.Б.* Эстетика. / Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1975. – 399 с.
26. *Бочковський О.* Вступ до націоналії. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.

27. *Братасюк В.М.* Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): Автореф. дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 20 с.
28. *Брушлинский А.В.* Проблемы психологии субъекта. – М.: Ин-т психол. РАН, 1994. – 384 с.
29. *Брушлинский А.В.* Психология субъекта и его деятельности // Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н. Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – С. 441–459.
30. *Бубер М.* Я и Ты // Квинтэссенция: Философский альманах. – М.: Политиздат, 1992. – С. 294–370.
31. *Буева Л.П.* Человек: деятельность и общение. – М.: Мысль, 1978. – 216 с.
32. *Бура Н.А.* Структура правосознания. – К.: Логос, 1982. – 64 с.
33. *Бура Н.А.* Функции общественного правосознания. – К.: Наукова думка, 1986. – 85 с.
34. *Ваврик Р.В.* Національна свідомість і самосвідомість та підходи до їх формування у військовослужбовців Збройних Сил України // Військова освіта: Зб. наукових праць. – 2002. – №10. – С. 31–36.
35. *Варій М.Й.* Загальна психологія: Навч. посібник для студентів психол. і педагог. спеціальностей. – Львів: В-во „Край”, 2005. – 752 с.
36. *Варій М.Й.* Морально-психологічний стан військ: Навч. посіб. – Львів: ВІ ДУ ЛП, 2000. – 221 с.
37. *Варій М.Й.* Основи соціальної психології військового колективу / Монографія. – Львів: В-во „СПОЛОМ”, 2002. – 250 с.
38. *Варій М.Й.* Психолого-педагогічні основи розвитку навчально-пізнавальної і розумової діяльності курсантів (студентів) в процесі навчання у вищому військовому навчальному закладі // Активізація пізнавальної діяльності курсантів (студентів) у навчально-виховному процесі ВВНЗ: Матеріали наук.-

практ. конференції. – Львів: Військовий інститут при ДУ “Львівська політехніка”, 1998. – С. 10–33.

39. *Варій М.Й.* Соціальна психіка нації: Монографія. – Львів: В-во „СПОЛОМ”, 2002. – 184 с.

40. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка: Посібник / За заг. ред. М.Й. Варія. – Львів: В-во „СПОЛОМ”, 2003. – 624 с.

41. *Варій М.Й., Ортинський В.Л.* Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. – К.: В-во „Центр навчальної літератури”, 2006. – 374 с.

42. *Васильев А.* Правовые категории. – М., 1976. – 235 с.

43. *Васильев В.Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: 1991. – 464 с.

44. *Васильев В.Л.* Юридическая психология: Учебник / 5-е изд, доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.

45. *Васькович Й.* Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. – 1998. – №6. – С. 103–110.

46. *Васянович Г.П.* Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект): Монографія. – К. – Львів: Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, 1997. – 163 с.

47. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. „Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.

48. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2004. – 1440 с.

49. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права: Ч. 2. Теория права. – Т. 2. – М.: Юрист, 1997. – 152 с.

50. *Вербицкий Н.П.* Теоретические вопросы правового воспитания школьников: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01 // Всесоюзный научно-исследовательский институт. – М., 1987. – 25 с.

51. *Вишневський О.* Концепція демократизації українського виховання // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції. – К.: Школяр, 1997. – С. 78–122.
52. *Войтенко Д.О.* Історичний розвиток концепцій обґрунтування у логіці та філософії права (від античності до початку ХХ сторіччя): Автореф. дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2005. – 20 с.
53. *Воспитание нравственное* // Словарь по этике. – М.: Политиздат, 1989. – С. 44–46.
54. *Гапон Н.* Психотерапія емоційного життя засобами малюнку та музики // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Мистецтво і освіта: Зб. наук. праць / Упорядн. і відп. ред. С.О. Черепанова. – Львів: Каменяр, 1998. – Вип. 3. – С. 153–162.
55. *Гарин И.И.* Что такое этика, культура, религия? – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002. – 848 с.
56. *Гвишиани Д.М.* Организация и управление. – 2-е изд., доп. – М.: „Наука”, 1972. – 536 с.
57. *Гегель Г.* Лекции по эстетике // Соч. В 14т. – Т. 12. – М.: Политиздат, 1938. – С. 8–35.
58. *Гегель Г.* Соч.: В 9-ти т. – М.: 1967. – Т. 7.
59. *Головченко В.В.* Деякі тенденції розвитку масової правосвідомості // Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип. 5. – К.: Наукова думка. – 1994. – С. 76–82.
60. *Головченко В.В.* Эффективность правового воспитания: Понятие, критерии, методика измерения. – К.: Наукова думка, 1985. – 128 с.
61. *Гольберг М.* Діалог і проблеми взаємодії культур // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань / Ред. кол.: С.О. Черепанова (відп. ред.), В.Г. Скотний,

Д.П. Крвавич: (Міжвузів. збірник наукових праць). – Львів: Каменярь, 1996. – С. 6–16.

62. *Горак Г.І.* Філософія: Курс лекцій. – К.: Відбір, 1998. – 272 с.

63. *Горбачевська О.* Активізація економічного мислення студентів засобом математичних задач // Педагогіка і психологія професійної освіти. Науково-методичний журнал. – №3–4. 1997. – Ч. 2. – С. 57–60.

64. *Городов П.Н.* Оптимизация процесса воспитания в высшей военной школе. – М.: ВПА, 1983. – 182 с.

65. *Горський В.* Україна в історико-філософському вимірі // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №2. – С. 10–31.

66. *Горський В.* Як можлива історія української філософії в контексті світової культури // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань / Ред. кол.: С.О. Черепанова (відп. ред.), В.Г. Скотний, Д.П. Крвавич: (Міжвузів. збірник наукових праць) – Львів: Каменярь, 1996. – С. 175.

67. *Григорьян Б.Т.* Философская антропология: Критический очерк. – М.: Мысль, 1982. – 188 с.

68. *Громкова М.Т.* Психология и педагогика профессиональной деятельности: Учеб. пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 415 с.

69. *Гуревич П.С.* Основы философии: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2000. – 438 с.

70. *Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д.* Юридическая деонтология. – К.: ВІРА, 1999. – 506 с.

71. *Гусейнов А.А., Апресян Р.Г.* Этика: Учебник. – М.: Гардарики, 1998. – 472 с.

72. *Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И.* Введение в философию образования. – М.: Издательская корпорация „Логос”, 2000. – 244 с.

73. *Гуссель Э.* Идеи к чистой феноменологической философии. – Кн. 1. Общее введение в чистую феноменологию. – М., 1999. – 336 с.

74. *Дворецька Г.В.* Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 340 с.
75. *Денисов О.С.* Фактори, що впливають на формування правової свідомості // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. статей. – Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ при Донецькому національному у-ті, 2002. – №1. – С. 21–25.
76. *Державна національна програма. Освіта. Україна ХХІ століття.* – К.: Райдуга, 1994. – 64 с.
77. *Деятельность* // Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.
78. *Деятельность* // Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
79. *Джахая Л.Г.* Мир человека и человек в мире в свете нового философского мышления // Философские науки. – 1990. – №1. – С. 109–113.
80. *Догадайло Ю.Р.* Правовое воспитание молодежи в развитом социалистическом обществе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01 / Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М., 1975. – 22 с.
81. *Дубасенюк О.А.* Теоретичні та методичні основи виховної діяльності педагога: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04. / АПН України; Ін-т пед. і псих. проф. освіти. – К., 1996. – 444 с.
82. *Духовне відродження – основа стратегії сталого розвитку України.* Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2001. – 423 с.
83. *Естетика: Підручник* / Л.Т. Левчук, Д.Ю. Кучерюк, В.І. Панченко; За заг. ред. Л.Т. Левчук. – К.: Вища школа., 1997. – 399 с.
84. *Етика: Навч. Посібник* / Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.

85. *Жалинский А.Э.* Основы профессиональной деятельности юриста (Введение в специальность). – Смоленск: Изд-во Смоленского гуманитарного университета, 1995. – 126 с.

86. *Задоянчук Н.А.* Юридичні засади формування громадянського суспільства // Політика і право. – 1998. – №6. – С. 18–26.

87. *Зазуліна Л.В.* Діалогізація педагогічного процесу в системі підвищення кваліфікації вчителів // Управління національною освітою в умовах становлення і розвитку української державності: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-30 жовтня 1998 року). – К.: МО України, АПН України, ДАККО, ІЗМН. – 1998. – С. 241–245.

88. *Закон України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”* від 24 січня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №6. – С. 35.

89. *Занік Ю.М.* Інтелектуальна культура юриста: філософсько-правовий аспект: Автореф. дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.12 / Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 16 с.

90. *Зархіна С.Е.* Мова права як предмет філософсько-логічного аналізу (історичний аспект): Автореф. дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2005. – 20 с.

91. *Зелений В.І.* Розвиток педагогічної культури молодих офіцерів внутрішніх військ МВС: Автореф. дис. ... канд. педагог. наук: 13. 00. 04 // Національна академія прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2003. – 18 с.

92. *Ибрагимов М.М., Куличенко В.В., Съедин Б.Г.* Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел: Учеб. пособие. – К., 1990. – 304 с.

93. *Ибрагимов М.М.* Філософія права як самостійна наукова дисципліна // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників ОВС. Зб. наук. статей. – К., 1995. – С. 5–19.

94. *Иванников И.А.* Концепция правовой культуры // Правоведение. – 1998. – №3. – С. 12–16.
95. *Иванов В.Н.* Профессия – юрист: Справочник для абитуриентов и студентов учебных заведений юридического профиля. – М.: Изд-во „Ось – 89”, 1998. – 208 с.
96. *Иконникова Г.И., Ляшенко В.П.* Основы философии права. – М.: ИНФРА-М, Изд-во „Весь Мир”, 2001. – 256 с.
97. *Ильин А.* О сущности правосознания. – М., 1992. – 324 с.
98. *Ильин В.В.* Философия: Учеб. для вузов. – М.: Академический проект, 1999. – 386 с.
99. *Ігнатенко П.Р., Поплужний В.Л., Косарева Н.І., Крицька Л.В.* Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: Навч.-метод. посібник. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 252 с.
100. *Канак Ф.М.* Масова свідомість доби перехідного стану суспільства і реформаторство // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Людина і духовність”. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників / Керівник авторського колективу А.І. Комарова. – К., 1996. – Т. 5. – С. 107–112.
101. *Карпец И.И., Ратинов А.Р.* Правосознание и причины преступности // Советское государство и право. – 1988. – №12. – С. 50–54.
102. *Карпюк Г.* Снайпер – не вбивця // Іменем закону. – 2002. – №20 (5304). – С. 6.
103. *Кейзеров Н.М.* Политическая и правовая культура (Методологические проблемы). – М.: Юрид. лит., 1983. – 232 с.
104. *Кельман М.С.* Індивідуально-навчальна робота з курсантами // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 1995. – №2. – С. 39–42.
105. *Кельман М.С.* Теорія права. Навч. посібник. – Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 382 с.

106. *Кемеров В.Е.* Введение в социальную философию: Учеб. для вузов. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2000. – 314 с.
107. *Керимов Д.А.* Культура и техника законотворчества. – М.: Юрид. лит., 1991. – 160 с.
108. *Кириченко І.Г.* Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку // Іменем закону. – 2002. – №15 (5299). – С. 3.
109. *Кисельов М.М.* Екологічна свідомість і політична культура // Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / Керівник авторського колективу А.І. Комарова, О.М. Рудакевич. – К., 1997. – Т. 6. – С. 177–180.
110. *Кітура А.* Морально-етичне та правове виховання молоді; формування свідомості та мотивації її поведінки // Виховання української еліти в системі національної освіти України (матеріали науково-практичної конференції, 19-20 червня 1997 р.). – Львів: В-во „За вільну Україну”, 1997. – С. 33–39.
111. *Коваль М.С.* Навчання як військово-дидактичний процес // Військова психологія і педагогіка: Посібник / За заг. ред. М.Й. Варія. – Львів: Вид-во „Сполом”, 2003. – С. 400–458.
112. *Коваль Н.В.* Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): курс лекций. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 192 с.
113. *Козловский А.А.* Онтология юридической ответственности // Проблемы філософії права: Міжнар. часопис.– Т. 2. – К. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 98–111.
114. *Козяр М.М.* Індивідуально-виховна робота з військовослужбовцями і самовиховання // Військова психологія і педагогіка: Посібник / За заг. ред. М.Й. Варія. – Львів: Вид-во „Сполом”, 2003. – С. 548–575.
115. *Козяр М.М.* Педагогічні основи виховання у курсантів вищих навчальних закладів системи МВС відповідального ставлення до виконання

своїх обов'язків: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1998. – 172 с.

116. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: Курс лекций. – М., 1998. – 313 с.

117. *Кондаков И.* Психология. Иллюстрированный словарь. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

118. *Корженко В.В.* Філософія виховання: зміна орієнтацій: Монографія. – Укр. Академія держ. управл. при Презид. України. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 303 с.

119. *Костенко О.М.* Конституція і правова культура громадян: що головніше? // Державно-правова реформа в Україні: Мат. наук.-практ. конфер. листопад 1997 року – К., 1997. – С. 64–66.

120. *Костицький М.В.* Введение в юридическую психологию. – К.: Высш. школа, 1990. – 257 с.

121. *Коэн Д., Арто Э.* Гражданское общество и политические теории. – М., 2003. – 311 с.

122. *Крапивенский С.Э.* Социальная философия: Учебник / 3-е изд., перер. и доп. – Волгоград: Комитет по печати, 1996. – 352 с.

123. *Красько В.Г.* Психология и педагогика в схемах и таблицах. Учеб.-метод. пособие. – Минск, 1999. – 357 с.

124. *Краткая философская энциклопедия.* – М.: Прогрес; Энциклопедия, 1994. – 576 с.

125. *Кремень В.Г.* Національна освіта як соціокультурне явище // Учитель. – 1999. – №11–12. – С. 10–17.

126. *Кропоткин П.* Этика: Избранные труды. – М.: Политиздат, 1991. – 496 с.

127. *Кукушкина Е.И., Логунова Л.Б.* Мироззрение, познание, практика // Над чем работают, о чем спорят философы. – М., 1989. – С. 103–147.

128. *Курганов С.Н., Кравченко А.И.* Социология для юристов: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1999. – 255 с.
129. *Кьеркегор С.* Страх и трепет. / Пер. с дат. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
130. *Левин К.* Динамическая психология. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
131. *Леви-Строс К.* Первобытное мышление / Пер., вступ. ст. и прим. А.Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
132. *Легуша С.М.* Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 17 с.
133. *Леонтьев А.* Воля // Вестник МГУ. – Серия 14, Психология. – 1993. – №2. – С. 69–75.
134. *Лефрансуа Г.* Теории научения. Формирование поведения человека. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 278 с.
135. *Лихачев Б.Т.* Педагогика: Курс лекций. – М.: Педагогика, 1992. – 327 с.
136. *Ляшенко В.М.* Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння дійсності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – 16 с.
137. *Мазур Л.О.* Фізична культура особистості у її відношенні до морального громадського виховання // Зб. наук.-метод. статей. – Львів: ЛДУФК, 1997. – С. 135–141.
138. *Мазур Л., Мартин П.* Філософія життя й ідеологія українського національного тіловиховання // Традиції фізичної культури в Україні: Зб. наук. статей / За заг. ред С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цюся – К.: ІЗМН, 1997. – С. 199–208.
139. *Макаренко А.С.* Цель воспитания / Соч. Т. 5. – М.: Изд. Акад. пед. наук РСФСР, 1957. – С. 345–358.

140. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.
141. *Малахов В.А.* Этика: Курс лекций. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
142. *Малахов В.П.* Философия права: Учебное пособие для вузов. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 477 с.
143. *Малинина И.П.* Философия правотворчества. – Екатеринбург, 1996. – 150 с.
144. *Малинина И.П.* Философия права (от метафизики к герменевтике). – Екатеринбург, 1995. – 294 с.
145. *Мамут А.С.* Правосознание // Общественное сознание и его формы. – М., 1996. – С. 108 – 144.
146. *Маслов В.* Деякі аспекти естетичного виховання в історії України // Педагогіка і психологія професійної освіти. Наук.-метод. журнал. – Львів, 1997. – №3–4. – С. 135–140.
147. *Менюк О.А.* Правова культура і підприємництво. – К.: Оріони, 2003. – 249 с.
148. *Момджян К.Х.* Введение в социальную философию: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, КД „Университет”, 1997. – 448 с.
149. *Морозов А.С.* Формування правової культури у майбутніх працівників міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 13. 00. 01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 1999. – 18 с.
150. *Москаленко В.В.* Социализация личности (филос. аспект). – К.: Вища школа, 1986. – 198 с.
151. *Назаренко Є.В.* Ідеологічні засади державно-правової реформи в Україні // Проблеми державно-правової реформи в Україні: Зб. наук. праць. – К., 1997.– Вип. 3. – С. 117–126.
152. *Нельга О.В.* Теорія етносу. Курс лекцій: Навч. посібник. – Київ: ТанDEM, 1997. – 368 с.

153. *Нерсесянц В.С.* Філософія права: Учебник для вузов. – М.: Издательская группа ИНФРАМ – НОРМА, 1997. – 652 с.
154. *Нестеренко В.Г.* Вступ до філософії: онтологія людини: Навч. посібник для студентів вищих учбових закладів. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
155. *Овчинский А.С.* Оперативно-розыскная информация / Под ред. А.С. Овчинского и В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА, 2000. – 367 с.
156. *Орбан Л. Е., Хрущ В.Д., Москаленко Ю.М., Ларіонова В.К., Крюкова Н.М.* Соціальна психологія / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1994. – 101 с.
157. *Оніщенко Н.М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
158. *Основы эстетики и искусствоведения* / Под ред. И.Л. Любинского, В.К. Скаперщикова. – М.: Просвещение, 1979. – 302 с.
159. *Особливості формування світогляду студентської молоді: Методичні рекомендації.* / Укл. В.О. Долгих, Ю.Д. Руденко, В.І. Шпак. – К.: ІЗМН, 1997. – 36 с.
160. *Падалка О.С., Нісімчук А.С., Смолюк І.О., Шпак О.Т.* Педагогічні технології: Навч. посібник. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1995. – 256 с.
161. *Партийно-политическая работа в органах внутренних дел.* – М.: Юрид. лит., 1987. – 320 с.
162. *Пашутін В.В.* Деякі проблеми застосування системного підходу в праві // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. статей. – Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ при Донецькому національному у-ті, 2002. – №1. – С. 15–21.
163. *Петрова Л.В.* Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс: Автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Харків, 1998. – 36 с.

164. *Плахотнюк Н., Проков'єва Д.* До питання про правову культуру українського суспільства та особистості // *Право та культура: теорія і практика: Мат. міжнар. наук.-практ. конфер., м. Київ 15–16 травня 1997 р. / За ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського.* – К.: МП „Леся”, 1997. – С. 233–234.

165. *Постанова* Верховної Ради України „Про державну програму боротьби із злочинністю” від 25 червня 1993 р. // *Офіційний сайт Відомостей Верховної Ради України: URL: <http://www.portal.rada.gov.ua>.*

166. *Право та культура: Теорія і практика: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 15–16 травня, 1997р.* – К.: МП „Леся”, 1997. – 288 с.

167. *Правознавство: Навч. посібник / В.І. Бобир, С.Е. Демський, А.М. Колодій та ін., За ред. В.В. Копейчикова.* – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 704 с.

168. *Природа моральної філософії / Предисл. А.Ф. Грязнова и Л.В. Коноваловой; Пер. с англ., сост. и прим. Л.В. Коноваловой.* – М.: Республика, 1999. – 351 с.

169. *Пристапуна Є.Н.* Система народних знань і уявлень про фізичне виховання людини // *Традиції фізичної культури в Україні: Зб. наук. статей / За заг. ред. С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цьося* – К.: ІЗМН, 1997. – С. 131–146.

170. *Приченій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А.* Філософія: Посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 2001. – 576 с.

171. *Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція: Науково-практичний посібник (Москаленко А.П., Кобзі Д.О., Стародубцев А.А.; відп. ред. Соколов В.О).* – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 98 с.

172. *Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учебное пособие* / Под ред. Г.В. Дубова и А.В. Опалева. – Изд. 2-е, испр. и дополн. – М.: Щит – М, 1998. – 442 с.

173. *Психология – Педагогика. Этика: Учеб. для вузов* / О.В. Афанасьев, В.Ю. Кузнецов, И.П. Левченко и др; Под ред. проф. Ю.В. Наумкина. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1999. – 350 с.

174. *Психология и педагогика. Учебное пособие* / Под ред. К.А. Абульхановой, Н.В. Васиной, Л.Г. Лаптева, В.А. Сластенина. – М.: Изд-во „Совершенство”, 1998. – 320 с.

175. *Рабінович П.М., Святоцький О.Д.* Проблеми вдосконалення правового виховання школярів в умовах перебудови // Тези доповідей міжвузівської науково-педагогічної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження А.С. Макаренка. – Львів, 1988. – С. 16–17.

176. *Радугин А.А., Радугин К.А.* Социология: курс лекций. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Центр, 2000. – 244 с.

177. *Ратинов А.Р.* Структура и функции правового сознания // Проблемы социологии права. – Вильнюс, 1970. – Вып. 1. – С. 184–219.

178. *Рудницька О.* Гуманітаризація освіти й духовність // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнародних філософ.-культурологічних читань / Ред. колегія: С.О. Черепанова (відп. ред), В.Г. Скотний, Д.П. Крвавич, – Львів: Каменяр, 1996. – С. 128–132.

179. *Русская философия права (онтология)* / Составители: А.П. Альбов, Д.В. Масленников, М.В. Сальников. – СПб.: Алетея, 1992. – 438 с.

180. *Рябко И.Ф.* Правосознание и правовое воспитание масс. – Ростов-на-Дону, 1996. – 287 с.

181. *С'єдін Б.Г.* Естетичне виховання у структурі професійної морально-правової культури співробітників органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1998. – 16 с.

182. *Савин Н.В.* Педагогика. – М.: Просвещение, 1972. – 302 с.
183. *Сальников В.П., Кальной И.И., Гуцериев Х.С., Сандулов Ю.А.* Философия для аспирантов: Учеб. для адъюнктов высших образовательных учреждений МВД России / Под ред. И.И. Кальной. – СПб.: Лань, 1999. – 512 с.
184. *Сахань О.М.* Студентські інтереси та їх роль у становленні соціальної зрілості майбутніх спеціалістів: Автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22. 00. 06 // Харківський національний університет. – Харків, 1995. – 21 с.
185. *Синьов В.М., Радов Г.О., Кравчина В.І., Беца О.В.* Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. – К.: МП „Леся”, 1997. – 272 с.
186. *Сичак В., Боруцький С.* Лицар українського війська – яким він має бути? // Виховання української еліти в системі національної освіти України: (матер. наук.-практ. конференції, 19-20 червня 1997 р. – Львів: В-во „За вільну Україну”, 1997. – С. 50–54.
187. *Скакун О.Ф.* Юридическая деонтология. – Харьков: Эспада, 2002. – 504 с.
188. *Сливка С.* Правова деонтологія. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
189. *Сливка С.* Природне та надприродне право: У 3-х ч. – Ч. 1. Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
190. *Сливка С.С.* Духовні аспекти морально-правової культури юриста // Правова культура і підприємництво. – Донецьк, 1999. – С. 56–61.
191. *Сливка С.С.* Духовні засади моральної культури юриста // Право України. – 1999. – №2. – С. 59.
192. *Сливка С.С.* Естетична культура юриста в контексті інтеграційного підходу // Педагогіка і психологія професійної освіти. Науково-методичний журнал. – Львів, 1999. – №1. – С. 162–168.
193. *Сливка С.С.* Позитивістські концепти. Філософсько-правовий аналіз: Монографія. – Львів: ЛЮІ, 2005. – 88 с.
194. *Сливка С.С.* Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах: Монографія. – Львів: Вільна Україна, 1991. – 42 с.

195. *Сливка С.С.* Професійна етика працівника міліції: Монографія. – Львів: Вільна Україна, 1995. – 127 с.
196. *Сливка С.С.* Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект) – Львів: Світ, 2000. – 336 с.
197. *Сливка С.С.* Теоретичні проблеми виховання молоді у правовій державі: морально-методологічний аспект // Мова і культура нації / За заг. ред. А.С. Токарської – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ, 2001. – С. 157–159.
198. *Сливка С.С.* Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста: Дис. ... докт.. юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2002. – 368 с.
199. *Сливка С.С.* Юридична деонтологія. – Вид. 2, перероб., допов.. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
200. *Сливка С.С., Єсип І.О., Штангрет М.Й.* Конкретизація правосвідомості юриста // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. – 1997. – С. 115–124.
201. *Сливка С.С., Несімко О.Д., Штангрет М.Й.* Сучасна особа юриста: Монографія. – Львів: Вільна Україна, 1997. – 116 с.
202. *Сливка С.С., Рудницький М.І., Єсип І.О., Підгурський М.Т., Штангрет М.Й.* Формування правосвідомості юриста: Монографія. – Львів: Кальварія, 1997. – 96 с.
203. *Словарь по этике* / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 477 с.
204. *Советский энциклопедический словарь* / Главный редактор А.М. Прохоров. – 4-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 1632 с.
205. *Согатовский В.Н., Вудгоф В.М.* Нравственное и эстетическое формирование личности в условиях развитого социализма. – Томск, 1984. – 161 с.

206. *Солдатенко С.М.* Нове праворозуміння та його роль у здійсненні державно-правової реформи // Проблеми державно-правової реформи в Україні: Зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 3. – С. 183–188.

207. *Соловйов В.С.* Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) // Політична думка. – 1999. – №1–2. – С. 120–139.

208. *Соловьёв Э.Ю.* Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция: филос. альманах / Сост. В.И. Мудрагей, В.И. Усанов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 162–235.

209. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Соломонова. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

210. *Сорокіна Л.М.* Соціальна поведінка молоді, що навчається в умовах трансформації сучасного українського суспільства: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22. 00. 06 // Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 18 с.

211. *Социальная психология личности в вопросах и ответах: Учеб. пособие / Под ред. проф. В.А. Лабунской.* – М.: Гардарики, 1999. – 397 с.

212. *Социология: Учебник для вузов / В.Н. Лавриненко, Н.А. Нартов, О.А. Шабанова, С.Т. Лукашова / Под ред. проф. В.Н. Лавриненко.* – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.

213. *Соціологічна думка України: Навч. посібник / М.В. Захарченко, Л.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов та ін.* – К.: Заповіт, 1996. – 424 с.

214. *Спиноза Б.* Избранные произведения. – Т. 1–2. – М., 1957. – 372 с.

215. *Станік С.* Динаміка правової культури: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська державна юридична академія. – Одеса, 1999. – 20 с.

216. *Станкевич Л.П.* Активность как мера деятельности личности // Вестник Московского университета. Серия „Философия”. – 1970. – №6. – С. 25–32.

217. *Столяренко А.М.* Психологические приемы в работе юриста: Практик. пособие. – М.: Юрайт, 2000. – 288 с.

218. *Столяренко А.М.* Юридическая педагогика: Курс лекций – М.: Ассоциация авторов и издателей „Тандем”; Изд-во „Экмос”, 2000. – 496 с.

219. *Струбицький В.В.* Актуальні проблеми фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського // Традиції фізичної культури в Україні: Зб. наук. статей / За заг. ред. С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цьося – К.: ІВМН, 1997. – С. 234–245.

220. *Сухомлинский В.А.* Сто советов учителю. – К., 1984. – 217 с.

221. *Тацій В., Тодика Ю.* Конституція України і правосвідомість юристів / Вісник Академії правових наук України. – 1998. – №4 (15). – С. 44–54.

222. *Темченко В.І.* Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики). – К.: НАВСУ, ДС „Авангард”, 2001. – 188 с.

223. *Теория государства и права: Учеб. для вузов / Под ред. В.Д. Перевалова и др.* – М.: ИНФРА-НОРМА, 1999. – 559 с.

224. *Ткаченко Т.С.* Етико-правові проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 12. 00. 12 // Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1997. – 16 с.

225. *Ткаченко Т.С.* Моральна деформація співробітників ОВС // Міжвузівський збірник наукових праць. МВС України. – К., 1995. – С. 104–115.

226. *Ткачова Н.О.* Методологічні й методичні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти // Педагогіка і психологія: науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України, 1999. – №1. – С. 93–98.

227. Толмэн Э. Бихевиоризм и необихевиоризм // Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 47–54.

228. Трофименко В.А. Розум та воля як антропологічні основи права: Автореф. дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – 20 с.

229. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. – СПб.: Лань, 1999. – 224 с.

230. Указ Президента України „Про національну доктрину розвитку освіти” від 17 квітня 2002 року. – №347 // Сайт Верховної Ради України: URL: [http:// www.portal.rada.gov.ua](http://www.portal.rada.gov.ua).

231. Указ Президента України „Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам корупції” від 9 лютого 2004 року №175/2004 // Урядовий кур’єр. – 2004. – 14 лютого.

232. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К.: Ірина, 1999. – 1551 с.

233. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания. – М., 1963. – 277 с.

234. Федик Є. Правова культура та її різновиди (загальнотеоретична характеристика) // Право та культура: теорія і практика: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ 15–16 травня 1997 р. / За ред. Ю. Шемшученка, В. Кампо, М. Поплавського. – К.: МП „Леся”, 1997. – С. 266–269.

235. *Философский* словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.

236. *Философский* энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

237. *Философское* сознание: догматизм обновления / Отв. ред. Н.И. Лапин; Сост. Е.Н. Шульга. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.

238. *Философско-психологические* проблемы развития образования / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – 176 с.
239. *Філософія права* / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.; За заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
240. *Філософія*: Навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2001. – 457 с.
241. *Фіцула М.* Виховати в учнів повагу до закону // *Право України*, 1997. – №2. – С. 51–55.
242. *Франк С.Л.* Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 510 с.
243. *Фройд З.* Либидо / Академия гуманитарных исследований. Институт философии РАН. – М.: Гуманитарий, 1996. – 477 с.
244. *Фройд З.* Лекции по введению в психоанализ. – М.: Экспо, 2001. – 347 с.
245. *Фролов С.С.* Социология: Учебник. – 3-е изд., доп. – М.: Гардарики, 1999. – 344 с.
246. *Фролова Т.* Підготовка старшокласників до праці менеджера // *Педагогіка і психологія професійної освіти. Науково-методичний журнал.* – №3–4. – 1997. – Ч. 1. – С. 154–158.
247. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя / Пер с англ. Д.Н. Дудинский. – Минск: Попурри, 1998. – 672 с.
248. *Фромм Э.* Душа человека / Общ. ред., сост. и предисл. П.С. Гуревича. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
249. *Християнська етика*: Методичний посібник. 1–11 класи / М. Бендик, І. Гнатів, О. Огірко. – Львів: Обласна книжкова друкарня, 1997. – 159 с.
250. *Хьюзбер А.* Мыслители нашего времени: Справочник по философии Запада XX века. – М.: Изд-во ЦТР МГП ВОС, 1994. – 312 с.

251. *Цимбалюк М.М.* Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 187 с.

252. *Ципко С.Ю.* Роль вищого навчального закладу у формуванні політичної культури студентської молоді (соціологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.03 / Київський університет імені. – К., 1999. – 20 с.

253. *Чебикін А.* Сучасна мистецька освіта в Україні: перспектива розвитку // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Мистецтво і освіта: Зб. наук. праць / Упорядн. і відп. ред. С.О. Черепанова. – Львів: Каменяр, 1998. – Вип. 3. – С. 72–79.

254. *Шадриков В.Д.* Проблема системогенеза в професійній діяльності. – М.: Наука, 1982. – 185 с.

255. *Шемшученко Ю.* Теоретичні засади взаємодії права і культури // Право та культура: теорія і практика: Мат. міжнар. наук.–практ. конфер., м. Київ 15–16 травня 1997 р. / За ред. Ю. Шемшученка, В. Кампо, М. Поплавського. – К.: МП „Леся”, 1997.– С. 4–6.

256. *Шишко В.В.* Культурологічні проблеми правотворчості: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 209 с.

257. *Шишко В.В.* Філософія права: культурологічний аспект // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів, 2000. – №1. – С. 149–153.

258. *Шиянов Е.Н., Котова И.Б.* Развитие личности в обучении: Учеб. пособие для студ. пед. вузов. – М.: Изд. центр „Академия”, 1999. – 288 с.

259. *Шкода В.В.* Вступ до правової філософії. – Х.: Фоліо, 1997. – 223 с.

260. *Шнайдер Г.И.* Криминология / Пер. с нем.; под. общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. – М.: УНИВЕРС, 1994. – 501 с.

261. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вступ. ст. А.А. Гусейнова и А.П. Скрипника. – М.: Республика, 1992. – 448 с.

262. *Штангрет М.Й.* Діалектичний взаємозв'язок форм, методів та засобів правового виховання курсантів // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. – 2002. – №1. – С. 69–76.

263. *Штангрет М.Й.* Духовне виховання курсантів: правовий аспект // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. – 1999. – №3. – С. 156–162.

264. *Штангрет М.Й.* Правове виховання курсантів як суспільно-необхідна умова професійного становлення майбутніх правоохоронців // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: – Львів: 2006. – Вип. 2. – С. 137–143.

265. *Штангрет М.Й.* Правове виховання як засіб національної безпеки: філософський аспект // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса: 1999. – №1. – С. 130–135.

266. *Штангрет М.Й.* Правосвідомість як феномен виховання курсантів // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. – 2000. – №1. – С. 141–144.

267. *Штангрет М.Й.* Філософське обґрунтування методів та засобів правового виховання курсантів у демократичній державі // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної правової держави Україна. Зб. наук. праць. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2001. – С. 256–271.

268. *Эренгресс Б.А.* Удивительная наука эстетика!.. Научно-художественная литература / Оформл. Евг. Когана. – М.: Дет. лит., 1974. – 208 с.

269. *Эстетика: Словарь* / Под общ. ред. А.А. Беляева и др. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.

270. *Эстетика: Учеб. пособие* / Л.Т. Левчук, Д.Ю. Кучерюк, В.І. Панченко, М.Ю. Русин. – К.: Вища школа, 1991. – 302 с.

271. *Юридическая социология: Учебник для вузов* – М.: НОРМА, 2000. – 368 с.

272. *Юридична енциклопедія: У 6-ти тт. / Під заг. ред. Ю.С. Шемшученка.* – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана”, 2003. – Т. 5. – 735 с.

273. *Ядов В.А. Диспозиционный регулятив социального поведения личности / Методологические проблемы социальной психологии.* – М., 1975. – 106 с.

274. *Ярошевский М.* Наука о поведении: русский путь. – М.: Воронеж, 1996. – 350 с.

275. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. / Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 572 с.

276. *Hekhausen H.* Hoffnung und Furcht in der Leistungsmotivation. Meisenheim und Han. – Born. 1963. – 424 p.

277. *Hengsterberg H.-E.* Philosophische Anthropologie. – Stuttgart, 1957. – 442 p.

278. *Mensch und Geschichte. Studien zur Methodologie und Wissenschaftsgeschichte.* – Born, 1950. – 632 p.

279. *Ron Miller.* What Are School For? Holistic Education in American Culture. – Brandon, Vermont, USA, 1982. – 253 p.

280. *Rothacker E.* Logik und Systematik der Geisteswis – Senschaft. Born, 1948. – 374 s.

281. *Rothacker E.* Philosophische Anthropologie. – Senschaft. Born, 1952. – 291 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА „Ми і право”.

Юний друже!

Пропонуємо Тобі відповісти на запитання анкети. Це дозволить Тобі й нам подивитись збоку на існуючі в суспільстві проблеми, опрацювати шляхи виходу з ситуації, що склалася.

Анкета анонімна. Результати будуть узагальнені й використані в наукових цілях. Чим відвертішими Ви будете, тим легше буде отримати достовірні результати і зробити адекватні висновки. Варіанти відповіді зазначайте у цифровому вигляді, де: **1**-так; **2**-майже так; **3**-майже ні; **4**-ні.

Отже, **починаємо** :

1. Ви завжди щиро відповідаєте на запитання анонімної анкети? 1 2 3 4

Дайте відповіді на запитання, що стосуються Ваших правових знань.

2. Ви отримали інформацію про право і закон:

а) від батьків 1 2 3 4

б) від знайомих 1 2 3 4

в) від вчителів 1 2 3 4

г) від працівників міліції 1 2 3 4

д) із засобів масової інформації 1 2 3 4

е) шляхом самоосвіти 1 2 3 4

ж) не володію правовими знаннями 1 2 3 4

3. До злочинів відносяться :

а) зрада у коханні 1 2 3 4

б) хуліганство 1 2 3 4

в) грабіж 1 2 3 4

г) порушення пішоходом правил дорожнього руху 1 2 3 4

д) крадіжка 1 2 3 4

е) зґвалтування 1 2 3 4

ж) вбивство 1 2 3 4

з) неповернення боргу 1 2 3 4

4. Злочинними вважаються:

- а) суспільно небезпечні погляди та думки особи 1 2 3 4
- б) діяння, які спричиняють шкоду суспільству 1 2 3 4
- в) діяння, які загрожують свободі, власності і життю громадян 1 2 3 4
- г) суспільно небезпечні діяння, які передбачені кримінальним законом 1 2 3 4

5. Злочини скоюються:

- а) через фінансові й матеріальні негаразди (бракує грошей) 1 2 3 4
- б) через особистісні якості (така людина) 1 2 3 4
- в) через сімейні незгоди 1 2 3 4
- г) через низький рівень правової культури та правової свідомості 1 2 3 4
- д) через незнання законів 1 2 3 4

А тепер про Ваше життя і навчання.

6. Ви відчуваєте себе більш комфортно на вулиці, аніж у школі чи вдома? 1 2 3 4

7. У Вашій школі порушники дисципліни складають швидше 20-30% учнів, аніж 50-60%? 1 2 3 4

8. Ви вважаєте, що більшість учнів Вашої школи можуть:

- а) привласнити чужу річ 1 2 3 4
- б) виправити оцінку в журналі 1 2 3 4
- в) заробляти гроші на обдурюванні інших 1 2 3 4
- г) придбати і зберігати вогнепальну зброю 1 2 3 4
- д) вживати алкоголь 1 2 3 4
- е) вживати наркотики 1 2 3 4
- ж) нанести тілесні ушкодження 1 2 3 4
- з) здійснити хуліганство 1 2 3 4
- і) здійснити вбивство 1 2 3 4

9. Ви вважаєте, Ваш найближчий товариш:

- а) стане на захист іншої особи у загрозовій ситуації 1 2 3 4
- б) шукатиме власника знайденої ним цінної речі 1 2 3 4
- в) прийде на допомогу потерпілому у важкому стані 1 2 3 4
- г) намагатиметься припинити незаконні дії, свідком яких він став 1 2 3 4
- д) допоможе представникам міліції у розкритті злочину 1 2 3 4

10. Які проблеми Вас особисто сьогодні хвилюють:

- а) голод 1 2 3 4
- б) нелади у сім'ї 1 2 3 4

- в) нелади з друзями 1 2 3 4
- г) навчання (не встигаєте) 1 2 3 4
- д) матеріальні негаразди 1 2 3 4
- е) нецікаво жити 1 2 3 4

11. На Вашу правомірну поведінку впливає:

- а) усвідомлення відповідальності за порушення Закону 1 2 3 4
- б) страх перед можливим покаранням 1 2 3 4
- в) небажання вчинити гріх, вірність заповідям Божим 1 2 3 4
- г) виховання у сім'ї 1 2 3 4
- д) виховна робота в школі 1 2 3 4
- в) внутрішня потреба бути законослухняним 1 2 3 4

12. Вишукано вдягнений молодий чоловік в „іномарці” викликає у Вас швидше бажання заволодіти такою „тачкою”, аніж осуд (все це придбано не за чесно зароблені гроші)? 1 2 3 4

13. Здійснюючи будь-який вчинок, Ви не замислюєтесь над його доцільністю, а керуєтесь, в основному, емоціями і почуттями? 1 2 3 4

14. Вам більш до вподоби фільми жахів, трилери і бойовики, аніж детективи і комедії, фільми про кохання? 1 2 3 4

15. Коли Вас ображають, Ви терпите і довго переживаєте, а не відповідаєте тим же? 1 2 3 4

16. На Вашу думку, у Ваших проблемах винні швидше держава, батьки, школа, вчителі, аніж Ви сам? 1 2 3 4

17. Ви ризикнете піти на правопорушення заради хорошого заробітку, якщо не буде явної загрози для Вашого життя і здоров'я? 1 2 3 4

18. Ви позитивно оцінюєте можливість заробити гроші шляхом:

- а) продажу, перепродажу речей і продуктів 1 2 3 4
- б) „дикого сервісу” (миття машини, продаж газет тощо) 1 2 3 4
- в) сільгоспробіт 1 2 3 4
- г) роботи на підприємствах, в організаціях 1 2 3 4
- д) виїзду на заробітки за кордон 1 2 3 4
- е) будь-яким шляхом, аби заробити гроші 1 2 3 4

19. Коли Ваші однокласники вчиняють правильно (не порушуючи дисципліни і норм етики), то вони швидше прагнуть уникнути покарання і задовольнити власні інтереси (їм так вигідно), ніж дотримуються власних принципів 1 2 3 4

20. Вашому однокласникові, який сидить біля Вас, притаманні:
- а) агресивність 1 2 3 4
 - б) лінь 1 2 3 4
 - в) користолюбство 1 2 3 4
 - г) грубість 1 2 3 4
 - д) жорстокість 1 2 3 4
 - е) нещирість 1 2 3 4
 - ж) замкнутість 1 2 3 4
 - з) егоїзм 1 2 3 4
21. У школі Ви часто списуєте? 1 2 3 4
22. Ви високо оцінюєте свої знання? 1 2 3 4
23. Шкільні оцінки відповідають Вашим знанням? 1 2 3 4
24. Ви часто пропускаєте заняття без поважних причин? 1 2 3 4
25. Найчастіше з алкогольних напоїв вживаєте горілку? 1 2 3 4
26. Ваші друзі часто вживають алкогольні напої? 1 2 3 4
27. У Вашій сім'ї часто вживають алкогольні напої? 1 2 3 4
28. У міжособистісних стосунках Вам більше до душі сексуальні взаємини, аніж дружні? 1 2 3 4
29. Вам відомо, що хтось з близьких Вам людей був засуджений до позбавлення волі?
1 2 3 4
30. Ваш вік:
31. Ваша стать:

Дякуємо за допомогу.

Додаток Б

Результати соціологічного опитування „МИ І ПРАВО”,

проведеного серед учнів загальноосвітніх шкіл і нових типів навчальних закладів під час апробації програми роботи „Школи правового всеобучу” у 2000-2003 роках.

Дата проведення: березень 2001, березень 2002, березень 2003 років.

Опитано: 680 учнів загальноосвітніх навчальних закладів (сільських, міських, учнів правничих класів Малої академії).

Інструментарій: анкети

Таблиця Б-1

Ви завжди щиро відповідаєте на запитання анонімної анкети?

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Результати	58	38	-	4	37	63	-	-	58	40	-	

Дайте відповіді на запитання, що стосуються Ваших правових знань.

Таблиця Б-2

Ви отримали інформацію про право і закон:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Від батьків	2	8	7	3	2	7	6		3	9	8	1
Від знайомих			7	2			2	3		6	8	4
Від вчителів	2	7			8	6			6			
Від працівників міліції	9	5	5	0				5		8	4	0
Із засобів масової інформації	3	8	9	9	2	7	1	2	0	3	5	3
Шляхом самоосвіти	0	7	5		1	7	1	2	1	3	1	6
Не володію правовими знаннями			2	7		1		9	1	3		0

Таблиця Б-3

До злочинів відносяться:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Зрада у коханні	-	4	15	81	-	21	5	74	7	11	9	74
Хуліганство	65	27	8	-	53	26	21	-	75	19	2	4
Грабіж	92	4	4	-	100	-	-	-	91	4	4	2
Порушення пішоходом правил дорожнього руху	4	31	15	50	-	16	37	47	18	30	20	33
Крадіжка	85	4	-	12	95	5	-	-	88	7	-	5
Зґвалтування	96	-	-	4	95	5	-	-	91	2	2	5
Вбивство	96	-	-	4	100	-	-	-	88	2	2	9
Неповернення боргу	-	42	35	23	11	25	21	42	11	32	19	39

Таблиця Б-4

Злочинними вважаються:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Суспільно небезпечні погляди та думки особи		2	1	8		1	2	7			7	7
Діяння, які спричиняють шкоду суспільству	9	9			3	7			0	3		
Діяння, які загрожують свободі, власності і життю громадян	9	7			9				7			
Суспільно небезпечні діяння, які передбачені кримінальним законом	2				00				7	1		2

Таблиця Б-5

Злочини скоюються:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Через фінансові і матеріальні негаразди (бракує грошей)	62	38	-	-	63	37	-	-	65	26	9	-
Через особистісні якості (така людина)	15	50	27	8	32	37	32	-	21	30	39	11
Через сімейні незгоди	38	54	-	8	32	32	32	4	25	39	19	18
Через низький рівень правової культури та правової свідомості	35	38	15	12	53	16	16	16	30	28	25	18
Через незнання законів	23	23	27	27	16	16	68	-	18	25	39	19

Таблиця Б-6

Ви відчуваєте себе найбільш комфортно на вулиці, аніж у школі чи вдома:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Результати	15	27	15	43	21	-	37	42	25	28	18	30

Таблиця Б-7

У Вашій школі порушники дисципліни складають швидше 20-30% учнів, аніж 50-60%:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Результати	77	8	8	8	42	21	5	32	35	28	19	18

Таблиця Б-8

Ви вважаєте, що більшість учнів Вашої школи можуть:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Привласнити чужу річ	99	15	27	38	37	16	37	11	30	32	26	12
Виправити оцінку в журналі	42	19	12	27	21	16	42	21	19	30	32	19
Заробляти гроші на обдурюванні інших	8	12	31	50	32	5	42	21	14	16	42	28
Придбати і зберігати	4	-	15	81	16	11	37	37	11	9	14	67

вогнепальну зброю												
Вживати алкоголь	69	12	12	8	58	21	21	-	58	23	16	4
Вживати наркотики	4	4	19	73	11	21	42	26	12	16	28	44
Нанести тілесні ушкодження	12	8	38	42	42	26	26	5	32	35	21	12
Здійснити хуліганство	23	23	23	31	53	16	21	11	40	23	16	21
Здійснити вбивство	-	-	-	100	-	5	42	53	2	4	5	89

Таблиця Б-9

Ви вважаєте, Ваш найближчий товариш:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Стане на захист іншої особи у загрозовій ситуації	50	31	12	8	11	32	21	37	40	33	14	12
Шукатиме власника знайденої ним цінної речі	15	8	23	54	11	26	42	21	26	23	18	33
Прийде на допомогу потерпілому у важкому стані	54	23	12	12	47	42	11	-	65	25	7	4
Намагатиметься припинити незаконні дії, свідком яких він став	19	50	12	19	11	21	42	25	16	42	30	12
Допоможе представникам міліції у розкритті злочину	46	15	27	18	5	26	42	26	28	19	19	33

Таблиця Б-10

Які проблеми Вас особисто сьогодні хвилюють:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Голод	4	4	27	65	5	-	16	79	5	12	23	60
Нелади у сім'ї	12	12	46	31	5	5	32	58	11	16	25	49
Нелади з друзями	4	27	27	42	16	11	37	37	14	26	21	39
Навчання (не встигаєте)	4	12	23	62	11	11	42	37	11	25	30	35
Матеріальні негаразди	19	35	19	27	11	16	21	53	23	30	26	21
Нецікаво жити	12	19	12	58	5	16	11	68	28	18	18	31

Таблиця Б-11

На Вашу правомірну поведінку впливає:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Усвідомлення відповідальності за порушення Закону	38	23	23	15	47	47	5	-	46	30	14	11
Страх перед можливим покаранням	38	35	19	8	37	37	26	-	44	33	5	18
Небажання вчинити гріх, вірність заповідям Божим	62	35	-	4	42	32	21	5	37	37	14	12
Виховання у сім'ї	62	19	8	12	63	26	-	11	61	21	11	7
Виховна робота в школі	27	23	27	23	11	32	37	21	18	25	23	35
Внутрішня потреба бути законопослушним	65	19	8	8	26	42	21	11	26	40	19	14

Таблиця Б-12

Вишукано вдягнений молодий чоловік в „іномарці” викликає у Вас швидше бажання заволодіти такою „тачкою”, аніж осуд (все це придбано не за чесно зароблені гроші):

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Результати	15	19	31	35	37	-	21	42	33	14	19	33

Таблиця Б-13

Здійснюючи будь-який вчинок, Ви не замислюєтесь над його доцільністю, а керуєтесь, в основному, емоціями і почуттями:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Результати	23	12	50	15	11	32	42	16	23	25	33	19

Таблиця Б-14

Вам більш до вподоби фільми жахів, трилери і бойовики, аніж детективи і комедії,
фільми про кохання:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	15	12	27	46	11	32	16	42	35	14	21	30

Таблиця Б-15

Коли Вас ображають, Ви терпите і довго переживаєте, а не відповідаєте тим же:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	35	12	23	31	5	32	16	47	12	25	18	46

Таблиця Б-16

На Вашу думку, у Ваших проблемах винні швидше держава, батьки, школа, вчителі,
аніж Ви:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	12	12	38	38	26	16	16	42	44	21	18	18

Таблиця Б-17

Ви ризикнете піти на правопорушення заради хорошого заробітку, якщо не буде
явної загрози для Вашого життя і здоров'я:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	23	19	27	31	26	21	21	32	16	11	14	60

Таблиця Б-18

Ви позитивно оцінюєте можливість заробити гроші шляхом:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Продажу, перепродажу речей і продуктів	45	23	15	15	21	16	32	32	14	16	33	37
„Дикого сервісу” (миття машини, продаж газет тощо)	19	19	27	35	11	21	5	63	7	18	16	60
Сільгоспробіт	27	38	8	27	11	16	11	63	32	21	19	28
Роботи на підприємствах, в організаціях	65	19	8	8	47	32	-	21	61	19	9	11
Виїзду на заробітки за кордон	12	23	38	27	11	11	32	47	44	28	16	12
Будь-яким, аби заробити гроші	12	12	31	46	-	11	16	74	5	11	23	61

Таблиця Б-19

Коли Ваші однокласники вчиняють правильно (не порушуючи дисципліни і норм етики), то вони швидше прагнуть уникнути покарання і задовольнити власні інтереси (їм так вигідно), ніж дотримуються власних принципів:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Результати	23	42	19	15	37	42	11	11	28	39	18	16

Таблиця Б-20

Вашому сусідові характерні:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4

Агресивність	19	4	27	50	37	11	11	42	11	14	30	46
Лінь	15	27	31	27	42	21	16	21	21	25	25	30
Користолюбство	8	15	23	54	32	16	32	21	7	18	37	39
Грубість	8	8	31	54	32	11	26	32	11	9	23	58
Жорстокість	-	4	8	88	21	16	11	53	5	-	21	74
Нещирість	8	12	31	50	21	26	26	26	3	14	40	42
Замкнутість	4	15	15	65	16	21	26	37	14	7	28	51
Егоїзм	8	4	27	62	37	16	11	37	11	11	21	58

Таблиця Б-21

У школі Ви часто списуєте:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	1	22	22	15	26	16	42	16	42	23	32	4

Таблиця Б-22

Ви високо оцінюєте свої знання:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	4	38	38	19	37	37	21	5	5	39	47	9

Таблиця Б-27

У Вашій сім'ї часто вживають алкогольні напої:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	4	12	27	58	-	16	21	63	4	7	46	44

Таблиця Б-28

У міжособистісних стосунках Вам більше до душі сексуальні взаємини,
аніж дружні:

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	-	23	38	38	5	21	16	58	14	12	26	47

Таблиця Б-29

Вам відомо, що хтось з близьких Вам людей був засуджений до позбавлення
волі 1 2 3 4

Навчальні заклади	Мала академія				Місто				Село			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Варіанти відповідей												
Результати	19	-	8	73	-	-	5	95	16	5	4	75

Таблиця Б-30

Ваш вік:

Навчальні заклади	Мала академія		Місто		Село	
	14-15	16-17	14-15	16-17	14-15	16-17
Варіанти відповідей						

Результати	23	77	42	58	46	54
-------------------	----	----	----	----	----	----

Таблиця Б-31

Ваша стаття:

Навчальні заклади	Мала академія		Місто		Село	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Результати	4	96	32	68	47	53

Додаток В

Шановний курсант-випусник

Львівського державного університету внутрішніх справ!

Вже через 2-3 місяці Ви поповните ряди правоохоронців. Хтось під час навчання пережив розчарування, невдоволення, а хтось – радість перемог. І до того, і до іншого мають причетність викладачі та командири нашого закладу освіти.

Поділіться Вашими роздумами з приводу служби і навчання, якості знань, отриманих Вами в університеті. Ваші щирі й відверті відповіді допоможуть нам у виборі нових шляхів і методів вдосконалення підготовки фахівців та їх правового виховання. Опитування анонімне. Відповідайте, довго не думаючи, оскільки неправильних відповідей немає.

Обрані відповіді зазначте обведенням номера варіанту.

1. Пригадайте, що привело Вас до нашого навчального закладу (оберіть не більше 3-х варіантів відповідей):

1. Стабільність роботи в ОВС
2. Прагнення до здійснення мрії стати працівником ОВС
3. Бажання отримати хорошу спеціальність (правознавець)
4. Готовність служити народу України
5. Батьки
6. Бажання уникнути служби в армії
7. Можливість отримати роботу, яка забезпечує „ліві” гроші
8. Можливість використання службового становища у власних інтересах
9. Інше (допишіть) _____

2. Чи здійснились Ваші очікування, надії щодо навчання?

1 - так 2 - частково 3 - ні

3. Ви задоволені тим, що отримуєте диплом фахівця-юриста ?

1. Так, повністю: це те, що я люблю, чим живу
2. Не зовсім те, чого хотів, але не жалюся
3. Хотілось би чогось кращого

4. Ні, якщо б був вигідний вибір, змінив би професію.

4. За час навчання Ви відносно добре пізнали Ваших викладачів і командирів. Прочитайте нижчевказані професійні якості та напроти кожної вкажіть прізвища тих викладачів, командирів, яким вони найбільше характерні, не враховуючи при цьому пріоритетність дисциплін, звань та посад.

Таблиця В-1

Система професійних якостей

Професійно важливі якості	Викладач	Командир	Зовсім не характерні
1. Загальна освіченість			
2. Професійна компетентність (знання наук, які викладає)			
3. Володіння сучасними технологіями викладання (методика)			
4. Знання основ педагогіки і психології			
5. Уміння на практиці застосовувати знання			
6. Творчий підхід до виконання обов'язків, самореалізація у праці			
7. Особиста відповідальність			
8. Добросовісне виконання функціональних обов'язків			
9. Організаторські здібності			
10. Наполегливість, високі вольові якості			
11. Вимогливість, критичність, об'єктивність			
12. Комунікабельність, вміння швидко знайти спільну мову з оточуючими			
13. Альтруїстичність, бажання і уміння зрозуміти і допомогти			
14. Ініціативність, готовність в екстремальних умовах взяти відповідальність на себе			
15. Тактовність, витримка, моральність поведінки, зразок у дотриманні законності			
16. Зацікавлене ставлення до роботи, внутрішня професійна спрямованість			
17. Наявність власної позиції та вміння її відстояти			
18. Висока правова культура			
19. Акуратність і виправка			
20. Уміння виходити з конфліктних ситуацій			

5. Кому з викладачів-наставників (кураторів груп) Ви вдячні?

1 - (напишіть) _____

2 - нікому

6. Якщо Ви обрали відповідь 1, то вкажіть, за що Ви вдячні вказаному викладачу-наставнику (1 – так; 2 – ні):

- він особисто цікавився Вашими проблемами 1 2
- допомагав Вам переборювати труднощі служби 1 2
- бере участь у Вашому правовому вихованні 1 2
- він підтримував Вас у навчанні 1 2
- виступав на зборах групи з конкретними пропозиціями, рекомендаціями 1 2
- працював з курсантами, схильними до порушень дисципліни, невстигаючими 1 2
- ділився досвідом практичної роботи 1 2

7. Спробуйте оцінити якості свого підрозділу (курсу) за вказаною шкалою:

Таблиця В-2

Рівень прояву:

Якості	Високий	Середній	Низький	Не проявляється
А- згуртованість	3	2	1	0
Б- взаємодопомога	3	2	1	0
В- вимогливість	3	2	1	0
Г- дисциплінованість	3	2	1	0
Д- відповідальність	3	2	1	0

8. Зазначте, яка частина Вашого часу (навчального та службового) використовується Вами на виконання завдань, не пов'язаних з Вашими прямими обов'язками курсанта (вчитись):

- 1 – до 10%
- 2 – до 20%
- 3 – до 30%
- 4 – до 40%
- 5 – до 50%
- 6 – більше 50%

9. З чим, на Вашу думку, це пов'язано:

1. Немає чіткого розподілу між навчанням та службою
2. Службові обов'язки ставляться вище від навчальних
3. Скрутні економічні умови змушують витратити навчальний час на господарські роботи
4. Традиція, що склалася за старих часів
5. Нестача технічного персоналу
6. Це пов'язано з бажанням курсантів цікаво провести час
7. Інше (напишіть) _____

10. Що, на Вашу думку, сприяє просуванню по службі в ОВС, виходячи з умов, що склались на курсі, в інституті? (оберіть не більше 3-х варіантів):

1. Висока професійна підготовленість
2. Великий практичний досвід
3. Успішне виконання завдань
4. Дисциплінованість, ретельність, дотримання законності
5. Ініціативність, самостійність, активність
6. Добрі стосунки з начальником, командиром
7. Авторитет і повага з боку товаришів
8. Особисті знайомства, родинні зв'язки

11. Як Ви оцінюєте знання, навички та уміння, отримані у нашому закладі освіти?*Таблиця В-3*

Параметр оцінювання	Відмінні	Хороші	Задовільні	Незадовільні
- знання	5	4	3	2
- навички	5	4	3	2
- уміння	5	4	3	2

12. Оцініть професійну практику, пройдену Вами у практичних підрозділах:

Таблиця В-4

Оцінки	Відмінно	Добре	Задовільно	Незадовільно	Не проходив
після 1-го курсу (ППС)	5	4	3	2	1
після 2-го курсу	5	4	3	2	1
після 3-го курсу	5	4	3	2	1
за фахом (КР/ДСБЕЗ)	5	4	3	2	1

13. Як Ви вважаєте, чи вистачає Вам для виконання обов'язків працівника практичного підрозділу ОВС:

Таблиця В-5

Вид	Так, повністю	Швидше так, ніж ні	Вагаюсь відповісти	Швидше ні, ніж так	Ні
Знань	5	4	3	2	1
Умів	5	4	3	2	1
Навичок	5	4	3	2	1

14. Якщо Ви обрали відповіді 4,3,2,1, то це пов'язано з тим, що:

1. Недостатня увага приділялась спецдисциплінам
2. Викладачі не завжди „викладались” на заняттях
3. Мало спеціальної літератури
4. Мало часу для підготовки до занять
5. Я працював (навчався) не в повну силу
6. Інше (зазначте свій варіант).

15. Знань з яких галузей права по закінченні навчального закладу Вам бракує?

1. Кримінального права
2. Кримінально-процесуального права
3. Криміналістики
4. Оперативно-розшукової діяльності
5. Економічних дисциплін
6. Адмінправа і адміндіяльності
7. Інше (напишіть) _____

16. Яких навичок та умів по закінченні навчального закладу Вам не вистачає?

1. З фізпідготовки

2. З автопідготовки
3. З вогневої підготовки
4. З оперативної роботи
5. З ведення документації
6. Інше (напишіть) _____

17. Спробуйте оцінити рівень сформованості професійних якостей більшості Ваших однокурсників. І так, вказані професійні якості у них сформовані:

Таблиця В-6

Професійно важливі якості	Повніст ю	Май же так	Част ково	Май же ні	Ні
1. Загальна освіченість	5	4	3	2	1
2. Професійна компетентність (знання основ наук, необхідних для виконання службових обов'язків)	5	4	3	2	1
3. Правова культура, правова свідомість	5	4	3	2	1
4. Знання основ педагогіки і психології	5	4	3	2	1
5. Уміння на практиці застосовувати знання	5	4	3	2	1
6. Творчий підхід до виконання професійних обов'язків	5	4	3	2	1
7. Особиста відповідальність	5	4	3	2	1
8. Спеціальна і фізична підготовленість	5	4	3	2	1
9. Організаторські здібності	5	4	3	2	1
10. Наполегливість, високі вольові якості	5	4	3	2	1
11. Вимогливість, критичність, об'єктивність у справах	5	4	3	2	1
12. Комунікабельність, вміння швидко знайти спільну мову з оточуючими	5	4	3	2	1
13. Альтруїстичність, бажання і уміння зрозуміти і допомогти	5	4	3	2	1
14. Ініціативність, готовність в екстремальних умовах взяти відповідальність на себе	5	4	3	2	1
15. Тактовність, витримка, моральність поведінки	5	4	3	2	1
16. Зацікавлене ставлення до роботи, внутрішня професійна спрямованість	5	4	3	2	1
17. Наявність власної позиції та вміння її відстояти	5	4	3	2	1
18. Духовне багатство і високий інтелект	5	4	3	2	1
19. Акуратність і виправка	5	4	3	2	1
20. Уміння виходити з конфліктних ситуацій	5	4	3	2	1

18. Які Ваші спогади про заклад освіти?

1. Хороші (з чим це пов'язано?) _____
2. Погані (з чим це пов'язано?) _____

19. Що Ви на даний час відчуваєте від служби в ОВС ? (дайте відповідь по кожній позиції):**(так – 4; швидше так – 3; швидше ні – 2; ні – 1)**

1. Задоволення 4 3 2 1
2. Оптимізм 4 3 2 1
3. Впевненість 4 3 2 1
4. Силу 4 3 2 1
5. Спокій 4 3 2 1

20. В якій службі плануєте працювати?

1. КР
2. ДСБЕЗ
3. ГБ
4. СВ
5. Інше (напишіть) _____

21. За весь час навчання та служби у навчальному закладі Ви отримали:

1. Стягнень _____ (за що?) _____
2. Заохочень _____ (за що?) _____

22. Якби була можливість покинути ОВС або якби так склались обставини, то яку справу обрали б Ви для себе?

1. Великий (малий) бізнес, підприємництво
2. Роботу у народному господарстві
3. Наукову та виховну діяльність
4. Немає значення, - роботу, за яку платять хороші гроші
5. Не збираюсь покидати ОВС

23. Оцініть своє матеріальне становище:

1. Хороше

2. Задовільне
3. Незадовільне

24. Ви одружений(на)?

1. Так
2. Ні
3. Діти (скільки ? _____)

25. Служив в армії?

1. Так
2. Ні

Дякуємо за щирість і відвертість!

Додаток Д

Шановний друже!

Ми пропонуємо Тобі опитувальний лист прикладного соціологічного дослідження, метою якого є вивчення формування правової культури і правової свідомості у курсантів ВНЗ МВС України – майбутніх правоохоронців. Анкета анонімна. Результати будуть використані в узагальненому вигляді.

Просимо відповісти на запитання, обвівши номери обраних відповідей. Надіємось на Вашу щирість і відвертість.

Перший розділ опитувальника стосується безпосередньо предмету вивчення.

1. Правове виховання – це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою... (закінчіть речення)

2. Ваші правова культура і правосвідомість формувались під впливом різних соціальних інститутів. Як, на Вашу думку, вплинули вони на формування у Вас знань з основ права?

Таблиця Д-1

Чинники	Дуже сильно	Достатньо сильно	Майже не вплинули	Зовсім не вплинули	Вагаюсь відповісти
Сім'я	1	2	3	4	5
Школа	1	2	3	4	5
Вулиця	1	2	3	4	5
Друзі, колеги	1	2	3	4	5
ЗМІ	1	2	3	4	5
ВНЗ	1	2	3	4	5
Сам опановував	1	2	3	4	5
Інші вкажіть	1	2	3	4	5

3. Як, на Вашу думку, вплинули окремі соціальні інститути на формування у Вас позитивної мотивації стосовно застосування вимог права?

Таблиця Д-2

Соціальні інститути	Дуже сильно	Достатньо сильно	Майже не вплинули	Зовсім не вплинули	Вагаюсь відповіді
Сім'я	1	2	3	4	5
Школа	1	2	3	4	5
Вулиця	1	2	3	4	5
Друзі, колеги	1	2	3	4	5
ЗМІ	1	2	3	4	5
ВНЗ	1	2	3	4	5
Сам опановував	1	2	3	4	5
Інші вкажіть	1	2	3	4	5

4. Механізм правового виховання включає: 1-й етап – накопичення правових знань, правової інформації; 2-й етап – перетворення накопиченої інформації на правові переконання, звички правомірної поведінки; 3-й етап – готовність діяти, керуючись цими правовими переконаннями, тобто поводитися правомірно, відповідно до закону.

Як реалізувались етапи механізму правового виховання протягом Вашого навчання у школі, ВНЗ?

Таблиця Д-3

Навчальний заклад	Етап накопичення правових знань	Етап формування правових переконань	Етап формування правомірної поведінки
Школа	1	2	3
ВНЗ:	1	2	3
1-й курс	1	2	3
2-й курс	1	2	3
3-й курс	1	2	3
4-й курс	1	2	3

5. Ви дотримуєтесь вимог права у повсякденному житті?

1. Так , завжди
2. У більшості випадків
3. Не завжди
4. Зовсім не дотримуюсь
5. Ніколи не співвідносив свою поведінку з вимогами права

6. На Вашу правомірну поведінку впливає:

1. Знання основ права	1-так 2-ні
2. Усвідомлення відповідальності за порушення Закону	1-так 2-ні
3. Страх перед можливим покаранням	1-так 2-ні
4. Небажання вчинити гріх, вірність заповідям Божим	1-так 2-ні
5. Виховання у сім'ї	1-так 2-ні
6. Виховна робота у навчальному закладі	1-так 2-ні
7. Внутрішня потреба бути законослухняним	1-так 2-ні

7. Правова вихованість – внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особа в момент прийняття рішення про те, як поводити себе у тих чи інших обставинах. Це стан правосвідомості особи, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки.

Ви впевнений у тому, що Ваші однокурсники готові до правомірної поведінки?

1. Повністю впевнений
2. Вагаюсь відповісти
3. Не впевнений

8. Рівень правової вихованості визначається ступенем сформованості ставлення до права і закону як до цінностей, що існують в демократичному суспільстві. Який, на Вашу думку, рівень правової вихованості у курсантів Вашого підрозділу?

1. Високий
2. Середній
3. Низький

9. Які методи правового виховання більш і менш результативні? (проранжируйте):

1. Позитивний приклад _____

2. Переконання словом _____
3. Переконання ділом _____
4. Примус _____
5. Покарання _____
6. Заохочення _____
7. Інші (напишіть) _____

10. При дотриманні яких педагогічних вимог насамперед може використовуватись покарання як метод правового виховання курсантів (оберіть не більше 3-х відповідей):

1. Урахування індивідуальних особистостей курсанта, ступеня усвідомлення ним вчиненого та каяття;
2. Обґрунтованість та своєчасність накладання покарання;
3. Відповідність ступеня покарання важкості вчиненого порушення, з урахуванням мотивів, обставин, причин та умов порушення;
4. Справедливість покарання
5. Урахування думки курсантського колективу;
6. Покарання не повинно завдавати фізичних страждань.

11. Які з нижчевказаних елементів правової культури мають особливо вагоме значення для майбутнього працівника міліції? (оберіть не більше 3-х варіантів відповідей):

1. Знання змісту юридичних норм
2. Повага до права
3. Вміння, навички користування законом
4. Правова активність;
5. Звичка дотримуватися закону
6. Нетерпимість до правопорушень.

12. Як, на Вашу думку, впливають на формування правової свідомості та правової поведінки курсанта окремі форми позанавчальної діяльності?

Таблиця Д-4

Форми діяльності	Ступінь впливу			
	значний вплив	достатній	незначний	зовсім не впливають
Зустрічі з практичними працівниками	1	2	3	4
Перегляд кінофільмів типу „Кримінал”	1	2	3	4
Участь у СОГ, операції „Візит”	1	2	3	4
Участь у науково-практичних конференціях	1	2	3	4
Робота гуртків „Право”	1	2	3	4
Поїздки за кордон для обміну досвідом	1	2	3	4
Участь у роботі правового всеобучу	1	2	3	4
Інше (напишіть)				

13. Які методи навчальної діяльності дозволяють найбільш ефективно впливати на формування правової свідомості та правової поведінки?

Таблиця Д-5

Форми діяльності	Ступінь впливу				
	Значний вплив	Достатній	Незначний	Зовсім не впливають	не знаю такої форми діяльності
Лекція	1	2	3	4	5
Семінар	1	2	3	4	5
Практичне заняття	1	2	3	4	5
Ділові ігри	1	2	3	4	5
Навчальний тренінг	1	2	3	4	5
Документальний кінофільм з коментарем	1	2	3	4	5
Інше (напишіть)					

14. Пригадайте свої середні оцінки з таких навчальних дисциплін:

1. Теорія права _____
2. Юридична деонтологія _____
3. Кримінальне право _____
4. Середня сумарна оцінка _____

15. У нашому навчальному закладі з метою недопущення порушень законності і дисципліни проводяться різноманітні правовиховні заходи. Які з них найбільш результативні ? (Оберіть не більше 5-ти відповідей):

1. Дні дисципліни
2. Підбиття підсумків навчання та дисципліни
3. Атестації
4. Засідання Рад Зборів
5. Засідання Рад самоврядування
6. Оперативні наради при ректорі, проректорі
7. Заняття зі службової підготовки
8. Зустрічі з ректоратом
9. Зустрічі з представниками ВВБ, СБУ
10. Інше

16. Правовий нігілізм – це деформований стан правосвідомості особи, суспільства, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір.

Чи є випадки правового нігілізму з боку курсантів Вашого курсу?

1. Ні, ніколи
2. Мені такі факти не відомі
3. Трапляються

17. Якщо Ви обрали відповідь 3, то який результат таких проявів?

1. Відрахування курсанта і звільнення його з ОВС
2. Він проходить правовиховну практику
3. Отримує дисциплінарне стягнення
4. Його поведінку обговорює колектив
5. Інше (напишіть)

18. Як Ви ставитесь до наведених нижче народних крилатих висловів?

Таблиця Д-6

Твердження	Погоджуюсь	Не погоджуюсь
Там, де править сила, немає сили права	1	2
Закон як дишло: куди повернеш, туди і вийшло	1	2
Суд наче павутиння: джміль проскочить, а муха зав'язне	1	2
Закон не кілок - не обтешеш	1	2
Правда завжди перетягне	1	2

19. Зазначте Ваше особисте ставлення до застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї щодо порушників Закону:

1. Це найбільш ефективні засоби впливу – їх необхідно застосовувати;
2. Спецзасоби і вогнепальну зброю слід застосовувати у випадках, передбачених законом;
3. Застосовувати вказані засоби лише в крайній необхідності, строго передбаченій законом, якщо інші засоби не будуть ефективними;
4. Максимально добиватись умов виключення застосування цих засобів (використовуючи переговори, переконання та ін.);
5. Інше (напишіть) _____

20. Зазначте, як змінювалось Ваше ставлення до застосування різних форм примусу:

Таблиця Д-7

Курс	Форми примусу			
	вербальна	фізична	спецзасоби	вогнепальна зброя
1 курс	1	2	3	4
2 курс	1	2	3	4
3 курс	1	2	3	4
4 курс	1	2	3	4

Дякуємо за участь!

Додаток Е

Аналітичні дані соціологічного опитування „Правове виховання у закладах освіти МВС України”

Дата проведення: лютий 2004, лютий 2005, лютий 2006 років

Опитано: 1800 курсантів 2-4-х курсів, що становить 86% від їх загальної кількості курсантів ВНЗ. Інструментарій: анкети

Перший розділ опитувальника стосується безпосередньо предмету вивчення.

1. **Правове виховання – це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою...** (закінчіть речення)

Резюме: Переважна більшість опитаних курсантів вказали на правове виховання як процес засвоєння правових знань і використання їх на практиці. Незначна кількість респондентів вжила у реченні терміни „правова культура”, „правова свідомість”.

2. **Ваші правова культура і правосвідомість формувались під впливом різних соціальних інститутів. Як, на Вашу думку, вплинули вони на формування у Вас знань з основ права? у %**

Таблиця Е-1

Чинники	Дуже сильно	Достатньо сильно	Майже не вплинули	Зовсім не вплинули	Вагаюсь відповіді
Сім'я	2	83	15	-	-
Школа	7	73	20	4	5
Вулиця	3	15	69	7	3
Друзі, колеги	11	53	19	17	-
ЗМІ	21	28	37	14	-
ВНЗ	93	17	-	-	-
Сам опановував	62	38	-	-	-
Інші (вказіть)	-	-	-	-	-

Резюме: Найбільше вплинули на формування системи знань права ВНЗ (індекс 0.91), робота над собою (індекс 0.87), школа (індекс 0.76), сім'я (індекс 0.72), ЗМІ (індекс 0.36) та ін.

3. Як, на Вашу думку, вплинули окремі соціальні інститути на формування у Вас позитивної мотивації стосовно застосування вимог права?

Таблиця Е-2

Соціальні інститути	Дуже сильно	Достатньо сильно	Майже не вплинули	Зовсім не вплинули	Вагаюсь відповіді
Сім'я	76	24	-	-	-
Школа	83	17	-	-	-
Вулиця	32	31	37	-	-
Друзі, колеги	57	33	10	-	-
ЗМІ	13	23	44	-	-
ВНЗ	89	11	-	-	-
Сам опановував	92	8	-	-	-
Інші (вкажіть)	-	-	-	-	-

Резюме: Таким чином, на думку респондентів, найбільший вплив на формування позитивної мотивації стосовно застосування вимог права здійснили курсанти на самих себе. Тобто на перший план вийшло **правове самовиховання** як таке, що є позитивним фактором для організації правовиховної роботи

4. Механізм правового виховання включає: 1-й етап – накопичення правових знань, правової інформації; 2-й етап – перетворення накопиченої інформації на правові переконання, звички правомірної поведінки; 3-й етап – готовність діяти, керуючись цими правовими переконаннями, тобто поводитися правомірно, відповідно до закону.

Як реалізувались етапи механізму правового виховання протягом Вашого навчання у школі, ВНЗ?

Таблиця К-3

Навчальний заклад	Етап накопичення правових знань	Етап формування правових переконань	Етап формування правомірної поведінки
школа	46	54	14
ВНЗ:			
1-й курс	100	63	32
2-й курс	100	94	67
3-й курс	12	14	90
4-й курс	-	-	100

1-й етап – накопичення правових знань, правової інформації проходив у більшості респондентів у школі та на першому курсі ВНЗ

2-й етап – перетворення накопиченої інформації на правові переконання, звички правомірної поведінки – 2,3-й курси (63-94% респондентів);

3-й етап – готовність діяти, керуючись цими правовими переконаннями, тобто поводитися правомірно, відповідно до закону (зростає від 14% у школі до 100% на випускному курсі ВНЗ).

***Резюме:** Таким чином, правове виховання - послідовний і цілеспрямований процес. Передумовою формування правової культури і правової свідомості є плавний і поступальний розвиток якостей правової вихованості і правової слухняності, що передбачає застосування конкретних форм і методів роботи з особовим складом.*

5. Ви дотримуетесь вимог права у повсякденному житті?

1-так , завжди	17 %
2-у більшості випадків	67%
3-не завжди	16%
4-зовсім не дотримуюсь	- 0%
5-ніколи не співвідносив свою поведінку з вимогами права	– 0%

***Резюме:** Всі опитані курсанти співвідносять свою поведінку з вимогами права, однак переважна більшість респондентів не готова сказати, що завжди дотримується вимог права.*

6. На Вашу правомірну поведінку впливає:

1. знання основ права	90%-так 10%-ні
2. усвідомлення відповідальності за порушення Закону	100%-так 0%- ні
3. страх перед можливим покаранням	0%-так 100%- ні
4. небажання вчинити гріх, вірність заповідям Божим	23%-так 77%- ні
5. виховання у сім'ї	83%-так 17%-ні
6. виховна робота у навчальному закладі	23%-так 77%-ні
7. внутрішня потреба бути законослухняним	43%-так 57%-ні

***Резюме:** На сьогодні головним чинником, який впливає на прийняття рішення про правомірність поведінки, є усвідомлення відповідальності за порушення Закону. На жаль, внутрішня потреба бути законослухняним ще не стала формуючим елементом. Саме це покликана забезпечити концепція виховної роботи.*

7. Правова вихованість – внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особа в момент прийняття рішення про те, як поводити себе у тих чи інших обставинах. Це

стан правосвідомості особи, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки. **Ви впевнений у тому, що Ваші однокурсники готові до правомірної поведінки?**

1.	Повністю впевнений	12%
2.	Вагаюсь відповісти	21%
3.	Не впевнений	67%

8. Рівень правової вихованості визначається ступенем сформованості ставлення до права і закону як до цінностей, що існують в демократичному суспільстві. Який, на Вашу думку, рівень правової вихованості у курсантів Вашого підрозділу?

1. Високий – 37%
2. Середній – 63%
3. Низький – 0%

***Резюме:** Лише 12% респондентів впевнені у правомірній поведінці своїх однокурсників, третина високо оцінюють правову вихованість однокурсників. Це пов'язано, зокрема, з широким використанням дисциплінарної практики (стягнень), покарань колективу за порушення окремих курсантів, а також критичністю, недостатнім ступенем довіри курсантів один до одного.*

9. Які методи правового виховання більш і менш результативні? (проранжуйте):

1. Позитивний приклад
2. Переконавання словом
3. Переконавання ділом
4. Примус
5. Покарання
6. Заохочення
7. Інші (напишіть)

У результаті обробки даних отримали рейтинг методів правового виховання, які, на думку респондентів, є найбільш результативними:

1. Переконавання ділом
2. Позитивний приклад
3. Переконавання словом
4. Заохочення

5. Примус
6. Покарання
7. Інші (напишіть)

10. Які методи правового виховання частіше використовуються у практиці вашого підрозділу? (проранжируйте):

1. Позитивний приклад
2. Переконавання словом
3. Переконавання ділом
4. Примус
5. Покарання
6. Заохочення
7. Інші (напишіть)

В результаті обробки даних отримали рейтинг методів правового виховання, які найчастіше використовуються у їхніх курсових підрозділах:

- Покарання
- Заохочення
- Примус
- Переконавання словом
- Позитивний приклад
- Переконавання ділом
- Інші (напишіть)

***Резюме:** Таким чином, існує розбіжність між тим, які методи правового виховання доцільно застосовувати і які використовуються в курсових підрозділах. На перший план виходять переконавання ділом і особистий приклад, хоча дисциплінарна практика фактично продовжує займати перші позиції в арсеналі методів виховного впливу.*

11. При дотриманні яких педагогічних вимог передовсім може використовуватись покарання як метод правового виховання курсантів (оберіть не більше 3-х відповідей):

- 1-урахування індивідуальних особистостей курсанта, ступеня усвідомлення ним вчиненого та каяття;
- 2-обґрунтованість та своєчасність накладання покарання;

3-відповідність ступеня покарання важкості вчиненого порушення, з урахуванням мотивів, обставин, причин та умов порушення;

4-справедливість покарання

5- урахування думки курсантського колективу;

6-покарання не повинно завдавати фізичних страждань.

Резюме: Основні пріоритети у використанні покарання як методу виховного впливу: справедливість покарання (100%), обґрунтованість та своєчасність накладення покарання (86%); урахування індивідуальних особистостей курсанта, ступеня усвідомлення ним вчиненого та каяття (76%); відповідність ступеня покарання важкості вчиненого порушення, з урахуванням мотивів, обставин, причин та умов порушення (57%).

12. Які з нижчевказаних елементів правової культури мають особливо вагоме значення для майбутнього працівника міліції? (оберіть не більше 3-х варіантів відповідей):

1-знання змісту юридичних норм	— 53%
2-повага до права	— 67%
3-вміння, навички користування законом	— 100%
4-правова активність	— 24%
5-звичка дотримуватися закону	— 11%
6-нетерпимість до правопорушень	— 83%

Резюме: працівникам міліції, на думку респондентів, мають бути характерні основні цінності правника: вміння і навички користування законом (100%), повага до права (67%), нетерпимість до правопорушень (83%), знання змісту юридичних норм (53%).

Таким чином, вміння і навички, моральні та деонтологічні установки займають перші позиції у структурі правової культури курсантів.

13. Як, на Вашу думку, впливають на формування правової свідомості та правової поведінки курсанта окремі форми позанавчальної діяльності? (у відсотках)

Таблиця Е-4

Форми діяльності	Ступінь впливу			
	Значний вплив	Достатній	Незначний	Зовсім не впливають
Зустрічі з практичними працівниками	68	32	-	-
Перегляд кінофільмів типу „Кримінал”	9	74	17	-
Участь у СОГ, операції „Візит”	14	79	7	-
Участь у науково-практичних конференціях	3	8	89	-
Робота гуртків „Право”	13	19	68	-
Поїздки за кордон для обміну досвідом	25	68	7	-
Участь у роботі правового всеобучу	64	36	-	-
Інше (напишіть) дописано „літня практика”	55	45	-	-

Резюме: Найбільш, на думку опитаних курсантів, ефективні методи позанавчальної роботи – це зустрічі з практичними працівниками, участь у роботі правового всеобучу, літня практика у практичних підрозділах, поїздки за кордон для обміну досвідом.

14. Які методи навчальної діяльності дозволяють найбільш ефективно впливати на формування правової свідомості і правової поведінки?

Таблиця Е-5

Форми діяльності	Ступінь впливу				
	Значний вплив	Достатній	Незначний	Зовсім не впливають	Не знаю такої форми діяльності
Лекція	4	64	32	-	-
Семінар	35	65	-	-	-
Практичне заняття	76	24	-	-	-
Ділові ігри	83	17	-	-	-
Навчальний тренінг	48	37	-	-	15
Документальний кінофільм з коментарем	69	31	-	-	-
Інше (напишіть)	-	-	-	-	-

Резюме: Під час занять найбільш ефективно впливають на формування правової свідомості і правової поведінки ділові ігри (76%) як форми практичних занять (76%), документальні кінофільми з коментарем (69%), тобто активні методи навчання.

15. Пригадайте свої середні оцінки з таких навчальних дисциплін:

- 1 - Теорія права 4.2
- 2 - Юридична деонтологія 4.3
- 3 - Кримінальне право 4.7
- 4 - Середня сумарна оцінка 4.5

Резюме: Респонденти загалом мають досить високий рівень знань з основних правничих дисциплін, що дозволяє робити висновки про результативність програми правового виховання і навчання, яка реалізується у навчальному закладі.

16. У нашому навчальному закладі з метою недопущення порушень законності і дисципліни проводяться різноманітні правовиховні заходи. Які з них найбільш результативні? (оберіть не більше 5-ти відповідей):

- 1. “Дні дисципліни”
- 2. Підбиття підсумків навчання та дисципліни
- 3. Атестації
- 4. Засідання Рад Зборів
- 5. Засідання Рад самоврядування
- 6. Оперативні наради при ректорі, проректорі
- 7. Заняття зі службової підготовки
- 8. Зустрічі з ректоратом
- 9. Зустрічі з представниками ВВБ, СБУ
- 10. Інше

Резюме: Найвище оцінили курсанти такі форми правовиховної роботи: заняття зі службової підготовки (83%), засідання Рад Зборів (81%), зустрічі з ректоратом (65%), зустрічі з представниками ВВБ, СБУ (62%).

17. Правовий нігілізм – це деформований стан правосвідомості особи, суспільства, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір.

Чи є випадки правового нігілізму з боку курсантів Вашого курсу?

1. Ні, ніколи 66%
2. Мені такі факти не відомі 34%
3. Трапляються - 0%

Резюме: Факти правового нігілізму 64% респондентів не відомі, 36% впевнені у тому, що таких випадків не було.

18. Якщо Ви обрали відповідь 3, то який результат таких проявів?

1. Відрахування курсанта і звільнення його з ОВС
2. Він проходить правовиховну практику
3. Отримує дисциплінарне стягнення
4. Його поведінку обговорює колектив
5. Інше (напишіть)

Відповідей не було, оскільки не вказано фактів випадків.

19. Як Ви ставитесь до наведених нижче народних крилатих висловів?

Таблиця Е-6

Твердження	Погоджуюсь	Не погоджуюсь
Там, де править сила, немає сили права	-	100%
Закон як дишло: куди повернеш, туди і вийшло	8	92%
Суд наче павутиння: джміль проскочить, а муха зав'язне	-	100%
Закон не кілок - не обтешеш	100%	-
Правда завжди перетягне	100%	-

Резюме: Майже всі курсанти підтримали крилаті вислови, які несуть позитивне навантаження, що свідчить про високу правову свідомість респондентів.

20. Зазначте Ваше особисте ставлення до застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї щодо порушників Закону:

- а) це найбільш ефективні засоби впливу – їх необхідно застосовувати – 0%
- б) спецзасоби і вогнепальну зброю слід застосовувати у випадках, передбачених законом – 2%

в) застосовувати вказані засоби лише в крайній необхідності, строго передбаченій законом, якщо інші засоби не будуть ефективними – 98%

г) максимально добиватись умов виключення застосування цих засобів (використовуючи переговори, переконання та ін.) – 0%

д) інше (напишіть) _____

Резюме: Практично всі опитані курсанти обрали єдину відповідь – застосовувати вказані засоби лише в крайній необхідності, строго передбаченій законом, якщо інші засоби не будуть ефективними.

21. Зазначте, як змінювалось Ваше ставлення до застосування різних форм примусу:

Таблиця Е-7

Курс	Форми примусу			
	вербальна	фізична	спецзасоби	вогнепальна зброя
1 курс	14	61	7	18
2 курс	44	31	5	20
3 курс	22	13	12	53
4 курс	34	8	12	46

Резюме: Більшість респондентів вважає, що на перших курсах у застосуванні найбільше довіряють вербальній і фізичній формі примусу, на випускних – поряд з вербальною впевнено обирається вогнепальна зброя. Спецзасоби користуються меншою популярністю.

Дякуємо за щирість і відвертість!